תנ״ך · ראשונים

אמרי דעת על משלי

רבנו זרחיה חן

ספריית אור ברסלב · or-breslev.co.il

אמרי דעת על משלי

רבנו זרחיה חן

מקור הטקסט: ספריא · רישיון: לפי המהדורה: נחלת הכלל או Creative Commons

התכנים שלפניכם נאספו, מוינו, סוננו ונערכו בעמל רב ובמסירות על ידי צוות פרויקט 'אוצריא' (otzaria.org).

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/אמרי-דעת-על-משלי/
הקובץ נוצר ב־16 בנובמבר 2026 מגרסה v38-202611151759 של הספרייה.

תוכן העניינים

הקדמה 5
פרק א 9
פרק ב 22
פרק ג 28
פרק ד 38
פרק ה 47
פרק ו 55
פרק ז 68
פרק ח 74
פרק ט 86
פרק י 90
פרק יא 97
פרק יב 102
פרק יג 105
פרק יד 108
פרק טו 114
פרק טז 117
פרק יז 121
פרק יח 125
פרק יט 128
פרק כ 130
פרק כא 131
פרק כב 133
פרק כג 135
פרק כד 136
פרק כה 138
פרק כו 141
פרק כז 143
פרק כח 146
פרק כט 147
פרק ל 149

פרק לא 155

הקדמה

מגדל עוז שם ה' בו ירוץ צדיק ונשגב.
פירש משלי לזרחיהו קרא אותו אמרי דעת מלא אותו דברי חכמה וימלא את הדעת. כל קורא בו יוסיף לקח גם לב נבון יקנה דעת. טוב שם משמן טוב וטובה חכמה מנחלה ומגן הטוב וטוב משניהם יראת ה', אשר בה ימצא האדם חן ושכל טוב ודבר בעתו מה טוב. וקודם שאתחיל לדבר בכונת זה הספר אקדים הקדמה ואומר כי הדבר אשר העירני לפרש ספר משלי היה שתי סבות. הסבה האחת היתה אשר לא היה שום מפרש מן המפרשים לעזרי ולא אחד מאותם שהיו בדורי אשר שת לבו לבאר תעלומות משלי מוצאיו ומובאיו, והסבה השנית היתה כי ראיתי בו פסוקים הרבה אשר אין להם טעם, והפסוקים האלה אם לא ירגוש בהם הפתי והסכל, והחכם אשר עיניו בראשו ירגיש בהם וידע בלא ספק כי הם למשל, ואם אין בו כח לעמוד על עומק דברי המשל והפלגתו, מכל מקום מחשבתו לא תסור מחשוב בהם שהם למשל, על כן קמתי אני זרחיה בן יצחק הצעיר במשפחתי והדל בבית אבי ופניתי מחשבתי ונערתי חצני ושמתי לשוני קלשוני לבאר תעלומות ולגלות סודות אשר היו נעלמות וצפונות, ולא חששתי לדברי המבהילים אשר אין להם לב שומע חידות ומשלים, ומה מאד יקשה בעיניהם בראותם אותי, כי כל אשר יהיה המשל סתום וחתום שאני מגלה סוד מן הסודות וחכמה מן החכמות כמו שבאו פסוקים הרבה בספרי הנביאים מזה הכת, ומפני שהוספתי בפירושי זה דברים רבים וענינים נוספים קראתי שמו אמרי דעת, ומן האל י"ת אשאל רשיון ומענה לשון וישמרני משגיאות ויחנני בלב פתוח ועינים גלויות על אהבתו ויראתו ויטה עלי חסדו ממעון קדשו ומרומו לפרש ספר משלי שלמה.
אמר זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל מברצלונה אשר בספרד, כוונתי בזה המאמר לבאר משלי שלמה על דרך החכמה והעיון הפנימי בכל המקומות שראוי להבין בהם חכמה או סוד מן הסודות, וגם בשאר המקומות אשר לא יהיה בהם מזה הענין אנהיג אותם על דרך הפשט עד שיעמוד על נגלהו ועל נסתרו איש כפי שכלו וכיד אלהיו הטובה עליו, וממה שצריך לדעת אותו תחלה הוא שזה הספר הנקרא משלי נחלק אל שלשה כונות : האחת מהם לזכור בו דברים אשר בהם תועלת מבואר להמון בעינינים ידועים אצל בני אדם בהנהגתם ותנועתם קצתם עם קצתם, והכוונה השנית היתה לבאר ענינים מוסריים יש בנגליהם תועלת מבואר להמון ובנסתריהם ענינים להבין אותם כפי שכלם והשגתם בהם, והכוונה השלישית היא גם כן לתועלת אשר בעבורו גם כן נמצא בזה והוא תכליתו, והוא לרמוז בו ענינים נסתרים שהם ברפואת הנפש החולה וסגולת הנפש

החכמה ומעלותיה בענינים נכבדים אלהיים, ומפני שאלו הענינים מטבעם להיותם נסתרים ומכוסים מהמון העם, ועוד מפני שגם שטבעי רוב בני אדם לא יקבלו אלו הענינים ודעתם לא תסבול אותם, היה שלמה המלך ע"ה מוכרח להסתיר אותם ובטח במה שהסתיר שיבינהו מי שטבעו מוכן להבינו ברמז מועט כמו שאמר על רמז זה הענין בעצמו כלם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת, ואילו הכונות השלשה אשר הספר נכון עליהם הם כנגד שלשה כתות מבני אדם, והם כת החכמים וכת הסכלים וכת הבינונים, והם אשר תאותם לקבל החכמה אבל יד שכלם תקצר להשיג אותה ואני אבאר לך כל כת מהם כפי שבא שמותם בזה הספר. הנה תמצא כי כת הסכלים קראם חטאים באמרו בני אם יפתוך חטאים אל תבא, וקראם גם כן ברוב המקומות רשעים באמרו תועבת ה' דרך רשע ואמר ונר רשעים ידעך, ואמר ורשע יבאיש ויחפיר, וקראם פתאים וכסילים אמר כי משובת פתאים תהרגם ושלות כסילים תאבדם, ואמר וכסילים ישנאו דעת, וכן קראם עקשים ועקש לב לא ימצא טוב, וקראם אוילים אם תכתוש את האויל במכתש, ואמר ואוילים בחסר לב ימותו, וקראם עצלים עד מתי עצל תשכב, וגם כן קראם בוגדים באמרו נפש בוגדים חמס, ואפשר שקראם בשמות אחרים זולתי אלה שזכרתי, וכל אלו השמות הם נאמרים על כת הסכלים אשר כונתם היא להפסיד הדיעות האמתיות בדעתם הנפסד ובאמונתם הנפסדת עד שאינם רוצים לשמוע דברי חכמה, ומה שישמעו ממנה אינם מקבלים אותה כמו שאמר עליהם חכמה ומוסר אוילים בזו, ואמר תחת כי שנאו דעת ויראת ה' לא בחרו לא אבו לעצתי נאצו כל תוכחתי, ואמר גם כן בהם העוזבים ארחות יושר ללכת בדרכי חשך, ואמר אשר ארחותיהם עקשים ונלוזים במעגלותם, בכל אלו הפסוקים באר מדותיהם ומיעוט אהבתם בחכמה ורוב התרחקם מדרך האמת, ואמנם כת החכמים אשר הם באמת חכמים קראם נבונים ומבינים אמר ונכון תחבולות יקנה, ואמר בכת המבינים כלם נכוחים למבין, וכן קראם ישרים, אמר יצפון לישרים תושיה, ואמר צדקת ישרים, וקראם גם כן חסידים באמרו ודרך חסידיו ישמור, וכן קרא אותם צדיקים פעלת צדיק לחיים, ואפשר שיהיו אלו גם כן יותר ממה שזכרתי מהם, וכת הבינונים הם אשר אינם סכלים ולא הגיעו למדרגת החכמים רצונם נוטה לשמוע דברי החכמים ותישר בעיניהם אמונתם וענינם, ואלו ודומיהם והנמשכים אחריהם קראם שלמה בנים על צד ההזהרה להם שילמדו החכמה וירדפו אחריה ויבקשו אותה ושלא תהיה דעתם נוטה לשמוע דעת הסכלים ושלא ילמדו מדבריהם, אמר בני אם יפתוך חטאים אל תבא, ואמר בני אל תלך בדרך אתם מנע רגלך מנתיבתם, ואמר חכם בני ושמח לבי ובאו מאלו בספר לאין מספר, וממה שצריך שתראהו גם כן הוא מדוע

אמר בספר קהלת דברי קהלת ובזה הספר אמר משלי שלמה. דע כי שלמה המלך קרא שם הספר הזה משלי על שיש בו משלים הרבה מהם שהם רומזים על ענינים נסתרים ומהם שיורו על ענינים אחרים מעניני בני אדם ופעולותיהם קצתם עם קצתם, ובעבור זה הענין נקרא שם הספר הזה משל, אבל ספר קהלת לא הוצרך לומר בו משלי אלא דברי מפני שרובו דברים טבעים מטבעי המציאות ושאר טבעי בני אדם והמקרים אשר יקרו להם ועל כן אמר בו דברי קהלת, וממה שנראה לי עוד לתת לו סבה הוא מדוע אמר בספר קהלת מלך בירושלים ואמר בספר משלי מלך ישראל, דע כי ספר קהלת הוא ספר יברחו ההמון מאד ממה שנגלה שנראה נגלה דבריו עד שהם חושבים הפך ממה שכיון עליו שלמה המלך ע"ה, והוא שחשבוהו כלו מפורסם אין מושכל בו, ועל כן לא גלהו שלמה לכל ישראל כי אם בירושלם שהיתה עירו ושם חברו בלא ספק, ועל כן לא הזדמן לו להסתירו מאנשי ירושלים כמו שנזדמן להסתירו משאר אנשי ישראל ולא היה זה אפשר, וזאת היתה הסבה שאמר בספר קהלת מלך בירושלים, כי לא חבר שלמה ספר קהלת אלא לחכמי ישראל הבאים לשמוע חכמתו בירושלים, וכל בעל דעת יודע כי שלמה לא נעלם ממנו מושכל שהיה אפשר להשיגו כל בעל חומר עד שנאמר בו ויחכם מכל האדם שהוא האדם המיני בלא ספק, ואדם שענינו כך אין צריך להאמין בו שהוא חבר ספר במפורסמות, אבל הספר ההוא לרוב היותו נעלם מהרבה בני אדם חשבו בו מה שאין ראוי לחשוב עליו עד שבזמן שנפסד ענינינו ונעלמה מאומתינו החכמה והנבואה הסכימו ז"ל להצניעו כמו שגנז חזקיהו המלך ספרי הרפואות אשר חבר שלמה מלך ישראל, מפני שיראה הפסד הדורות ההם ומיעוט היותם משתדלים כחכמה לא שספר קהלת יהיה בו דבר סותר עניני האמונה; הנה בארנו מדוע נאמר בספר קהלת מלך בירושלים, ואמנם ספר משלי נאמר בו מלך ישראל בעבור שנגלהו כלו דברים ילוו עליהם המון העם המיחסים דבריהם אליו ונמשכים אחר משליו בעסקיהם עד שרוב משלי בני אדם והשגורים בפיהם הם ממין הספר הזה, ובעבור זה נאמר בו מלך ישראל, כלומר שגלה ענייניו לכל ישראל אחר שחבר אותו בעבור שיקבלו מוסריו ואזהרותיו, ומה שסדר להם ביראת השם ובחקירות החכמות ושיכירו תועלתם וידעו שיעורם ומעלתם, ואחר שבארתי כונת הספר ותועלותיו ראוי לנו לבאר כונה כל פסוק ופסוק ממנו בעזרת השם ית', ואני המפרש הספר הזה לא באתי בפירושי זה לזכור דברי המפרשים ואם זכרתי דבר מהם בשום פסוק שהוא כפשוטו יהיה זה במקרה לא מכונתי אבל באתי לבאר מה שנתחדש לי בו עם ההסכמה הנמשכת בזה אחר החכמה והעיון, עם שהחכם אור הגולה רבינו משה זצ"ל הוא לבדו היה אשר הורינו תחלה בספר משלי הדרך אשר

נלך בה, והוא שאמר שספר משלי בכלל הוא ענין יורה לנו שלא נהיה נמשכים אחר החומר הנמשל לאשה, ואמר כי בעבור זה חתם שלמה זה הספר בשבח האשה; וממה שצריך להודיעך גם כן הוא ענין כל אחד ואחד מאלו הכתות השלשה שזכרנו שהם כת החכמים וכת הכסלים וכת הבינונים כי כשאני זוכר תמיד על כת החכמים דעתם ואמונתם איני רוצה לומר מה שבא מהם בספרי הפילוסופים לבד, אבל מה שהוא גם כן בכלל האמונות התוריות המחוייב אצלנו לעשותם ולשמרם והם מצות התורה כלם וכל מה שתלוי בו יראת השי"י ואהבתו אע"פ שמציאות האלוה ואחדותו יושגו גם כן בידיעות הדיעות אשר זכרו הפילוסופים המאמתים בספריהם מציאות האל ואחדותו בראיות ברורות, כי כל מה שהפליג שלמה בספר משלי זה באזהרות בקשת החכמות וחקירתם הכל היה להודיענו כי בחכמה נשיג מציאות האלוה ושאר הענינים הצריכים בזה, ושלא נהיה נעדרים מהם כמו שהיו נעדרים מזה השכל רוב החכמים שהיו מקדם כעובדי השמש והכוכבים וכאנשי הצבאה וזולתם מן הכתות הנמשכות אחר אמונתם וכל מי שידע אופני החכמה ויבין ענינה הוא מכת החכמים שזכרנו ושנזכור, ואמנם כת הסכלים ענינם גם כן הפך כל מה שאמרנו בכת החכמה, והם אנשים שדעתם רחוק מאד מכת החכמים באמונתם ודעתם כאותם שאינם מאמינים בחידוש העולם וכופרים גם כן בנבואה ובמופתים שהיו עושים הנביאים ברצון השי"י, ואלו הם כת האפיקורסים שרז"ל זוכרים אותם והם אנשים שהיו נמשכים אחר דעת אפיתגורס שהיה ראש האמונה הרעה ההיא הנפסדת החלוקה והרחוקה משאר דיעות הפילוסופים האמתים כאפלאטן שהיה מאמין בחידוש העולם והדומים לו, רק ההפסד כלו שהיה באותם הימים בא תחלה מאפיתגורס וסיעתו, ומהם נתפשטו בעולם אמונות נפסדות רחוקות מכונת אמונתינו ואלו הם באמת כת הסכלים אשר הם בתכלית הסכלות והם שקראו שלמה רשעים וחטאים ושמות אחרים שהם בכלל אלו ועליהם אמר שלמה אל תלך בדרך אתם מנע רגלך מנתיבתם, וזכר המגיע מאמונתם והוא שאמר עליהם וימהרו לשפוך דם, ואמר גם כן והם לדמם יארובו יצפנו לנפשותם, ומהם כת שהם גם כן סכלים אבל לא הגיע סכלותם לסכלות הכת שזכרנו, והם אנשים שאע"פ שמאמינים מה שסדרו לנו האבות לא יבינו מושכל מן המושכלים ואם ידעו מי שיבארהו להם לא ירצו לקבלו ואמונתם כלה קבלה מוחלטת ויבינו הנבואות כלם כפשוטם ולא. ישימו לב לדבר מן הדברים ולא ירצוהו ועל זה הכת ודומיהם באמת חמל עליהם שלמה בספרו זה ולא קראם רשעים ולא חטאים ולא בוגדים כמו שקרא לכופרים הגמורים, אבל הנהיגם לפי ענשם לבד וקרא אותם פתאים ולצים וכסילים והדומים לאלו, ושלשתם תמצאם בפסוק אחד אמר עד מתי

פתאים תאהבו פתי ולצים לצון חמדו להם וכסילים ישנאו דעת, וראה מה אמר עליהם בפסוק שני כשהזהירם שיניחו מרים ועשקותם והוא שאינם רוצים לשמוע המושכלים והדרכים המופתיים אמר תשובו לתוכחתי הנה אביעה לכם רוחי אודיעה דברי אתכם, וכת הסכלים האלה שזכרנו הוא נחלק לכתות הרבה כל כת לפי קרבו ורחקו מן האמונה האמתית, ואמנם כת הגינונים כבר זכרנוהו למעלה והוא שאע"פ שהם קרובים מכת הסכלים על שלא ידעו הענינים על אמתתם וקרה להם זה שלא למדו חכמה ולא היה מי שהבינם ויש להם נפש ורצון לשמוע החכמה, וקרא אותם בנים על שהם דומים לבן הקטן שהוא מוכן לקבל מה שילמד ועדיין לא קבל דעת שני אלא אותו הדעת שלמדהו אביו או רבו, וימשיכוהו אחר המוסר והתועלת ויטוהו אל איזה הדעת שירצו ואי זו מדה שירצו אם אין לו מונע ; וממה שראוי להתעורר עליו גם כן הוא ספר משלי כאלו הוא נחלק לשלשה חלקים גדולים כל חלק ממנו חלק בפני עצמו רובו מדבר בענינים מיוחדים לא ישתתף עמו דבר משני החלקים הנשארים כמו שבארנו זה באריכות בפסוק בני שמור אמרי, והמעיין בפירושי זה אם יראה בכל ראשי הפסוקים כתוב ואחר כן יאמר אני עשיתי זה בעבור שני ענינים, האחד הוא מפני שקשרתי ענין הפסוקים זה עם זה כלם מלבד מעטים מהם שבאו על ענין בפני עצמו שאינו דבק עם מה שעליו ולא עם מה שאחריו והוצרכתי לאמר זה בין שני הפסוקים להורות על דבקותם והענין השני להורות על שאין שום פסוק חסר מזה הפירש כי כלם זכרתים כסדר כמו שהם כתובים בספר משלי, ואני אדע בזאת כי כל מי שיהיה קורא בפירושי זה בהסח הדעת ומקלות השתכלות יאשימני ויאמר כי אני הארכתי יותר מן הראוי אבל המשתכל בכל דבר ודבר כמה שפירשתי ידיעני לכף זכות ויאמר שאני לא הארכתי אבל פירשתי בכל פסוק ופסוק מה שראוי לפרש בו מנגלה ומנסתר. ואחר שהשלמתי הקדמת הספר אשים מגמתי אל פסוקי משלי לפרש משלי בהם מה שיערתי לפרשו מנגלה ומנסתר ובאל אני נעזר.

פרק א

פסוק א

משלי שלמה בן דוד מלך ישראל כבר בארתי זה הפסוק בהקדמה ואין צריך לפרש ענינו פעם שנית. ואחר כן אמר לדעת חכמה ומוסר להבין אמרי בינה, מפני ששלמות האדם תלויה לפי היותו יודע בעניני המציאות ולפי השגתו בו תהיה שלמותו בין ההמון אם ידע בעניני ההמון, וכין כת החכמים אם השיג מה שראוי להשיג לכת החכמים, על כן אמר כראש דבריו לדעת חכמה ומוסר, התחיל במילת דעת ואמר שצריך לדעת החכמה

כי בידיעת החכמה ישלם האדם שלמות אחרון, אחר שהחכמה אמתית היא התתשכלות בענינים אשר בעבורם יגיע האדם לשלמות האנושי, ולפי השגתו בהם תהיה מדרגת שלמותו, ואמנם החכמה בכלל הוא שם משותף לכל דבר שצריך בו ידיעה אם שתהיה הידיעה ההיא ידיעת מלאכה מן המלאכות או שתהיה מחשבה או תחבולה על ענין אחד או ענינים רבים לעשות בהם מה שעלה על מחשבתו וידעתו אם טוב ואם רע, כמו שתראה שקרא הנביא חכם למי שהפליג בעול באמרו חכמים המה להרע ולהטיב לא ידעו, אבל שם החכמה הנזכר בזה הספר כלו הוא נופל על שני מינים מן החכמה, האחד לפי ההמון במה שהם נושאים ונותנים קצתם בחכמה כדי שלא יזיקו קצתם אל קצתם והדומה לזה, והמין השני הוא החכמה האמיתית, אשר כבר בארנו ענינה, וזכר החכמה קודם המוסר אע"פ שלא חייב כן, אמנם מה שהביאו לזה היה מפני שהחכמה קודמת למעלה למוסר, והיא שנית למוכר בזמן הלמוד כי המוסר באמת הוא מוכרח שהאדם ירגיל בו תחלת כל דבר והוא שורש גדול בלימוד החכמה וקבלתה, ובלתי המוסר אי אפשר לאדם שיגיע אל מדרגת השלמים כמו שאמרו חז"ל אם אין דרך ארץ אין תורה ואמרו ג"כ כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת והיראה באמת היא עיקר החכמה והמוסר אמר יראת ה' מוסר חכמה, והמוסר הוא אשר בו יגיע האדם למעלות המדות אשר הם הצעות למעלות הדברות שהם השכליות, כמו שאמר שלמה על ענין זה אורח לחיים שומר מוסר ועוזב תוכחת מתעה, וחיזק זה הענין בפסוק אחר והוא שהמוסר שורש גדול לחכמה אמר שמעו מוסר וחכמו ואל תפרעו, ואמר אוהב מוסר אוהב דעת, באלו המקומות הקדים לזכור המוסר על החכמה מפני שהמוסר הצעה לחכמה, אבל שלמה בזה הפסוק שהוא תחלת דבריו התחיל ביותר נכבד והוא שהקדים החכמה על המוסר ; ואין ספק שהחכמה היא המעולה שבענינים בעבור שהיא תכלית לכל בעל נפש משכלת והיא שלמותו הגמור, ואמר להבין אמרי בינה, וענין הבינה אינו נופל על הענין שנופלת החכמה כי החכמה כמו שבארנו הוא שם כולל על מיני החכמות מהם אמיתיות ומהם שאינם אמתיות, ושם הבינה אינו נופל אלא על השגות החכמות והדיעות השכליות, תמצא זה בדניאל שאמר בו ומבין חידות ובינה לו במראה, ואמר ומשכילים בכל חכמה ויודעי דעת ומביני מדע, והודיענו שלמה באמרו להבין אמרי צינה שהחכמה שאמר בעבורה לדעת חכמה ומוסר לא רצה בה החכמה אשר בו יעשו בני אדם עסקיהם ותחבולותיהם, אבל רצה לומר בה החכמה האמתית הצריך אליה להבין אמרי בינה: ואחר כן אמר.

פסוק ג

לקחת מוסר השכל צדק ומשפט ומישרים. אחר שזכר המוסר בפסוק שעבר על דרך הכלל חזר לחברו גם כן על דרך הפרט, והוא המוסר הצריך לחכמת וכנה אותו לשלמות האחרון מוסר השכל, ואמר שהמוסר האמתי אשר יזהיר עליו הוא עיקר המוסרים והוא פתח ומבוא לשלמות האחרון, וזה השלמות האחרון הוא שנקרא השכל דבק עם המוסר והוא אשר בו האדם אדם, והוא גם כן סבה למציאותו וזה השם רצוני לומר מוסר השכל הוא כולל שלשה אלו השמות הבאים אחריו והוא צדק ומשפט ומישרים ואע"פ שענינם יחס אחד לא ימלט אחד מהם להיות לו ענין בפני עצמו והוא שצדק שם נגזר מצדקה והוא מורה על יתרון האמונה בשם יתי ושפע המעלות ושלמותם, כמו שאמר על אברהם שהיה שלם במדות הטובות והאמין בהי ויחשבה לו צדקה, ועל כן נקרא צדיק האיש השלם במעשיו, ולפי זאת הגזרה נקרא גם כן השי צדיק שעם עשותו היושר הוא מוסיף על בני אדם וגומל להם חסדו בגזרת חכמתו, ואפי על מי שלא טרח בגמול ההוא ולא קנהו במעשים טובים, באמרו צדיק הי בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו, ובאמת שהצדקה והחסידות ענינם קרוב מאד ואע"פ שהחסידות ענינו כלו מורה על יתרון פעולת הטובה וההנהגה בענינים הראוים לעשותם, ועל כן אומרים כי מדת החסידות מצויה במי ששפעו עליו המדות המעולות, וההבדל אשר בין החסידות והצדקה שהצדקה היא משותפת עם המשפט בקצת ענין אבל החסידות אין בו שיתוף עם המשפט בקצת ענין, כי המשפט ענינו שימצא באיש אחד מן האמונה הטובה ויעשה כל מה שהזהירה עליו התורה ולא יטה ממנה כמו שאמר בתורה ככל אשר יורוך וכל המשפט אשר יאמרו לך תעשה, ואמר כי עם עשות משפט, ובעבור זה הטעם בעצמו אמר כי כל דרכיו משפט, ומישרים הוא שם מורה על יושר המדות אשר לבני אדם כמו שלא יהיה נוטה לשום הפעולות יותר מן הראוי והוא שלא יהיה נפעל לכעס ולקנאה והדומים להם ולא ימשך אחריהם יותר מן הראוי, ומלת השכל אשר אמרנו שהצדק והמשפט והמישרים נמשכים אחריו, ובארנו ששלשתם בכלל המוסר רמז בו על השכל האמתי אשר בו יושגו החכמות האמתיות והמושכלות, ומזה המין בעצמו הוא השכל וידוע אותי, ובאמצעות זה השכל יהיה האדם מושגח מן האל יתי אחר שאין השגחה אלא ממשכיל, ומלת לקחת הנזכר בפסוק זה ענינו לימוד ומזה השורש וזה הענין כי לקח טוב נתתי לכם, שענינו לימוד מוסר וחכמה שכלית וענינים תוריים יסורו בהם דיעות נפסדות מחליאות הנפש, ומזה הענין גם כן הוא יערוף כמטר לקחי אשר פירושו כי כמו שהמטר הטוב שיורד על הארץ ירוה צמאה כן התורה תרוה נפש האדם ותניח מיגיעה. ואחר כן אמר:

פסוק ד

לתת לפתאים ערמה לנער דעת ומזמה. שם פתיות הוא שם משותף פעם יאמר פתי על מי שאין לו ידיעה בעסקי העולם והנהגתם קצתם עם קצתם ולפעמים יהיה נופל זה השם על מי שהוא נעדר החכמה וטבעו רחוק מלקבל אותה וללמוד בה ולפעמים יהיה בקרא פתי על שלא למד החכמה אבל יש בו כח קרוב ללמוד אותה ולקבלה אם ירגיל בה ומזה הכת בלא ספק הוא לתת לפתאים ערמה, כי אם רצה לומר בזה על כל מי שהוא פתי בטבעו היה מאמר שלמה מאמר בטל והוא שהערמה מנגדת מאד לפתיות אם כן לא היה דבר קרוב לפתי המוטבע בפתיות שישוב ערום כמו שהתבאר ענין זה בפסוק שאמר בו נחלו פתאים אולת וערומים יכתירו דעת, כי מזה נראה שהערמה והפתאות אינם בנושא אחד, על כן היותר ראוי לפרש בזה הפסוק הוא שידבר באנשים שעדיין לא למדו חכמה וקראם בעבור זה פתאים, והראיה לדבר זה הוא שאמר אחר זה לנער דעת ומזמה כי הנער הוא מוכן לקבל החכמה אם לומד בה עם שצריך להיות לו. מתחלת בריאתו הכנות טבעיות לקנות בהם החכמה, ושם ערמה גם כן שם משותף פעם יאמר ערום על מי שהוא ערום בכל משא ומתן שיהיה לו עם הבריות כמו שאמר הפסוק ערום יעשה בדעת, ולפעמים יהיה נקרא ערום גם בדברי חכמה כמו שאמר זה בפסוק וערומים יכתירו דעת כי לא תיוחס כתר הדעת אלא בענין חכמה אע"פ שיסבול וערומים יכתירו דעת כל ענין שצריך בו ידיעה ופירושו, שהערום יסוב תמיד על קוטב הדעת כלומר שלא יסור מהיותו הולך אחר הדעת בכל ענינו, ושם נער גם כן יהיה נופל ברוב המקומות על הקטון בשנים והוא גם כן נופל אפי' על מי שהוא גדול בשנים ויהושע בן נון נער אמנם קראו כן בעבור שהיה משרת משה, ואמנם שם נער האמתי ענינו נגזר מנעור ומנערת ונקרא הנער הקטון בשנים נער על שם שהוא נעדר מן החכמה והידיעה וניעור ממנה ואע"פ שנמצא ממנו מענין הזריזות וההתעוררות אל כל מעשה טוב באמרו על שמואל והנער נער כלומר מתעורר לעשות כל ענייניו בזריזות ומזה גם כן והנער שמואל משרת את פני עלי הכהן כלומר שהיה זריז במעשיו ואפשר שקראו נער מפני שהיה קטון בשנים, הנה התבאר ממה שאמרנו כי לנער דעת ומזמה, והפירוש השני יסבול שני פירושים האחד שיהיה חפץ בחכמה וזריז בה עד שיגיע לו מזה דעת ומזימה והפירוש השני והוא היותר קרוב יהיה לנער דעת ומזימה לנער שעדיין לא למד ילמוד דברי משלי דעת ומזמה, וכן מזמה ענינה המחשבה בחכמה מענין זמותי נתקו מורשי לבבי, כאשר זמם, וענין מזמה גם כן קרוב לענין תבונה באמרו מזמה תשמור עליך תבונה הנצרכה,

ואמנם מלת דעת נאמרת על מינים רבים כמו שאנו עתידים לבאר זה בפסוק יראת ה' ראשית דעת. ואחר כן אמר :

פסוק ה

ישמע חכם ויוסף לקח ונבון תחבולות יקנה. שמיעה נופלת על שני פנים ממה שענינה הכנה והשתכלות בדבר כמו שמענה ואתה דע לך, וישמע אברהם לעפרון קבל עצתו, וממנה שענינה שמיעת אוזן השמע עם קול אלהים, וישמע יהושע את קול העם ברעה, ופיי הפסוק כשישמע החכם דברי שלמה שזכר במשלי יוסף לקח על לקחו החכמה על חכמתו, וכן הנבון יהיה קונה חכמה ותחבולה על תבונתו במה שילמד מדברי משלי, וכבר ביארתי ענין לקח בפסוק לקחת מוסר השכל, והתחבולה ענינה תוספת דקדוק בדברי חכמה עד שבאותה התחבולה יוציא לאור העיניים העמוקים והדברים החתומים, והקניה בזה המקום לימוד והרגל בעניניה המושכלים הצריכים אל חכמה והשתכלות: ואחר כן אמר:

פסוק ו

להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידתם. בא לבאר לנו בזה הפסוק שדברי חכמים והנביאים אינם כלם מובנים כמשמעם וכפשוטם כמו שיחשוב זה מי שאין בו חכמה כלל אבל רוב דברי הנביאים הם משלים וחידות, והמבין דבריהם יבין הענינים מתוך המשל עד שיתבאר לו שהענין יתחייב להיות משל, כי אלו באו דברי הנביאים כפשוטם בלא משלים וחידות היה בא מזה הפסד גדול עד שהיה איפשר שהספר ההוא לא היה נשאר זמן גדול אבל באו הענינים ההם מכוסים ונעלמים מן ההמון והם משלים ואותם המשלים לפי נגליהם יהיה ענינם יקר מאד בעיני ההמון מפני שלא רצויה להם מדברי הנביאים רק בדברם על השיי דברים גשמיים מבהילים ונוראים, ואני אספר לך אחד מהם אשר אם יובנו הדברים ההם כפשוטם יכנס במציאותו יתעלה מן ההפך והנמנע מה שאי אפשר לכתבו, תמצא שאמר דניאל על השיי לבושי כתלג חיור ושער ראשה כעמר נקיא כרסיה שביבין דינור גלגלוהי נור דליק, ואמר עוד נהר דנור נגד ונפק מן קדמוהי אלף אלפין ישמשונה ורבו רבון קדמוהי יקומון דינא יתיב יספרין פתיחו, ואין ספק שדברים אלו שזכר דניאל הם מכת הדברים שזכרו שאר הנביאים בהשגותיהם הנבואייות רצוני לומר שהם רמז ומשל לענינים טבעיים אשר הבורא יתי סבה למציאותם, והם שני החמרים המשותפים חומר השמים והחומר הראשון כי מה שאמר לבושיה כתלג חיוור הוא רמז אל החומר הראשון הנקרא לבנת הספיר לפי מעשהו ופעולתו וידוע כי הספיר והשלג דבר אחד הוא במראיהם ופעולתם בקבלם המראות

מאחריהם כמו שהתבאר ענין זה בספר מורה הנבוכים, ומה שאמר כורסיה שביבין דינור גלגלוהי נור דליק הוא רמז גם כן אל הגלגלים, ומת שיתחדש מתנועתם החזקה וזה הענין דומה אל מה שזכר. הנביא ע"ה וארא את ה' יושב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל, ואין בין שני הענינים הפרש אלא בחילוף המליצה, ומה שהוסיף עוד דניאל לבאר בזה הענין והוא שאמר אחר כן נהר דנור נגד ונפק מן קדמוהי הוא גם כן רמז אל יסוד האש המתחדש ממרוצת תנועת הגלגלים וכל שכן תנועת גלגל השמש כמו שהתבאר זה הענין בספרים הטבעיים ומה שאמר אלף אלפין ישמשוניה אין צריך בו פי' אחר אלא מה שיודע בו כל חכם אמתי רמז בזה אל השכלים הנבדלים ואל הכוכבים כלם, שהם בעלי נפש משכלת וכלם משמשים לבורא יתי במעשיהם ופעולתם בזה העולם השפל עד שהחכ' ז"ל אמרו על זה הענין אין לך עשב מלמטה שאין לו כוכב מלמעלה מכה אותו ואומר גדל, ואם בחלקים הקטנים הכוכבים משרתים ומשמשים כל שכן בחלקים הגדולים שהם תחת גלגל הירח שהכוכבים פועלים בהם תמיד ומחדשים מה שאיפשר להתחדש בהם, ומה שאמר גם כן דינא יתיב וספרין פתיחו רמז בזה גם כן על ההשגחה האלהית בשפלים לגמול ולענוש ולהנהיג, ואמנם היותו זוכר על הבורא ראש ושער באמרו ושער ראשה כעמר נקא הוא דבר שלא אמרו שום נברא בעולם אבל אמר זה להרחבת הלשון, כי מאחר שזכר בו הלבוש בא לזכור עמו תואר בעל הלבוש והכריחוהו המליצה לומר בעבור זה ושער ראשיה כעמר נקא, ונראה לי כי מפני שנתמעטה החכמה בישראל בימי דניאל בהשגות הנבואות זכר דניאל על הבורא בהשגותיו דברים גשמיים יותר משאר המשיגים, כי כשזכר ישעיהו הנביא מדרגת השם יתי על ברואיו זכר זה במאמר יותר קרוב ואמר ראיתי את ה' יושב על כסא רם ונשא, וזה כלו אפי' לפי הפשט הוא סיפור מעלת מדרגה שהורגל לדבר בזה יותר ; וכן ראוי להאמין בכל מה שבא מזה הכת בדברי חז"ל שהוא גם כן למשל על ענין מן הענינים כמו שתמצא בדבריהם ז"ל כשרצו להזהיר על האדם שלא יקח אשה שאינה הוגנת לו אמרו עליו שהקב"ה כופתו ואליהו רוצעו, ואין אדם בעולם שיאמין זה הדבר כפשוטו אבל באו חז"ל להודיענו בדבר זה על דרך ההפלגה עד כמה יגרע בושת מי שישא אשה שאינה הוגנת לו, ועל זה האופן ראוי להבין דבריהם בכל כיוצא בזה, ומפני שבא בדמות אלו הספורים והמשלים בדברי הנביאים והחכמים על הש"י אמר שלמה להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם, והפתאים לא יקחום על דרך המשל ולא על דרך ההשאלה ולא על דרך הרמז ולא על דרך ההפלגה בעילוי מעלה ומדרגה לעוצם גבורתו יתי במציאותו, אבל יקחו המשלים כפשוטיהם ויקחו להם זה מפני שאין בהם חכמה כלל אשר בה יתבארו לנו הספיקות

ויסרו השיבושים אשר מהם נתמלאו מוחות הסכלים העצלים מללמוד החכמה ; והמשל בזה כי החכם האמתי התבאר כי אין למעלה מגלגל הירח אש ושהאש היסודי הוא מקרה קורת מתנועת גלגל השמש החזקה ומשאר תנועת הגלגלים מפני שטבע כל גשם בהתנועו במרוצה חזקה לחמם מה שסביבו בהכרח וכן יבין המבין כי כל מה שאינו גוף לא יפול תמת המנין ואם יהיה נופל תחת המנין הוא במקרה נמשך אחר הגשם האחד או נמצא עמו או לגשמים יותר מאחד, כל המלאכים לא יאמר בהם לא אלף ולא אלפים בשום פנים שיהיה בו הרבוי, ואם השכלים הנבדלים יאמר בהם ריבוי הוא מצד גשמי השמים אשר לכל אחד שכל נבדל, ולפי מספרם יהיה מספר נבדליהם וזה המין מן המנין אינו עצמי כי המנין אם הוא נופל על הגשם אינו עצם הגשם אלא דבר נוסף על עצם המנוי שהוא גשם, וכל מה שהארכתי לדבר בזה הענין הוא כדי להאמין שאין כל דברי הנביאים כפשוטם אבל האמין שרוב דבריהם משלים ועל כן אמר להבין משל ומליצה כאלו אמר כי למבין להבין כי דברי החכמה משלים וחידות כמו שאמר חוד חידה ומשל משל, וכן תמצא שרז"ל אמרו על שלמה המלך כי ממשל למשל עמד על דברי תורה, התבאר מזה כי דברי הנביאים והחכמים נאמרים במשלים וחידות, והחידה קרובה למשל ואע"פ שיהיה ענין החידה יותר סתום מענין המשל כמו שהמשל גם כן יותר חתום מן המליצה, ולפעמים תבוא המליצה עם המשל כמו שאמר מן שמים נלחמו הכוכבים ממסילותם ; ועתה קודם שנבאר הפסוק הבא נקדים הקדמה והיא זאת: דע כי כל מה שזכר שלמה באלו הפסוקים שעברו הכל היה על דרך ההקדמה בתועלת הספר כי כל מחבר ספר החכמה מן החכמות צריך לזכור תחלה ארבעה דברים שם הספר ושם מחברו ותועלת הספר והתנאים אשר בעבורם חובר הספר וכן תמצא אלו הארבעה דברים בזה הספר ספר משלי הראשון שבהם הוא שם הספר והוא ספר משלי, והדבר השני הוא שזכר בו שם החכם אשר חבר הספר והוא שלמה בן דוד, והדבר השלישי הוא תועלת הספר והם הארבעה הפסוקים הראשונים מבלתי הפסוק הראשון, והדבר הרביעי הוא התנאי והוא להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם, כלומר לבעבור זה חבר שלמה זה הספר למען הבין בו משל ומליצה והחידות לא שיבינו הפסוקים כלם שדברו בהם הנביאים הראשונים אבל תבין מהם הנגלה והנסתר הנגלה שבהם לתועלת ההמון והנסתר לתועלת אנשי החכמה.

פסוק ז

יראת ה' ראשית דעת חכמה ומוסר אוילים בזו. מלת ראשית תסבול שתי פעמים מן הביאור האחד שיהיה ראשית כמו ראשית כל, בכורי כל, ראשית גז צאנך תתן לו,

מראשית כל פרי האדמה, שענינם מן הטוב שבדבר ומן המובחר שבו, והראיה ראשית בכורי אדמתך, כלומר המובחר שבבכורים, וכן יהיה ראשית דעת מזה המין, כלומר שהטוב שבדיעות הוא שתהיה בו יראת השם, כי רחוק הוא שיהיה האדם ירא השם מבלתי היות בו דעת טוב, מפני שהחכמה והדעת כלם ליראת השם כמו שבאר זה בפסוק אחר אמר תחת כי שנאו דעת ויראת ה' לא בחרו, ועל כן אמרו חז"ל אין בור ירא חטא, כלומר שאאדם שאין בו חכמה לא יכיר תועלת היראה והביאור, השני הוא שיהיה ראשית מענין התחלה כמו שאמר תחלת חכמה יראת ה' ויהיה ענין יראת השם בשני אלו הפסוקים נופלת על השלמות הראשון בלבד שהוא בכלל המוסר, ויהיה יראת ה' ראשית דעת פירושו וענינו שהאדם צריך להקדים מעלות המדות על המעלות השכליות הנקראות מעלות הבריות, ויהיה לפי זה הביאור חכמה ומוסר אוילים בזו שהאוילים והסכלים לא יכירו מעלות החכמה והמוסר אשר בכלם שתי השלמויות השלמות הראשון והשלמות האחרון, ואחר שביארתי לך זה הפסוק אתחיל לבאר לך גם כן על כמה פנים יהיה נופל שם דעת לפי מה שדברו בו בעלי החכמה, דע כי שם דעת משותף ברוב המקומות לשם שכל ואין ביניהם הפרש מבואר, אלא שהשכל נופל על השגת החכמה ביותר המקומות ממה שנופל הדעת, כי דעת לפעמים יהיה נאמר על הדעת הטבעי הנמצא באדם בהיותו טוב, ונקרא זה דעתן אצל ההמון, וכן יהיה שם דעת נופל גם כן על מי שיהיה יודע חכמה מן החכמות השכליות באמרו ודעת אלהים מעולות, ואין דעת אלהים בארץ, כי אלו והדומים להם נופלים על השגת החכמה, וזה החילוף הנמצא בין דעת ושכל הוא לפי לשוננו העברייה, אבל בלשון ישמעאל לא תמצא אצלם בזה, אצא שם אחד הנקרא בלשונם אלעקל והוא אצלם על מינים כמו שהוא אצלנו שם הדעת גם כן על מינים רבים כמו שזכרנו, אבל המעתיקים רגילים העתיק השם הזה פעם בשם דעת ופעם בשם שכל ולא שמו בזה הבדל מבואר באמרם השכל והמשכיל והמושכל, ואחר שבארנו ההפרש אשר בין דעת ושכל לפי לשוננו העבריה, ראוי לנו לבאר שם דעת על כמה פנים זכרוהו הפילוסופים ; דע כי שם דעת נאמר על פנים מתחלפים והדעת המשותף אין לו גדר כולל ושמוהו על שלשה פנים, האחד הוא שיהיה דעתן מתחלת ברייתו, ויהיה גדר זה הדעת ענינים קנויים בשכל ויהיו הקדמות ותכונות בהם הטוב שבאנשים, והשלישי הוא שתהיה הכנה טובה באדם בכל עניניו בדבור ובשתיקה ובשאר הנהגותיו ועסקיו, ובכמו זה המין מן הדעת ישבחו אותו בני אדם ויסכימו לקראו דעתן, וזה המין השלישי הוא קרוב מן המין הראשון, ויש כת אחת מן הפילוסופים שזכרו זה השם רצוני לומר שם דעת או שם שכל ואמרו בו שהוא שם משותף יורה על שמונה

ענינים מתחלפים זה מזה, והם אלו הראשון שבהם הוא אשר זכר אותו ארסטו בספר המופת, והבדילו בינו ובין החכמה וענין זה הדעת הוא הציורים והצידוקים אשר יהיו לנפש בהבנה, והחכמה תהיה בקניה, וזה הוא אשר רצו לומר בו המדברים אחר שהיה אחד מן החכמים שאמר בגדר השכל שהיא חכמה הכרחית בה יבדיל האדם בין האמת והשכל והשמות האחרים אשר לשכל או לדעה הם נזכרים בספר הנפש, והם השכל העיוני והשכל המעשי והשכל החמרי והשכל בקנין והשכל בפועל והשכל המועיל והשכל הפועל, ולכל אחד ואחד מאלו יש לו גדר בפני עצמו יודיע מהותו, ואני אזכור לך כל אחד מהם כמו שזכרים מחברי הספרים באלו הענינים, השכל העיוני הוא כח בנפש יקבל מהות הענינים הכלליים מצד היותם כלליים, כי החוש לא יקבל אלא הענינים החלקיים, והשכל המעשי הוא כח בנפש אשר בו התעוררות לכח המתאוה אל אשר יבחר בו מן החלקים בעבור שום תכלית ידוע ענינו, והשכל החמרי הוא כח בנפש מוכן לקבל מהות הענינים מופשטים מן החומר, ובזה הוא נבדל משאר בעלי חיים, והשכל בקנין הוא השלמת השכל החמרי עד שישיבנו בכח הקרוב מן הפעולה. והשכל בפועל הוא השלמת הנפש לצייר הענינים עד כי כשירצה ישכילם ויעלו בידו בפועל, והשכל המועיל הוא מהות מופשט מחומר נרשמת בנפש על דרך המגיע מחוצה לנפש, והשכל הפועל הוא ענין אחר והוא דבר מופשט מכל חומר לגמרי, וזה הוא ענינו מצד שהוא שכל אבל מצד היותו פועל עצם מטבעו שיוציא השכל החמרי מן הכח אל הפועל בהשגיחו עליו, ועל כל אלו השמות אשר זכרנו בענין השכל יש שם אחר שזכרוהו הפילוסופים האלוהיים והוא היותם מכנים כל השכלים הנבדלים מן החומר מכל הפנים אשר אין להם תנועה לא בעצם ולא במקרה, ותכלית מדרגת אלו כלם הוא השכל הפועל המוציא לנפשות האנושיות בחכמות השכלות מן הכח אל הפועל ואלו כלם הם התמלות לכל הענינים אחר הנמצא הראשון אשר הוא הממציא את הכל, ועל כן קרא אבו נצר אל פארכי אלו ההתחלות שניים, מפני שהם שניים לבורא ית', והבן גם כן על כל זה באמרם שכל הכל כי מלת הבל בזה המקום תבין בו שני ענינים, הענין האחד כל העולם, והענין השני הוא הגשם האחרון שבשמים והוא המוקצה, והוא הגלגל התשיעי המקיף ביום אחד עם הלילה תנועתו כלה ויתנועעו בתנועתו כל מה שבתוכו מן הגלגלים, ויאמרו לגשמו גשם הכל ואל תנועתו תנועת הכל והוא יותר גדול שבנבראים ולפי דעתי כי בעבור זה הגלגל בעצמו אמר דוד המלך וצבא השמים לך משתחוים, כי אמרו משתחוים רמז בזה שזה הגלגל המקיף הוא קרוב לבורא ית' במעלה ובמדרגה יותר משאר הגלגלים כאדם שמשתחוה לפני אדוניו ומתקרב אליו ורוצה לנשק רגליו, ורמז גם כן במשתחוים

דבר שני והוא שנותן לו הודאה ושבח על מה שחננו זה הכח והגבורה אשר אל חשקו ואהבתו יתנועעו כל הגלגלים כתאות העבדים אל יד אדוניהם, הנה יצאנו מכוונתינו הראשונה במה שהוספנו דבר מתוך דבר, ועתה אשוב למקום שהייתי בו והוא ביאור יראת ה' ראשית דעת אשר פירשתי בו מה שראוי לפרש בו לפי הנגלה והנסתר, ונאמר כי שלמה המלך בכל הארבעה פסוקים שעברו אמר שיהיה האדם הולך אחר החכמה והמוסר ושאר המדות הטובות כצדק ומשפט ומישרים ואחר שזכר אלו הענינים אמר בפסוק אחר יראת ה' ראשית דעת באו להדיענו כי אע"פ שיהיו לנו אלו המדות ושהם מתועלת ספרו כמו שסדרם לך בחמשה פסוקים בא ללמדנו שלא יעלו ביד שום אדם ולא יתקיימו עמו אלא בזה התנאי, והוא שיקדים לו יראת השם ית', וזולתי יראתו חכמתו לא תעלה בידו כמו שאמרו רז"ל על ענין זה כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת, ועל כן אמר יראת ה' ראשית דעת כי דעת הנזכר בזה הפסוק ענינו החכמה ומה שבכללה כמו שכל ומזימה ותבונה כי אלו כלם מין אחד הם בזה הענין, ואמנם חכמה ומוסר אוילים בזו כבר בארתיהו.

פסוק ח

שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך. אחר שאמר לך שלמה שיראת השם הוא שרש כל הענינים בא להזהירנו ולהודיענו בהנהגה הראויה לעשות לכל בעל דעת, והתחיל לומר לך שמע בני מוסר אביך ויהיה אביך רמז אל הצורה השכלית ופעולותיה ותורת אמך רמז בו אל החומר ופעולותיו, ומפני שהאדם מורכב מחומר וצורה בא שלמה בזה הפסוק להזהירך עליהם וצוה אותך שתתן לכל אחד מהם משפטו וחלקו הראוי לו ושלא יהיה האדם דבק עם האחד מכל וכל והאחד יהיה נטוש ועזוב, והמשל בזה שאם היה אבל אינם רוצים לטרוח בה וללמוד אותה, ועל כן בא שלמה להזהירם שאם ירצו לשמוע חכמה וללמוד אותה שלא יהיו נפתים לבעלי הדיעות הנפסדות ושלא יקבלו מחכמתם הנפסדות ומאמונתם המשובשת, וזה הכת הם אשר קראם בזה הפסוק חטאים והם המינים והאפיקורסים והדומים להם, והזהיר עליך שאם ירצו לפתות אותך בדבריהם בראותם חולשת חכמתך לא תבא להם ולא תשמע דבריהם, כי כוונתם היא להוציא אותך מדעתך אל תרבותם הרעה, כמו שאמר הנביא על זה הכת תרבות אנשים חטאים.

פסוק יא

[יא-יד] **אם יאמרו לכה אתנו נארבה לדם נצפנה לנקי חנם. נבלעם כשאול חיים ותמימים כיורדי בור. כל הון יקר נמצא נמלא בתינו שלל. גורלך תפיל בתוכנו כיס**

אחד יהיה לכלנו אלו הארבע פסוקים מסודרים על כת החטאים על שדרכם לפתות לבני אדם בכמו אלו המליצות והפיוסים ובחלקת לשונם כדי להוציאם מאמונתם ולחזרם לאמונתם הרעה, כדרך המפתים שמרבים]שקר[לנפתים ומראים בדבריהם לתת לו ממון ולשתפו בנכסיהם בהיותם אומרים להם כיס אחד יהיה לכולנו ואמר נארבה לדם מפני שאמונתם מוציאה האדם מן העולם, ומי ששומע לדבריהם הוא כאדם רוצח וכמי שהרג את הנפש כמו שבאר זה הענין בסוף דבריו באמרו עליהם וימהרו לשפוך דם, על כן אמר שלמה לכת הבינונים הנקראים בנים שישמרו עצמם מלדבר עם אותם החטאים באמונתם כי היא אמונה שתפסיד הנפש והגוף כי החוטא יחשוב שאין לו עונש מעון שיעשה ויהרג את הנפש על ממונו ואפשר שיהיה גם הוא נהרג, ואחר שסדר שלמה אלו הדברים על כת החטאים עם כת הבנים חזר פעם שנית להזהירם ולהודיעם בעונש המגיע להם אם יקבלו דעת החטאים.

פסוק טו

[טו-טז] **בני אל תלך בדרך אתם מנע רגלך מנתיבתם. כי רגליהם לרע ירוצו וימהרו לשפך דם**. הודיעם באלו הפסוקים מפני מה אין טוב ללכת עם כת החטאים שזכר תחלה ושלא לקבל מדעתם ומאמונתם כי הם הולכים להרוג וליהרג ואע"ג שאינם שופכים דם ממש מפני שרצו להוציאך מאמונתך כדי להכניסך לאמונתם הרעה, יהיו בעבור זה שופכי דם כי אמונת החטאים גורמות איבוד הנפש כמו שהתבאר זה למעלה.

פסוק יז

כי חנם מזורה הרשת בעיני כל בעל כנף זה הפסוק הוא משל על שידיעת הרע באמונה הוא כמו הרשת הפרוש לפני העופות שהעופות יראו אותם ואם הם זריזים לעוף ואינם נפתים אחר האוכל שהוא בתוך הרשת הם נצלים מן הרשת שלא יהיו נופלים בתוכה כן האדם הוא רואה בעיניו ושומע באזניו ויש בו יכולת להתרחק מן העבירה אם הוא כובש יצרו כמו שאמרה התורה על ענין לפתח חטאת רובץ ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו כי הממשלה נתונה ביד האדם והרשות בידו לאנוס התשוקה והרצון כשהחטאת יהיה עומד ורובץ לפניו והוא מוכן לפני האדם להיותו מקובל ממנו אם התאוה תהיה שולטת עליו זה הדרך בעצמו וזה המשל לקח שלמה המלך באמרו כי חנם מזורה הרשת בעיני כל בעל כנף.

פסוק יח

והם לדמם יארבו יצפנו לנפשותם זה הפסוק הוא כפסוק כי בדבר אשר זדו עליהם, מדה כנגד מדה, הם כת החטאים רצו להרוג בני אדם בעצתם והענין ישוב עליהם באמרו והם

לדמם יארובו כלומר שהרעה כלה שרצו להביא על בני אדם בעצתם ובאמונתם הרעה תשוב בראשם, וזה הכת אשר הזהירך שלמה עליהם הם כתות הרבה מאמונות רבות משתנות זו מזו שהיא בדורות ההם באמונת הכשדים ואמונת כהני הבעל שהיו בימי הנביאים, כי חכמתם היתה חכמה מיוחדת בהורדתם הרוחניות היורדות מכח הכוכבים ופעולות אחרות זרות שהיו עושים באותם הימים שאין אנו יודעים עינינם ומעשיהם, על כמו אלו ועל המינים והאפיקורסים על כל אלו הכתות הזהירך שלמה בספר פה כמו שהזהירך דוד המלך ע"ה בתחלת ספרו הידוע באמרו אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב.

פסוק יט

כן ארחות כל בצע בצע את נפש בעליו יקח אמר שאלו הדרכים שהולכים בהם אותם הכתות הרשת שהם בוצעים בבני אדם וגונבים דעתם בדבריהם ומושכים אותם אחר אמונתם את נפש בעליו יקח הבוצע ההוא, ויטה אותו לדעתו ואמונתו והיא נפש האיש הנפתה שקבלה דעתו ונוכל לפרש זה הפסוק על דרך אחרת והוא שיהיה ענין כפול לענין הפסוק שעבר והוא יצפנו לנפשותם כלומר שהבוצע והגוזל כשיחשוב לגזול נפש אחרים, בדבריו הוא לוקח נפשו תחת מה שגזל ומה שבצע, ואחר שהראה לנו שלמה כל אלו הדרכים. באלו הפסוקים שעברו והזהירנו ללכת בדרך הטובה והישרה לנפש ולגוף והודיענו באמונה הנבחרת מכל האמונות בא לבאר לנו מעלת החכמה והתחיל ואמר:

פסוק כ

[כ-כב] **חכמות בחוץ תרנה ברחובות תתן קולה. בראש הומיות תקרא בפתחי שערים בעיר אמריה תאמר. עד מתי פתאים תאהבו פתי ולצים לצון חמדו להם וכסילים ישנאו דעת.** בא להודיעך על דרך משל שהחכמה תצעק בשוקים וברחובות שערי העיר במקום שבני אדם מתקבצים שם ובפתחי השערים שכל בני אדם עוברים ושבים וישמעו מה שתהיה החכמה צועקת ואומרת לכת הפתאים, עד מתי הפתאים תאהבו הפתיות ותהיה מלת פתי שהוא תואר במקום שם דבר ובא כן לתפארת המלה ולצחות הלשון ולצים לצון חמדו להם מפני שהליצנות מושך להם כשירגילו בו, וכן הכסילים שהם חבירים לליצים בליצנותם יהיו שונאים הדעת כי רוב עסק זה הכת הוא במפורסמות לא במושכלות, ועל כן אמר שהדעת והחכמה. רחוקים מהם באמרו ישנאו דעת כי על הכסילים ועל כל הדומים להם אמר זה לא על הכסילים לבדם.

פסוק כג

[כג-כז] **תשובו לתוכחתי הנה אביעה לכם רוחי אודיעה דברי אתכם. יען קראתי ותמאנו נטיתי ואין מקשיב. ותפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אביתם. גם אני באידכם אשחק אלעג בבוא פחדכם. בבוא כשואה פחדכם ואידכם כסופה יאתה בבוא עליכם צרה וצוקה.** אמר שלמה לכת הלצים והכסילים בשם החכמה כלומר שהחכמה אומרת לתם תשובו לתוכחתי אתם שחמדתם הליצנות ומאסתם הדעת קבלו עצתי. ולכו אחרי החכמה והתוכחת שהוא המוסר ושימו לבבכם לדברי שאביעה לכם והוא שאלמדכם מחכמתו, כי יען קראתי אתכם לשמוע חכמתי ולא רציתם בה אבל הייתם ממאנים לדברי ונטיתי ידי עליכם לחזרכם למוטב ואין מקשיב לי מכם ותפרעו כל עצתי פרעתם המוסר ובטלתם עצתי שיעצתי אתכם ללכת אחר החכמה, ואחר שלא עשיתם זה ותוכחתי לא אביתם תהיו נענשים עד שגם אני אשחק על רעתכם ועל אידכם שתבוא עליכם על שלא שמעתם החכמה ולא קבלתם המוסר, אלעג בבוא פחדכם אלעג עליכם כשתבוא עליכם פחד המיתה ולא תמצאו לנפשכם כופר שתהיו זוכים לחיי העולם לא מחכמה ולא ממוסר, ומה שאמר בבוא כשואה פחדכם בא לבאר איכות פחדם העתיד לבוא עליהם פתאום כמו הסופה שהיא סערה שתצא מן הרוח בפעם אחת כשתפגוש בו רוח אחרת יוצאה כנגדו. בבוא עליכם צרה וצוקה הם שני עונשים האחד לגוף והשני לנפש.

פסוק כח

אז יקראנני ולא אענה ישחרנני ולא ימצאנני. תאמר החכמה לכת הכסילים כי בהגיעם לימי הזקנה ויכירו מעלת החכמה יהיו קוראים לחכמה והיא לא תענה להם מפני שאין להם עוד יכולת לעסוק בה כמו שאמר שלמה על ענין זה בספרו והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ והם ימי הזקנה והשבה אשר אין לאדם כח לטרוח וגופו כבד עליו והכחות וההרגשות כלם נתמעטו באיברים וגם על זה רמז באמרו ונהמת באחריתך ככלות בשרך ושארך, ישחרונני ולא ימצאוננני הוא כפול הענין, יקראוננני ולא אענה, וכן דרך הממשלים שכופלים דבריהם או לצחות הלשון או לחיזוק דבריהם.

פסוק כט

[כט-לא] **תחת כי שנאו דעת ויראת ה' לא בחרו. לא אבו לעצתי נאצו כל תוכחתי. ויאכלו מפרי דרכם וממעצותיהם ישבעו.** אמר להם כי מפני ששנאו הדעת והחכמה ולא בחרו במוסר שבהם תהיה יראת ה' ולא אבו לעצת החכמה שהיתה אומרת להם תשובו לתוכחתי, על כן נענשו וכפי שהיתה ידיעתם כן מצאו פריה ואכלו ממנה, כלומר כפי

שהיתה חכמתם קבלו שכרם וממועצותיהם ישבעו כפי שיעשו לעצמם תהיה שבעם וחלקם ומאומה לא ישאו בעמלם כי לא עמלו בחכמה ולא טרחו בה.

פסוק לב

כי משובת פתים תהרגם ושלות כסילים תאבדם. בזה הפסוקים זכר הפתיים ומשובתם ומרים מפני שהפתיות הפך החכמה וקרא פתאים כי כל אותם האנשים שאין בהם חכמה כלל אשר בכלל זה נכנסים הלצים ושאר השמות שהם מזה הכת כמו שזכרנום בהקדמת הספר, ואמר על כלם כי עקשותם ומיעוט תאותם לשמוע החכמה יהיה גורם להם שיהיו נהרגים, ולא רצה לומר נהרגים מענין הריגה כפשוטה, אבל רצה לומר שיהיו נענשים בנפשם, ושלות כסילים תאבדם אע"פ שהוא מאמר כפול לענין כי משובת פתים תתרגם לפי פשוטו יהיה ענינו שהכסילים אינם חושבים על מה שיקרא להם מהיותם בלא חכמה אבל יחשכו שהשלוה תעמוד עמהם ותשמור אותם כאלו היו מושגחים מן הש"י בעבור עשרם ושלותם, ואינם יודעים כי השלוה שתהיה לכסילים תהיה או מעושר או מבריאות אם תהיה מעושר אפשר שיאבד העושר ההוא ממקרה רע שיקרה להם וימותו גם הם ואם תהיה שלותם מבריאות גופם אפשר להם גם כן שמתוך מנוחתם ורוב אכילתם יתחדש בהם אחד ממיני החליים הרעים וימותו פתאום וכן יהיו נאבדים על שלומם וימותו קודם זמנם ולא ישיגו לעשות תשובה ויהיו נאבדים מנפשם ומגופם:

פסוק לג

ושומע לי ישכון בטח ושאנן מפחד רעה. אחר שזכר עונש על הפתיים והלצים והדומה להם על שלא שמעו לתוכחת החכמה זכר בזה הפסוק שכר מי שיהיה הפכם והם השומעים לדברי החכמה שהם דברי שלמה כמו שסדרם על שם החכמה ואמר שהשומע לו יעמוד בטח מן המקרים הרעים המתחדשים על בני אדם וגם תנצל נפשם מפחד העונש, ונוכל לפרש שזה הפסוק יהיה כשאר פסוקי התורה שהם הולכים אחר הפשט ויהיה ושאנן מפחד רעה מכל מיני הפחדים הרעים הבאים על בני אדם ומפחד המות גם כן הבאה קודם זמנה ואין רעה גדולה ממנו ולא פחד גדול ממנו.

פרק ב

פסוק א

בני אם תקח אמרי ומצותי תצפון אתך. אחר שהזהיר על החכמה ועל המוסר בפסוקים שעברו בא להזהיר פעם שנית לכת הבינונים ואמר להם שיקבלו אמריו ומצותיו ושיהיו נזהרים ג"כ על החכמה ועל הבינה שזכר קודם זה, ונוכל לפרש ומצותי תצפון אתך

שיהיה מאמר בפני עצמו ויהיה הפסוק הבא אחריו התחילת ציוי, אבל היותר ניאות הוא שיהיו שני הדברים קשר אחד וענין אחד ותהיה ההזהרה והציוי משלמה ומדבריו שאדם יהיה מקשיב החכמה ויהיה נותן לבו ומחשבתו בתבונה ובחכמה כמו שזכרם בפסוק הבא אחר זה ואמר ומצותי תצפון אתך לשון הצפנה שהוא מורה על דבר שמור שימצאנו האדם בכל זמן שצריך לו כן המצות העושה אותן הם צפונות לאדם לקבל שכרן.

פסוק ב

להקשיב לחכמה אזנך תטה לבך לתבונה. החכמה והתכונה הם שני שמות נבדלים זה מזה, כי החכמה שם משתתף מורה על כל ידיעה שהאדם יהיה יודע ממיני המלאכות והתחבולות ויורה ג"כ על החכמה האמתית מן החכמות האמתות, אכל לא שם התבונה או הבינה הוא שם מיוחד נופל על החכמה האמתית יותר כמו שאמר ומשכילים בכל חכמה ויודעי דעת, ואמר ומבין חדות, וזה הענין כבר בארנו ענינו בתחלת הספר, ומה שסמך בזה הפסוק התבונה ללב. הוא בעבור שהתבונה שם מיוחד על הענינים השכליים ועל החכמות האמתיות שהם מירס הלב ומעלתו שהוא אבר ראשי והוא ההתחלה לכל ההרגשות ובו ציור כל הענינים השכליים והחכמה שהוא שם משותף לכל החכמות אמתיות ושאינם אמיתיות סמך אותה אל השמיעה לבדה שהיא אחת מן ההרגשות לבד כי מה שאמר בפסוק הבא אחר זה כי תבא חכמה בלבך והוא שסמך החכמה ללב יהיה שם זאת החכמה מיוחדת לחכמה האמתית, ולפי הפשט יהיה להקשיב לחכמה אזנך על שהאזן כלי שבו יבחנו הדברים תחלה כמו שאמר כי אזן מלין תבחן והלב יקבל ציורם בשכל המבדיל בין האמת והשקר.

פסוק ג

כי אם לבינה תקרא לתבונה תתן קולך. יש לתמוה למה זה זכר שני פעמים בשני פסוקים זה אחר זה שם התבונה אבל זכר התבונה פעם שנית לחזק דבריו ולהודיע בהם כי הבינה והתבונה שהיא ממין הבינה הם עיקר החכמה וזולתם לא תשלם החכמה באדם כי בהשנות הדבר האחד פעמים רבות יש בו תוספות חיזוק למה שירצה לבאר בו ובפסוק זה לא זכר שם חכמה כלל מפני שהחכמה שם משותף כמו שזכרנו, אבל זכר בינה ותבונה על שהם שמות מורות על מיני החכמות האמיתיות השכליות:

פסוק ד

אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה. משל בקשת החכמה למוצא הכסף מפני שהוא דבר שבני אדם טורדים עליו מאד ונכנסים בעבורו תחת הקרקע בבורות העמוקים ומסכנים על עצמם בהם עד שימותו מהם הרבה, והניצלים יהיו פניהם מוריקות, כן מי

שרוצה לקנות חכמת לא יוכל לקנות אותה עם ריבוי האכילה והשתייה ושאר תענוגי הגוף, אבל יקנה אותה מתוך שיהיה מונע עצמו מהנאות הגוף ויהיה טורח בה יומם ולילה כמו שאמרו חכמים על מי שרוצה לעסוק בתורה פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה, וכמטמונים תחפשנה משל ג"כ חיפוש החכמה לחיפוש הממון הנעלם מן העין שבני אדם חופרים עליו וטורחים בו טורח מרובה קודם שימצאוהו, כן אמר שלמה שצריך לעשות מי שירצה ללמוד החכמה עד שימות לניה כמו שאמרו חז"ל אדם כי ימות באהל על מי שימות על אהבת החכמה.

פסוק ה

אז תבין יראת ה' ודעת אלהים תמצא. הודיעך כי בטורח החכמה תגיע להבין יראת השם ודעת אלהים תמצא תהיה לך ידיעה בחכמות האלהיות שבהם תמצא דעת אלהים עד שתדע ותשכיל כי יראת השם והחכמה הם התכלית האנושי ובהם יהיה האדם מושגח מאתו ית' עד שישפיע עליו מחכמתו ית'.

פסוק ו

כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה. כלומר שהש"י נותן מחכמתו למי שהוא טורח בחכמה וחפץ בה יהיה מוכן בטבעו ללמוד אותה כמו שתמצא זה הענין מבואר בשלמה מדברי הפסוקים, והוא ששאל מן הבורא ית' שיהיה לו לב פתוח לקבל החכמה באמרו ונתת לעבדך לב שומע לשפוט את עמך, והבורא השיבהו דבר ואמר לו הנה נתתי לב חכם ונבון, ואמר עוד בפסוק אחר שהבורא נתן לו חכמה ותבונה וזכר הסבה בזה והיא ההכנה הטבעית אשר בעבורה קבל החכמה והתבונה והוא רוחב לב נוסף לפי המנהג הנהוג אצל כל שאר בני אדם כמו שאמר על זה ויתן אלהים חכמה לשלמה ותבונה הרבה מאד ורוחב לב כחול אשר על שפת הים לרוב, ואמר אחר זה ותרב חכמת שלמה מחכמת כל בני קדם, וזכרתי לך אלו הראיות על שאמר כי ה' יתן חכמה לדעת כי השם יתן החכמה לבעלי החכמה ובעלי החכמה מטבעם ומתחלת יצירתם הוא להיות להם הכנות טבעיות וכלים מקבלים החכמה ולפי ריבוי שכלם והשגתם תהיה תוספת חכמתם והלא תראה כי ברוך בן נריה שהיה חכם וקבל מירמיה כשלא היו לו ההכנות הטבעיות לא השיג הנבואה, באמרו ומנוחה לא מצאתי ועל זה אמר לו ירמיהו מפי השם ואתה תבקש לך גדולות אל תבקש, והרב רבינו משה זצ"ל זכר גם כן ענין ברוך בן נריה בספר מורה הנבוכים והבינהו.

פסוק ז

[ז-ח] **יצפן לישרים תושיה מגן להולכי תם. לנצר ארחות משפט ודרך חסדיו ישמר.** הודיעך בזה הפסוק שכר הזוכרים את השם ועוסקים במצות והם מכת בעלי השלמות הראשון ולא הגיעו אל השלמות האחרון וקראם ישרים והולכי תם וחסידים ואמר עליהם שהאל יתי יגן עליהם בבוא הצרות בעולם ושומר אותם מן הפגעים ויצפון להם שכרם הראוי להם כפי שטרחו ולפי מדרגתם ויהיה נוצר בהם אורח המשפט ודרך חסידיו ישמור כמו שאמר בפסוק רגלי חסידיו ישמור, ישמור אותם שאינם נכשלים במיני הכשולין כי השגחת השם עליהם, ויהיה יצפון לישרים תושיה חסר הקשירה, כי משפטו היה יצפון לישרים יודעי תושיה או שומרי תושיה וענין תושיה דומה לתורה.

פסוק ט

אז תבין צדק ומשפט ומישרים כל מעגל טוב. קודם זה אמר אז תבין יראת ה' על כת החכמים השלמים בחכמה ועל כת הבינונים אמר אז תבין צדק ומשפט, מפני שהבינונים מוכנים לקבל המדות הטובות ושאר הלימודים והתורות הצריכים להמון העם ועל כן אמר בהם שיהיו מבינים בחכמה עד שיגיעו לעשות בהם צדק ומשפט ומשרים כל מעגל טוב כלומר גדר החוקים והתורות אשר בהם המשפט, כי אינו רחוק שתהיה. מלת מעגל מגזרת עיגול על שהמצות הם נמשלות לקו העיגול באדם שאין אדם רשאי לעברו.

פסוק י

כי תבוא חכמה בלבך ודעת לנפשך ינעם. אמר כי אחר שיגיע זה הכת מן הבינונים לדעת ולהבין מן המוסר ובשאר הענינים שהם מן השלמות הראשון הנקראים צדק ומשפט ומישרים, ויהיה נכנס בשלמות האחרון שהוא החכמה והדעת, ויכיר מעלת החכמה ויהיה שמח בה, יגיע לו זה התועלת כמו שבאר אותו הפסוק הבא אחר זה.

פסוק יא

[יא-יב] **מזמה תשמר עליך תבונה תנצרכה. להצילך מדרך רע מאיש מדבר תהפכות.** אמר שהחכמה והתבונה שלמדת יעמדו עליך וישמרוך מכת הכסלים ובעלי הדיעות הנפסדות והאמונות הבטלות ויצילוך מדרכם הרע ומאיש מדבר תהפוכות כי הם אנשים שדבריהם ואמונתם הפך מן האמונה האמתית.

פסוק יג

[יג-טו] **העוזבים ארחות יושר ללכת בדרכי חשך. השמחים לעשות רע יגילו בתהפכות רע. אשר ארחותיהם עקשים ונלוזים במעגלותם.** שלשה אלו הפסוקים הם נקשרים עם הפסוק שעבר, שהוא להצילך מדרך רע כי באמרו מדרך רע בא לבאר ענינו והוא

כל מה שספר בשלשה אלו הפסוקים כי דרך רע הוא לאדם שיהיה עוזב ארחות יושר שהיא האמונה האמתית ויהיה הולך בדרכי חשך שהם האמונות הנפסדות והידיעות הבטלות באמונת השם כמו שאמר באותם הדיעות ובאותם העבודות אשר ארחותיהם עקשים ונלוזים במעגלותם כלומר שגדר אמונתם הוא גדר בלתי שוה ויוצא מגדר האמונה האמתית.

פסוק טז

להצילך מאשה זרה מנכריה אמריה החליקה. זה הפסוק ג"כ נקשר עם הפסוקים שעברו, והוא שהודיענו בהם תועלת החכמה והדעת אשר בהם יהיה נצל מן האשה הרמוז עליה החומר אשר ממנו ובעבורו יבואו על האדם כל מיני הניזקים והפסדים עד שיחשב שספר משלי כוונתו כלה היא זה הענין כלומר ההזהרה מן האשה והשתכל היותו זוכר בשתי התועלת להצילך שתי פעמים להודיעך כי החכמה היא המצילה לאדם משני אלו הדברים המאבדים נפש האדם, האחת היא האמונה הנפסדת והשנית היות האדם נמשך אחר החומר הנמשל לאשה הנאמר בה ומוצא אני מר ממות את האשה.

פסוק יז

העוזבת אלוף נעוריה ואת ברית אלהיה שכחה. בא לבאר ענין האשה הזאת הזרה והנכריה כמו שהרחיק קודם זה דרך הסכלים ואמונתם וזכר מעשי האשה ופעולותיה הרעים וזכר ג"כ הנזקים המגיעים ממנה למי שנכשל בה וזכר החסירות הנמצא בה והיא שתהיה האשה עם בעלה בעודה נערה ונתגדלה עמו ושכבה בחיקו ואחר כן תחליפנו באיש אחר ועל צד הניאוף ושכחה האיסור החזק שבו באמרו ואת ברית אלהיה שכחה ועוד הוסיף בגנות והעונש הבא ממנה והמתערב עמה ואמר:

פסוק יח

כי שחה אל מות ביתה ואל רפאים מעגלתיה. בזה הפסוק רמז אל שני כתות מן האנשים הנמשכים אל החומר, האחד הוא למשל על אותם האנשים שמתפשתים על מיני התענוגים וההנאות הגופיות וכל שכן אם הוסיפו על זה מעשים רעים בכל מיני העברות ואלו הם שעמדו עם האשה הזרה ולנו בביתה והביאו על עצמם עונש המות שאמר בהם כי שחה אל מות ביתה, ומלת שחה עבר מפעל הקל מן הכפולים החסרים ומשפטו היה להיות החית דגושה על משקל דכה וממנו הוא תחתיו שחחו עוזרי רהב, והשלם ממנו שחחה, ועניינה ענין נטיה ומה שאמר ואל רפאים מעגלותיה הוא נאמר על כת האנשים העוסקים בעניני החומר ולא יפליגו בו, אבל הם אוכלים ושותים כבהמות

ואין להם מבוא בשום דבר חכמה והמשלים לרפאים ולנפלים שלא השיגו בעולמם שום מעשה טוב ולא שום מעשה רע ועל כן אין להם לא שכר ולא עונש.

פסוק יט

כל באיה לא ישובון ולא ישיגו ארחות חיים. הודיענו בעונש אותם האנשים שכלו ימיהם בתענוגי הגוף ולא קבעו להם שום זמן לשמוע דברי חכמה אבל נשתתפו עם החומר ונשקעו בעניניו ואמר שאינם זוכים לעשות מעשים אשר בהם תשיג נפשם ארחות חיים אבל נתחייבו מיתת עולמית נאמרו כל באיה לא ישובון כמו שבאר זה הענין דניאל על שתי הכתות אמר על כת שומרי התורה ואוהבי החכמה אלה לחיי עולם ועל כת הרשעים שהם הפכם אמר ואלה לחרפות ולדיראון עולם.

פסוק כ

למען תלך בדרך טובים וארחות צדיקים תשמור. אחר שזכר הזק הנמשכים אחר האשה חתם דבריו אלו בענין שהוא נקשר עם פסוק כי תבוא חכמה בלבך כלומר שאחר היות החכמה קרובה מן האדם ותנעם לנפשו אז יהיה נשמר מרעות האשה ומנזקיה. ויהיה הונך בדרכים טובים וישמור עצמו שלא יסור מהם, מפני שהחכמה תביאנו לזה התועלת ולזה השלמות והוא שיהיה בוחר באנשי החכמה שהם היותר טובים שבאנשים ויעשה מעשיהם, ואחר שהודיעך בשכר דורשי החכמה ובתועלת הבא ממנו הודיעך שאפיי בעולם הזה יש להם שכר טוב.

פסוק כא

[כא-כב] **כי ישרים ישכנו ארץ ותמימים יותרו בה. ורשעים מארץ יכרתו ובוגדים יסחו ממנה**. אמר ששכר הישרים והתמימים הוא בעבור שהם מנהיגים בני אדם בהנהגות התוריות והם בכלל כת הבינונים שהתחילו להיכנס בחכמה ולקבל מן החכמים והצדיקים, ואמר על הפכם שהם הרשעים מארץ יכרתו חייבם בחיוב הראוי להם והוא הפך שכר הישרים שאמר בהם ישכנו ארץ ואמר ובוגדים יסחו ממנה הפך ותמימים יותרו בה וזכר בזה הפסוק הגמול והעונש על הדרך אשר זכרו התורה בגמול ובעונש הנזכר במצות, ואחר שדבר בגמול ובעונש הנזכר במצות ואחר שדבר במעלת החכמה ובתועלותיה ושאר ענינה וסגולותיה בפסוקים שעברו מתחלת הספר עד זה הפסוק מעתה לקח דרך אחרת אשר בה יהיה האדם שלם.

פרק ג

פסוק א

בני תורתי אל תשכח ומצותי יצר לבך. למעלה מזה אמר ומצותי תצפון אתך היה זה הציוי שצוה שלמה על החכמת כמו שפירשנו זה לפי אחד מן הפירושים, אבל בזה הפסוק מלת מצותי נופלת על מצות התורה, והראיה כי אמר בתחלת הפסוק בני תורתי אל תשכח כי יש ענינים שהם תורות ויש ענינים אחרים שהם מצוות שכל אדם חייב לעשותם אע״פ שבכלל התורה ג״כ נכנסים כל אלו השמות כמו חקים ומשפטים ומצות, ושם התורה הוא סיג להם, והם כמו המינים אשר הם תחת סוג אחד עליון ובעבור זה זכר התורה תחלה שהוא הסוג העליון ואחר כן זכר המצות ואחר שזכר שתי אלו רצוני לומר התורה והמצות בא לזכור לך שכרן.

פסוק ב

כי ארך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך. אמר שהעובד הוא ינוחל שני עולמות שהם העולם הזה והעולם הבא כי מן הנראה הוא לפרש שנות חיים חיי הנפש שהם חיים והוסיף לו השלום שהוא דבר שנראה בו עניני זה העולם ושלותי בהם אע״פ שנוכל לפרש כי כל זה הפסוק רומז בו שכר הנפש לבדה.

פסוק ג

חסד ואמת אל יעזבך קשרם על גרגרתיך כתבם על לוח לבך. הוסיף להו יעך ענין שני ואמר לך שאע"פ שאתה מקיים התורה והמצות ראוי לך שלא תהיה נעדר מן החסד והאמת שהם ענינים מיוחדים לשלמים ונמצאים בהם, ואמר שיהיו קבועים אצלך ושמורים עמך כדרך שקושרים כלי הזיין בצואר שהוא לנוי כמו שפירשתי בפסוק וענקים לגרגרותיך, ואמר כתבם על לוח לבך מפני שדרך הדבר הכתוב הוא שלא יהיה נשכח ואם יהיה נשכח זמן אחר הכתוב הוא אשר יזכירהו ועל כן אמר בתחלת ההזהרה בני תורתי אל תשכח כלומר כתוב אותם על לוח לבך כדי שלא תשכחם כלומר שיהיו הענינים שציתי לך תקועים בלבך כאלו היו כתובים בו מרוב היותך נזהר עליהם.

פסוק ד

ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם. הוסיף לך בזה הפסוק ענינים אחרים נוספים על החסד ועל האמת שזכר קודם זה והם החן והשכל כי אלו המדות אינם בכלל מצות התורה אבל בעבור שהחן והשכל הם כלים לאדם השלם במדותיו שיתנהג עם הבריות הנהגה מיושרת ויהיו לו המדות הנהוגות להיות עם האנשים השלמים ועם החסדים

אשר באותם המדות יהיה האדם מוצא חן בעיני האדם ובעיני השם כי אלו הענינים ואלו המדות באמת אם יהיו נכונות בעיני האדם כן נכונות גם כן בעיני השם, לפי ערכנו לא לפי ערכו, כי חס ושלום שיהיה יחס בינו ית' ובינינו עד שימצא האדם חן בעיני הבורא ית' על הפנים אשר ימצאנו בעיני האדם חלילה מזה ועל הכת שמצאו חן בעיני השם לעלוי מדותיו, ואל יהיה קשה בעיניך מה שאמר הכתוב ונח מצא חן בעיני ה', כי כאשר מצא נח חן בעיני האדם אמר הכתוב שמצאו בעיני השם לעלוי מדותיו והנהגתו הטובה שהיתה לו עם בני אדם והוא האמת והבינהו. והשכל הנזכר בזה הפסוק הוא הפנים השלישיים שזכרנו למעלה בדברנו במיני השכל והוא שיהיה לאדם הבנה טובה והנהגה יפה בכל משא ומתן שיהיה לו עם הבריות ובדיבורו ובשתיקותו ובשאר הענינים העצומים אצלו כי מי שיש לו זה השכל ישבחו בני אדם ענייניו ומעשיו והם מסכימים לקראו בעל שכל טוב ומזה המין הוא השכל הנזכר בזה הפסוק שהוא ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם ואחר כן זכר דעת אחרת בשלשה אלו הפסוקים הבאים אחר זה והודיע בהם דרכים אחרים ורמזים לענינים עמוקים כמו שתשמע.

פסוק ה

[ה-ו] **בטח אל ה' בכל לבך ואל בינתך אל תשען. בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך.** הודיעך בשני אלו הפסוקים שאם תראה הטובות או הרעות באות עליך או על זולתך יותר מן הראוי תהיה נזהר שלא תהיה תולה ענין זה לדבר מקרה או שתאמר מזלא גרים, שאם אתה חכם ויש לך חכמה מרובה ותרצה לדעת מרוב חכמתך הנהגת הש"ית בזה העולם אז חכמתך תכריח אותך להאמין כי זה האיש העשיר נגזר הוא עליו להיותו עשיר וזה העני להיותו עני ויעלה בדעתך כי זה מפעולת הכוכבים, כדעת בעלי האצטגנינות, אמר לך שלמה על זה שזה הדעת לא תהיה נשען עליו כי הוא הדעת בטל אבל תהיה בטוח אל ית' ותאמין כי הכל כמו שתגזר חכמתו ורצונו, ואמר בכל לבך לרמוז לך שלא תהיה מסופק בזה הענין מפני שאתה רואה צדיק ורע לו ורשע וטוב לו וענינים אחרים שאין ההקש סובל אותם על כמו ענינים אלו אמר לך שתהיה בוטח בשם ית' ולא תהיה נשען על דעתך ועל בינתך כי הענינים האלו אפי' הנביאים לא השיגו אמתתם, וזה הוא ענין ההשגחה הנאמר עליו ועל הדומה לו ועמוק עמוק מי ימצאנו כי על זה אמר לך בכל דרכיך דעהו כלומר בכל אלו הדרכים והדעות שעברו לפני שכלך ולא תוכל לדעת אמתתם תוציא עצמך בהם מכל ספק, ודע את השם והוא יישר לך דעת ישר שיוציאך מאותו הספק.

פסוק ז

אל תהי חכם בעיניך ירא את ה' וסור מרע. בא לבאר לך בזה הפסוק שלא יעלה בדעתך שחכמתך תספיק לך לדעת אלו הענינים אבל אם יש לך חכמה חשוב שלא תוציאך מזאת המבוכה אשר אתה בה בענין ההשגחה ועל כן היותר טוב לך שתהיה בוחר ביראת השם וסור מרע כלומר מן הדעת הרע והמחשבה הרעה בההנהגה האלוהית אשר נבוכו בה אנשי החכמה.

פסוק ח

רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך. הודיעך שאם אתה תהיה עובד את הבורא ותירא ממנו ויסורו מלבך אותם הדיעות ולא תהיה נשען על חכמתך בהפנות שכלך בענינים אלו שהם בעיניך שכל מפני שחכמתנו קצרה בהם להשיג אמתתם תהיה לך זה רפואה טובה ומשקה טוב כי יסורו ממך אלו החלאים ואלו המחשבות הארורות המחליאות לב החכם כמו שאמר על ענין זה ויוסיף דעת יוסיף מכאוב כלומר שהענינים שלא תספיק חכמה להוציאם מן הספק הוא תוספת כעס ומכאוב ועל כן אמר רפאות תהי לשרך.

פסוק ט

כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך. בא להזהירך בזה הפסוק על מדת הנדיבות שהיא מן המדות הנמצאות באנשים השלמים בין שיהיה הנדיבות הזה רמז לנדיבות חכמה או לנדיבת ממון, ואמר כי מי שמכבד לבני אדם בממונו ומחלק ממנו לאנשים הצריכים הוא מכבד את הבורא בזה וכל שכן אם יהיה האיש ההוא בעל תורה ושומר העצות ואמר ומראשית כל תבואתך מלת ראשית נוכל לבאר בה שני פנים מן הביאור האחד ההוא שיהיה מראשית מן הטוב שבתבואות, והפנים האחרים הם מראשית מן הפירות הראשונים שיהיו נמצאות באילן ובזרעים, כי בהמצא הפירות ושאר התבואות בתחלת צאתם בשוק הם בדמים יקרים ולא ישיג העני הרואה אותם לקנותם אבל הוא נותן עיניו בהם בנפש מרה מפני שהבורא לא חננו בהם כמו שחנן לאיש העשיר, ועל כן מי שמשלים לו בהם תאותו ומחלק ונותן מהם לעני ההוא באמת הוא בזה מכבד לבורא ית', ודע כי כל כבוד הבא מן האדם הנזכר על הבורא ית' הוא נאמר על דרך ההשאלה ואינו מיחס הכבוד שיהיה בין שני האנשים שהוא משעור המצטרף והבן זה בחק השי"ת.

פסוק י

וימלאו אסמיך שבע ותירוש יקבך יפרצו. הודיעך בזה הפסוק השכר שיקבל בעל הנדיבות ואמר שהבורא יוסיף בממנו על שנתן ממנו לדלים ולעובדי השם ואם אתה

מכת המתבוננים תוכל לפרש שני אלו הפסוקים גם כן על דרך החכמה ויהיה ענין כבד את ה' מהונך מחכמתך והזהירך עליה שלמה שלא תמנע אותה מן התלמידים הבאים לקבל חכמתך כמו שאמר במקום אחר אל תמנע טוב מבעליו, ויהיה רוצה לומר מראשית תבואתך מן המובחר שבחכמה ויהיה בענין זה מכבד את הבורא כי הבורא יתברך אוהב החכמה עם שאר המדות התלויות בה ביראת השם והדומה לה כי כשחכמה מצויה באדם יהיו ענייניו יותר מסודרים ויותר רחוקים מן ההפסד ובהעדר החכמה מהם יהיי ההפסד נכנס עליהם כמו שאמר הפסוק על כמו זה הענין והאבדתי חכמים מאדום ותבונה מהר עשו והפסוק האחר גם כן נוכל לפרש אותו על דרך החכמה ויהיה וימלאו אסמיך שבע ותירוש יקביך יפרוצו רמז על ריבוי החכמה כי המרבה בחכמה והמלמדה לאחרים הוא גם כן מוסיף לעצמו בה כמו שבאר זה באמרו יש מפזר ונוסף עוד ומרוה גם הוא יורה וכמו שאמרו חז"ל ומתלמידי יותר מכלם, וידוע כי החכמה נמשלת לדבר הנאכל ולדבר השתוי כמו שאמר לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי.

פסוק יא

[יא-יב] **מוסר ה' בני אל תמאס ואל תקוץ בתוכחתו. כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה** בזה הפסוק לקח דרך אחרת והוא ענין הנסיונות והרעות על בני האדם ואפיי על הצדיקים וכל זה בהנהגת האל יתי הנעלמת ממנו ומחכמתנו בזה העולם ובענין זה דברו בו חכמינו ז"ל הרבה וקראו אותו יסורין, ושלמה קראו מוסר ותוכחת, ואמר שאם יחולו עליך הרעות ושאר מיני יסורין אל תמאס בעבור זה המוסר ההוא הבא מאתו יתי ואל תקוץ בו עד שתרחיק מאמונתך יושר הנהגתו יתי בזה העולם ואל יעלה במחשבתך כי הענינים האלה נופלים במקרה כמו שיזדמן שאין בהם סדר אבל תהיה סובל אותם היסורים מאהבה כי הם מוסר השם ואל תבקש לזה סבה אחרת כי אפשר שזה יהיה לטובתך והוא מאהבה שהבורא רוצה ליסרך על עונות שעשית כמו שעושה האב לבן וכמו שאמרו חכמים שמאל דוחה וימין מקרבת.

פסוק יג

אשרי אדם מצא חכמה ואדם יפיק תבונה. אחר שדבר בתוכחת ואמר שהוא דבר אשר יחול על אוהבי השם בא לשבח לך בזה הפסוק החכמה והקונה אותה כדי להעידך כיצד היא זאת התוכחה ומי הם אוהבי השם שמקבלים אותה מאהבה ושהוא דבר שאינו נופל על כל אדם אלא לשלמים הנקראים אוהבי השם, כי האנשים האחרים שאין להם חכמה הם מוכנים למקרים ומשולחים לפגעים כבהמות ואותם הרעות הקורות להם אינם נקראים תוכחת ולא מוסר השם אלא עונשים ומאורעים שדרכם לבוא על שאר

בני אדם שאין בהם חכמה ולא תורה, ועל כן סמך שלמה שבח התורה וקנינה לתוכחת אוהבי השם להודיעך כי כת החכמים והצדיקים אם יחולו בהם מן הרעות לאי זו סבה שתהיה הוא להם מאת השם לתוכחת ולמוסר מאהבה כאהבת האב לבן המרוצה באמרו וכאב את בן ירצה וסמך לזה אשרי אדם מצא חכמה בא לשבח זה האיש הנאהב מן הבורא מפני החכמה שבו ואשר ענינו וכן בעל התבונה והמוציא אותה מלבו ללמדה לאחרים כי מלת יפיק כמו יוציא וכמוהו ויפק רצון מה'.

פסוק יד

[יד-טו] **כי טוב סחרה מסחר כסף ומחרוץ תבואתה. יקרה היא מפנינים וכל חפציך לא ישוו בה**. אחר שבאר לנו בפסוק שעבר שהחכמים והשלמים הם אוהבי השם בעבור חכמתם והם מנוסים מן השם במיני התוכחות שבח לנו החכמה בעבור שיכירו בני אדם מעלתה ושיהיו רודפים אחריה ועוסקים בה ואמר שהיא יותר טובה מן הכסף ומן הזהב ומשאר מיני המרגליות ושאין דבר שיהיה שוה לה כי הסחורה לפעמים יהיה האדם אובד אותה אבל החכמה אינה נאבדת וערכה בכל זמן נוסף ומתיקר והחרוץ הוא הזהב הטוב ואמר כי תבואת החכמה הוא דבר נמצא ואין לו מונע אבל הזהב והכסף ושאר החפצים הם כלים שההפסד נופל בהם מהרבה טעם, אבל זה אינו נמצא בחכמה כי החכמה לא תקבל שום הפסד משום צד ולא בשום זמן מן הזמנים. ונוכל לפרש זה על פנים אחרים והוא שהכסף והזהב ושאר החפצים היקרים כלם הם כלים שמשמשים לגוף שהוא כלה ונפסד אבל החכמה הוא כלי נפש שהוא דבר שאינו כלה ונפסד בהפסד הגוף וזה הוא היתרון הנמצא בחכמה על שאר החפצים והוסיף לספר במעלת החכמה.

פסוק טז

ארך ימים בימינה בשמאלה עשר וכבוד. באר לך בזה הפסוק התועלת והיתרון הנמצא בחכמה כי מי שהוא מאריך ימים אפשר שאין החכמה מצויה עמו וכן מי שהוא עשיר אפשר שיהיה עני בחכמה, אבל האדם שיש בו חכמה יש בו כל אלו השלשה התועלות והם החכמה ואחר החכמה יהיה נמשך העושר כמו שאמר הפסוק כי בצל החכמה בצל הכסף. וכן הכבוד יהיה נמשך אחר החכמה יותר משאר הענינים כמו שזה נראה לעין באנשים החכמים כי בעבור חכמתם הם עשירים ומכובדים וכל שכן באותם שהם קרובים למלכות, ועל שהוא דבר קרוב מאד להמצא העושר והכבוד עם החכמה הבטיח האל לשלמה בשלשה אלו הסגולות על ששאל החכמה אמנם אורך הימים הנמצא עם החכמה יהיה שהאדם בחכמתו ינהיג עצמו וישמור בריאותו ויהיה נשמר בזה מן החליים הממיתים שאר בני אדם וסמך אורך ימים לימין ולשמאל העושר

והכבוד מפני שבאורך הימים ישיג החכם בחכמה המרובה שהיא העיקר ואחר החכמה יבוא העושר והכבוד.

פסוק יז

[יז-יח] **דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום. עץ חיים היא למחזיקים בה ותמכיה מאשר** בא לבאר בזה הפסוק תועלת החכמה והוא שהחכם אחר מותו יהיו בני אדם מאשרים אותו ומאשרים ענינו כמו שאמר הפסוק טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו, ועץ חיים ענינו ידוע שירצה לומר בו חיי הנפש, וכל שכן שכבר זכר למעלה אורך ימים שהוא דבר נופל על חיי הגוף, ומה שאמר דרכיה דרכי נועם על החכמה ואמר גם כן עליה וכל נתיבותיה שלום הוא ענין שרמז בו פרידת נפש החכם מן הגוף בעת המות שהזא שמח בת ומקבלה בנעימות ובשלום וזה הוא ענין שאמרו חז"ל על מיתת השלמים מת בנשיקה, וזה אמנם הוא מפני שהם מכירים טנופת הגוף ועכירותו ומכירים זכות הנפש החכמה ומדרגתה אחר הפרדה מן הגוף, וענין זה רצוני לומר תאות החכם במות אחר שיגיע למדרגת השלמים באר אותו שלמה באמרו לב צדיק יהגה לענות ותהיה למד לענות מן השורש, ויהיה ענינו מענין לענה וראש, ופירש שהצדיק חושב במות ומשגיח בה כמו שאמר בפסוק אחר לב חכמים בבית אבל ולב כסילים בבית משתה, וכל זה ממעלת הנפש החכמה הדבקה בגוף מפני שהיא חפצה לשוב אל האלהים אשר נתנה.

פסוק יט

ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה. רמז לנו בזה הפסוק על ההשגחה שהיו מרחיקים אותה בעלי אמונה אשר הרחיק ענינה וכוונתה בפסוק שעבר, והוא שאמר להצילך מדרך רע מאיש מדבר תהפוכות העוזבים ארחות יושר ללכת בדרכי חושך, וגם עליהם אמר בני אל תלך בדרך אתם מנע רגלך מנתיבתם על כן בא בזה המאמר לסתור אותו הדעת ואותה האמונה מפני שהיתה נהוגה באותם הדורות שהיו מאמינים שהעולם קדמון ושהוא נמסר לטבעו כך בלא כוונת מנהיג, והיו מאמינים גם כן כי כל הענינים והפעולות באות מכח עולם הגלגלים לבדו, ולבטל אלו הדיעות והאמונות אמר הנביא אני ידי נטו שמים וכל צבאם צויתי, ירצה לומר בזה הפסוק כי במאמר הבורא היו השמים ומה שבהם ואם תהיה שום פעולה באה מכחם, הבורא יתי הוא המצוה אותם לעשות אותה הפעולה ואותו המעשה והוא המציאם למען רצונו ומאמרו, וגם על אותה האמונה הנפסדת היו מקנאים נביאי השם על עובדי הבעלים כי כל העבודות שהיו עושים עובדי הבעל באותו זמן היו נמשכות אחר אותם הדיעות הנפסדות, אשר בעבורם אבד סדר אמונתנו וחרב מקדשנו עד שאפיי במקדש שני היו המינים והאפיקירוסים,

והתורה הזהירה על ענין אותה האמונה הרעה באמרו ואם תלכו עמי קרי והלכתי אף אני עמכם בקרי, כלומר שאם אתם תהיו מסירים ממני ההשגחה ותאמרו אל המציאות כי הוא בכללו נופל במקרה לא בכוונת משגיח והלכתי אף אני עמכם בקרי אני אשפוט אתכם באותה המדה בעצמה ובאותה האמונה והוא שאסיר השגחתי מכם ותהיו נעזבים למקרים ולפגעים ותקרינה עליכם הרעות ותהיינה נופלות בכם כמו שנופלות על מי שהוא נסתר מהשגחתו כמו שאמר על זה והסתרתי פני מהם ומצאוהו צרות רבות ורעות ובאמרו יסד ארץ בא להודיענו על חידוש בריאת העולם כי יסד הוא דבר מורה על התחלת הבריאה כי יסוד הבית הוא הדבר הראשון מבבית כי ממנו יתחיל הבית וכן מלת כונן ענין הכין ותכן ויהיה רוצה לומר ה' בחכמה יסד ארץ קבעה על טבעה והעמידה על יסודה בדעת וברצון לא שנמצאה מעצמה בלתי התחלה ובלתי צווי מכון כמו שאומרים זה מאמיני הקדמות וכמו שהיתה דעת אותם הכתות שזכרנו וכן כונן שמים בתבונה ירצה לומר הכונה ותקנה על סדר הראוי כמו שגזרה חכמתו ותבונתו.

פסוק כ

בדעתו תהומות נבקעו ושחקים ירעפו טל. רצה לזכור בזה הפסוק קצת מן הפעולות הטבעיות הנמצאות בעולם השפל שהם גם כן ברצון האל יתי לא כמו שיזדמן כמו שהיו אומרים אותם הכתות כי כמו שזכר בפסוק הראשון הארץ והשמים זכר בזה הפסוק קצת מפעולות הארץ ושהם ברצון האל יתי וזכר ענין הטל שהיא פעולה אחת עם הגשם אלא שהכל יותר דק, מפני שאותם הכתות היו אומרים שכך טבע הארץ ושאין לבורא ידיעה בזה כלל, ובעבור זה אמר בדעתו תהומות נבקעו ושחקים ירעפו טל כלומר שזאת הפעולה והיא מציאות המעינות ורדת הטל והמטר הכל בא מדעתו ומרצונו יתי כמו שאמרה התורה על זה ונתתי גשמיכם בעתם עם היות אלו הפעולות טבעיות וקבועית לעשות הפעולה, וכמו שהנביא זכר ענין זה גם פן בהיותו תופש על כת הסכלים ההם המטעים לאומתנו באותם הדיעות ואמר היש בהבלי הגוים מגשימים ואם השמים יתנו רביבים, ואמר דוד ג"כ כל אשר חפץ עשה ה' בשמים ובארץ כלומר שהבורא יתי הוא משגיח על הטבעים ועל פעולותיהם לעשות בהם מה שירצה ולבטל כחם ולעשות טבעם בכל זמן שירצה.

פסוק כא

בני אל ילזו מעיניך נצר תושיה ומזמה. אחר שבטל דעת הסכלים בענין ההשגחה בפסוק שעבר בא להזהיר עוד בזה הפסוק לכת הבנונים והוא שלא יסור מלבם ומעינם זה הדעת שלמדם והוא להאמין שההשגחה האלהית מתפשטת לכל הנבראים וזאת היא

התושיה והמחשבה שזכר בזה הפסוק כי מזמה ענינה המחשבה בחכמה והוא שם נגזר מזמם ומזומם.

פסוק כב

ויהיו חיים לנפשך וחן לגרגרתיך. הודיעהו בשכר שיהיה מקבל על זה, כי כמו שהבטיח לרודפי החכמה בחיי הנפש כשאמר עליהם בפסוקים שעבר עץ חיים היא למחזיקים בה הבטיח ג"כ להם בזה הפסוק חיי הנפש באמרו ויהיו חיים לנפשך ומה שאמר וחן לגרגרותיך רמז בו תועלת הגוף והצלחתו.

פסוק כג

אז תלך לבטח דרכך ורגליך לא תגוף. בזה הפסוק חזק ג"כ דבריו להודיע בגמול הראוי לו כשיהיה עוסק בתורה ושומר אותה והגמול הזה נוסף על גמול הנפש והוא שלא יקרה לו אפי' בזה העולם שום דבר מזיק באמרו ורגלך לא תגוף.

פסוק כד

[כד-כה] **אם תשכב לא תפחד ושכבת וערבה שנתך. אל תירא מפחד פתאום ומשאת רשעים כי תבא** הוסיף עוד לזכור בשכר העובד כמו שבא ענין זה בעצמו בשיר של פגעים שאמר דוד ע"ה לא תירא מפחד לילה מחץ יעוף יומם, ושאר מה שזכר, ובאר הטעם בזה במאמר הדבק לזה הענין.

פסוק כו

כי ה' יהיה בכסלך ושמר רגלך מלכד. כלומר בעבור שהבורא היה באמונתך והוא שהיית מאמין בו מה שהיה ראוי להאמין יהיה הוא שומר אותך ג"כ שלא תהיה נכשל ונתפש בדיעות ההם המרוחקים והזרים כי תעזור אותך אמונתך הטובה והרגלך הטוב שהרגלת באמונת השם כמו שאמרו ז"ל הבא ליטהר מסייעין אותו ואחר כן לקח דרך אחרת.

פסוק כז

[כז-כח] **אל תמנע טוב מבעליו בהיות לאל ידך לעשות. אל תאמר לרעך לך ושוב ומחר אתן ויש אתך** הזהיר שהמקובל מאלו הדעות האמתיות ומשאר מיני החכמות אשר זכר בפסוקים שעברו ואמר שאם יבוא לידו מי שהיה ראוי לקבל ממנו החכמה כמו שקבלה הוא מאחרים לא יהיה מונע זאת הטובה ממנו ולא יהיה דוחה אותו בדברים כי אם היותו דוחה אותו אפשר שיקרה בין כך ובין כך ענין אחר שיהיה מונע אותך כהעדר הבריאות או עסק מן העסקים או טירדה מן הטירדות או שתקפוץ עליו זקנה ויהיה מפסיד כל הטובה ההיא כמו שאמרו ז"ל ואל תאמר לכשאפנה אשנה שמא לא תפנה ומה שאמר ויש אתך ירצה לומר בעוד שיש בך כח ללמוד וללמד ובעוד שתהיה בזמן

הזכירה, כי בעת הזקנה ישכח האדם תלמודו ולא יוכל לטרוח לא לעצמו ולא לאחרים אבל בזמן שתהיה הבריאות ויש לאל ידו לעסוק בתורה וללמדה ג"כ לאחרים ישתדל לעשות זאת הטובה ולא יהיה מונע אותה מבני אדם וידוע כי על ענין זה אמרו חכמים מונע בר יקבוהו לאום ואחר כן לקח דרך אחרת.

פסוק כט

[כט-ל] **אל תחרש על רעך רעה והוא יושב לבטח אתך. אל תריב עם אדם חנם אם לא גמלך רעה.** רמז בשני אלו הפסוקים ג"כ מה שהוא דבק לענין החכמה הנזכרת אחר שהתחיל לדבר בעניניה וזכר הסדר הראוי לתלמידים ולחבריו וההנהגה הראויה להתנהג קצתם עם קצתם כדי שתרבה החכמת בתוכם, והזהירם שאם היה בתוך התלמידים והחברים מי שהיה בעל לימוד יתר על חביריו לא ישתרר עליהם בשום דבר מן הדברים וגם חביריו לא יהיו שונאים אותו בעבור חריפותו הנוסף וחכמתו שלמד יותר מחבריו ולא יבקשו לו רעה בתוך לבם כי הוא עומד עמהם בבטחון ויושב בתוכם ולומד בכללם כי בלומדי החכמה אין צריכה קנאה בדבר בעולם חוץ מקנאת החכמה והלימוד שהיא קנאה שמרבה החכמה, ואם בזולתי זה הענין היו מרבים לחלוק זה עם זה והיתה ביניהם קטטה היו מביאים על עצמם ביטול החכמה והיו מחריבים בתי מדרשות שלהם, ומה שאמר אל תריב עם אדם חנם אם לא גמלך רעה אמר כשיבוא לפניך מי שרוצה לטעון בדברי החכמה אל תהיה מכוין לחלוק ולנצח כמו שעושין בעלי ההגיון שרוצים לנצח על כל פנים ואינם רוצים להודות על האמת אבל תקבל בשמחה מי שיבוא לפניך לשאול בדבר חכמה או בא להתוכח עמך על דבר מן הדברים ותאמר דבריך וטענותיך בנחת ולא בבילבול כמו שאמר דברי חכמים בנחת נשמעים ולא תכון להטעות בני אדם בטענותיך כי אלו הויכוחים הם לחנם וזמנם זמן אבוד כי אותם האנשים או אותם התלמידים שבאו לפניך אחרי שכוונתם היא כוונה טובה ובעבור אמונה טובה באו לפניך לקבל ממך ולא באו לגמול עליך רעה במה שלמדת להם מדברי חכמה אבל אם באו לקטרג עמך ולהתוכח ויכוחים של ניצחון או שהיה מקובלים מכת נפסד ובאו לחלוק עליך ועל אמונתך אתה צריך להריב עמהם ולסתור דבריהם שקבלו מכת החטאים והסכלים כי הם באו לגמול רעה ולפתות אותך ותלמידיך בדבריהם ובאו להחליף הדיעות האמתיות בדיעות הבטלות כמו שבאר ענין זה וחזק אותו באמרו.

פסוק לא

אל תקנא באיש חמס ואל תבחר בכל דרכיו. כלומר שאם ימצא בכת שלך מי שרצה להכחיש מה שקבלת מן הדיעות האמיתיות בדעת אחר נפסד ואמונה אחרת בטלה אל

תהיה חומד באותו הדעת ובאותה האמונה ולא תהיה מקנא בו כי דבריו דברי חמס ובדברי שקר וכזב ולא תהיה בוחר בדבריו ובמעשיו כי הם דרכים רחוקים מן האמת כמו שבאר ענין זה למעלה בפסוקים שעברו, באמרו אל תלך בדרך אתם מנע רגלך מנתיבתם ומה שפרשנו בשלשה אלו הפסוקים הכל הוא לפי הנסתר, אבל הוא לפי הפשט ענינם מבואר מאד שהם ענינים מדברים כבל הנהגות מוסריות שצריך כל אדם חשוב לשמור סדרם ואמר סמך לזה הענין.

פסוק לב

כי תועבת ה' נלוז ואת ישרים סודו. להודיעך כי אותם הדרכים הבאים לסתור על אמונתך הטובה שזכר הם תועבת השם והם דרכים שאינם ישרים ולא יאמינו בהם כי אם כת הסכלים אשר כנה אותו הדרך נלוז והוא הדרך הרע אשר הזהירך עליו שלמה בפסוקים שעברו; והפכם שאלו הדרכים הרעים הם הדרכים שהולכים בהם הישרים שהם הפך הדרך הנלוז כי בעל דרך הבלוז אינו נכנס בסוד האל יתּ כמו שנכנס בו בעל הדרך הישר כי הבורא משגיח בהם רצונו לומר בישרים ודומיהם בעבור חכמתם והשגתם כמו שאמר הנביא כי לא יעשה ה' אלהים דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים וכת הנלוז וכת הישרים הם שני הפכים שאי אפשר להיותם במדרגה אחת ולא בהשגה אחת כמו שבאר לך זה.

פסוק לג

מארת ה' בבית רשע ונוה צדיקים יברך. כי בית רשע על כת החטאים והסכלים שאין בהם חכמה כלל ולא שום השגה בענינים שכליים ועל כן הם מרוחקים מהשם ומהשגחתו מכל וכל והם מוכנים לקבל מיני ההפסד וההזק וזאת היא המארה אשר זכר באמרו מארת ה' בבית רשע, אבל כת החכמים ועושי המצות שקראם צדיקים וישרים בשני אלו הפסוקים הוא כת מושגח מאתו יתּ אשר אינם נעזבים לפגעים ולמקרים ואינם ניזוקים ממיני הנזקים הנכנסים על שאר בני אדם שאינם נשגחים ממנו יתּ כמו שענין זה מבואר בזולת זה המקום וזאת היא הברכה הנמצאת בכת הצדיקים באמרו ונוה צדיקים יברך כי נוה הצדיקים היא בית החכמים והצדיקים ודומיהם ובית רשע הוא כת הרשעים ודומיהם.

פסוק לד

אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן. אחר שספר בשכר כת הצדיקים בא לזכור שכר כת הליצים והוא הליצנות בעצמן והוא תמורתו מדה כנגד מדה ולא יגיע להם חלק אחר

אבל לענוים יוסיף להם על שכרם שימצאו חן בעיני בני אדם בחכמתם ובשאר עסקיהם והנהיג זה הענין ג"כ בחכמים ובכסילים שהמה הפכם.

פסוק לה

כבוד חכמים ינחלו וכסילים מרים קלון. אמר בחכמה שיהיו נוחלים להם כבוד והוא שכל בני אדם יהיו חולקים להם כבוד בעבור חכמתם ותהיה להם זה הכבוד קבוע וקיים כמו נחלת האבות שלא יהיה מי שיחלוק עליהם בזה והפכם יהיו הכסילים בגנות והוא שכל אדם גם כן ירים קלונם ויזכור חרפתם עד שתהיה חרפתם נודעת בכל המקומות ואחרי כן בא פעם שלישית להזהיר כת הבינונים.

פרק ד

פסוק א

שמעו בנים מוסר אב והקשיבו לדעת בינה. הזהיר אותם שיהיו נמשכים אחר צורתם השכלית הנקראת אב באלו המקומות לפי הנסתר, והוא לרדוף אחר המושכלות ולהתרחק מן החומר ומפעולותיו ואם יעשה זה נקל להשיג החכמה הנקראת בינה ולהקשיב אותה כמו שהתבאר למעלה, כי האדם שיהיה משתדל במפורסמות אי אפשר לו להשיג המושכלות על הדרך הראוי ואם ישיגם יהיה זה חוץ מן הראוי והניאות לחכמה כמו שאמרו ענין זה צ"ל כל החכמה שאינה לשם שמים סופה בטלה, ועל כן צוה לקבל מוסר האב אשר רמז בו הצורה השכלית כי המוסר הבא מצד השכל הוא מבוא לחכמה כמו שהתבאר זה ג"כ במה שעבר והוא ג"כ מדרגה טובה והרגל טוב למי שירצה להיות חכם ולדעת הענינים כבר התבארו במה שעבר אבל שלמה זכר ענינים אלו פעמים רבות והוא ללכת אחר הצורה השכלית ולברוח מן המפורסמות שהם הפך המושכלות הנמצאות בצורה השכלית אשר באדם בכח ובפועל ונתן הטעם בזאת ההזהרה באמרו בפסוק שני לו.

פסוק ב

כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזבו. כי רצה לומר לך כי ענינים אלו שהזרתיך עליהם הם ענינים תוריים ולמודים טובים והוא שאמרתי לכם שלא תעזבו תורתי ומצותי בכל מה שצויתי אתכם ואחרי כן הביא ראיה לדבריו.

פסוק ג

כי בן הייתי לאבי רך ויחיד לפני אמי. רצה לומר כי מן הצווי עליכם כת הבינונים שתקבלו דברי ותאמינו לי בכל מה שהזהרתי אתכם כי גם אני כן נמשך אחר צורתי

השכלית שהיא אבי ורדפתי החכמה ועסקתי במושכלות שהוא דבר בא מן הצורה השכלית שהיא אבי ונאצל ממנה באדם ועל כן אני רך ויחיד לפני אמי שהוא החומר שלי למיעוט השתדלותי במפורסמות כי חכמתי לא הניחה אותי לעמוד לפני אמי מפני היותי רך וחלוש ללכת בזה כאדם שאינו מורגל בדבר וכוחותי ג"כ לא הסכימו עמי לשרת החומר הזה ולעמוד לפניו אבל הייתי יחידי כשהוכרחתי להשתתף בו בעסק מן העסקים מן המוכרחים לי ועל כן הוא דבר ראוי לכם ללמוד ממני זה הדעת ולקבל ממני זאת האמונה והוא שלא תהיו דבקים בחומר בכל כחותיכם הטבעיות ולא תתפשטו במיני הנאותין ומה שתשמשו בו יהיה לעת ההכרח לבדו וזה מה שרציתי לבאר בפסוק זה והוא כי בן הייתי לאבי רך ויחיד לפני אמי והבינהו ודע שיעורו; ונוכל לפרש על דרך הפשט כי בן הייתי לאבי חכם כאבי שהיה דוד ע"ה ומקובל מזה בזה הדעת והוא לשמוע החכמה והמוסר ושאר מה שבנר מענינים תוריים ושאר המצות וכל מה שהוא בכלל הענינים שבהם תהיה עבודת הש"ית כי זה ידוע מדוד שהזהיר בספרו בכל מה שהזהיר בו שלמה ג"כ בספרו וכל שכן בצואתו שאמר לו דוד ואתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדהו בלב שלם ובנפש חפצה ושאר מה שאמר באותו הפסוק, ואמנם רך ויחיד לפני אמי רך שהיה רך ומשוח כשמלך ויחיד שהיה יחיד לאמו מצד האהבה היתרה ומצד המלכות כיון שהיה לבת שבע בנים אחרים מדוד, ואני לא ידעתי למה זכר שהוא יחיד לאמו ומה תועלת היה בזה שלא לזה הטעם שאני אומר לך והוא להודיע בו כי בעבור שהיה יחיד לאמו במלכות היתה אמו פנויה לעסוק ללמד בנה החכמה והמוסר כמו שהודיע לה זה נתן הנביא.

פסוק ד

ויורני ויאמר לי יתמך דברי לבך שמר מצותי וחיה. אמר כי הצורה אשר כנה אותה אב הורהו זה הדרך הראוי ללכת בו והוא לרדוף אחר החכמה וזה יהיה דבר שיתמוך לבו ויחזק אותו לעבוד את השם בכל מיני העבודה ולהמשך אחר הצורה השכלית ולעזוב המפורסמות ולעסוק במו שכלות כי כל אלו הדרכים הם אשר האב מורה בהם ורומז עליהם עם מה שהוא מצוה לשמור המצות אשר אי אפשר להיות • האדם שלם אלא בהם ואמר שהעושה אותם יחיה אם שיהיו אלו החיים בזה העולם או שירמוז בם חיי הנפש אחר הפרידה אבל היותר נכון לפרש מלת וחיה על דרך ציווי שיהיו חיי האדם שלם עד יום מותו בזה הדעת ובזאת ההסכמה והאמונה והוא לשמור מה שציוהו האב הרמוז בו הצורה השכלית ושלא יבוא מי שיוציאנו מזה עד סוף ימיו.

פסוק ה

קנה חכמה קנה בינה אל תשכח ואל תט מאמרי פי. אמר לך שתהיה קונה החכמה והבינה, וכבר ידעת כי החכמה והבינה הם שני שמות מתחלפים כי החכמה שם כולל מורה על חכמה אמתית ושאינה אמתית כמו המלאכה והדומה לה, ושם הבינה מורה על החכמה האמתית כמו שהתבאר זה במה שעבר, ועל כן זכר לך שני אלו המינים רצוני לומר החכמה והבינה מפני שבשניהם הם נכללים שתי השלמויות והם השלמות הראשון והשלמות האחרון אשר בשניהם יהיה האדם שלם ובכללם הם ההנהגות התוריות והמוסריות והחכמות האמתיות ואמר אל תשכח ואל תט מאמרי פי ואלו הם המאמרים אשר צוה לו האב ושלא יטה דעתו מהם לכוונה אחרת ולדעת אחרת מאותם הדיעות הנפסדות שמאמינים בהם כת הסכלים וזאת היא ההזהרה שכנה אותה אמרי פי.

פסוק ו

אל תעזביה ותשמרך אהביה ותנצרך. צוה אותך שתהיה חזק בזאת האמונה האמתית ולא תהיה עוזב אותה לעולם ושלא תחליפנה באמונה אחרת כי אם אתה לא תעזבנה לעולם ותהיה דבק בה היא תשמור אותך ואם אתה תאהב אותה אהבה שלימה היא תנצור ותשמור אותך בכל מיני השמירה הזאת למעלה בפסוק אז תלך לבטח דרכך ואמרנו שזה הענין הוא ההשגחה האלוהית השופעת מאתו יתּ בכת החכמה והצדיקים אשר בהיותם דבקים בחכמה ובמצות תהיה ההשגחה האלוהית קשורה בהם ועל כן אמר אל תעזבה ותשמרך ואמר דוד על ענין זה בעצמו בשיר של פגעים כי בי חשק ואפלטהו.

פסוק ז

ראשית חכמה קנה חכמה ובכל קנינך קנה בינה. באר לך בפסוק זה הבדל הבינה מן החכמה, ושהבינה היא עיקר החכמה והיא המובחרת שבקנינים, מפני שהבינה היא דבר כולל החכמות כלם והיא הסוג להם והחכמות לה במינים כי הבינה הוא שם מיוחד ללימוד החכמות ואפשר שיהיה נמצא זה המין מן הלימוד באומת ישראל אשר היו הנביאים מלמדים בו לתלמידיהם ובאותו הלימוד היו משיגים ועולים למדרגת הנבואה ולפי שהיה משיג באותו הלימוד היה משיג יותר באותו המין מן החכמה ובשאר החכמות הנבואיות והראיה בזה שאמר דניאל ובינה לו את המראה ואמר ומבין חידות, ואע"פ שבאו מענין הבינה והתבונה בענינים שאינם בזאת המדרגה כמו שבא בשם חכמה ג"כ שיתוף לענינים שאינה חכמה כלל אלא פעולה מן הפעולות לבד, וכן באמרו ומשכילים בכל חכמה ויודעי דעת ומביני מדע, באר כי הבינה ההיא כלו שבו יושג בחכמה ובמדע מה שלא יושג בזולתה מן הכלים ושהבינה היא כחכמת ההגיון שהיא

חכמה שבה יושגו כל חלקי החכמות, ואינו רחוק שהבינה בעצמה היא מלאכת ההגיון בעבור שהיא מאזני הדעת לדעת בין האמת והשקר בכל הלמודים ובו יבחנו כל מיני החכמות הטבעיות והאלוהיות, ולא לחנם כפל שלמה זכרון הבינה באלו הפסוקים כי אחר שאמר קנה חכמה קנה בינה אמר בפעם שנית בפסוק זה ראשית חכמה קנה חכמה ובכל קנינך קנה בינה ואמר למעלה מזה ג"כ כי אם לבינה תקרא לתבונה תתן קולך כי לא התמיד לזכרה כל כך אלא להעיר אותך כי היא עיקר הלימודים, והראיה כי הבינה והתבונה הם כלים לחכמה הוא אמרו למעלה ואדם יפיק תבונה כי יפיק ענינו הוא מה שיוציא מלבו מענין ההתבוננות על דבר מן הדברים או על ענין מן הענינים, כי אין הבינה או התבונה חכמה כאחת משבע חכמות אבל בבינה יושגו כל מיני החכמות, ואמנם ראשית חכמה נוכל לפרש בו מה שפירשנו ביראת ה' ראשית דעת ויהיה ראשית חכמה המובחר שבחכמה ויהיה כי כשתרצה לקנות החכמה תקנה ראשיתה כלומר המובחר שבה והיא הבינה כמו שפירשנו או יהיה ראשית חכמה התחלתה כלומר שבתחלת היותך קונה החכמה תהיה קונה עמה הבינה שהיא שורש החכמה ואחר כן אמר על החכמה ועל הבינה.

פסוק ח

סלסלה ותרוממך תכבדך כי תחבקנה. סלסלה היא מגזרת סלו סלו המסילה, שענינה לנקות הדרך מן האבנים כדי שלא יהיה נכשל כל מי שנלכד בה ובא לצוות בזה הפסוק לבעל החכמה שחכמתו תהיה נקייה מכל דעת זר ומגונה וששכלו יהיה זך ונקי ג"כ מכל בילבול ומכל שיבוש שלא יהיה נוטה אחר דעת כת השכלים בשום דבר מדיעותיהם הזרות ובאלו הפנים מן החכמה יהיה זה החכם מכובד ומרומם בין אנשי החכמה כלם ובין שאר בני אדם בעבור חכמתו, ונוכל לפרש הפסוק הזה ג"כ על דרך הפשט והוא שבא להודיעך שאם אתה תסלסל החכמה כלומר שתכין עצמך לה ותהיה מפנה דרכי לבך כדי שתמצא החכמה דרך לעבור בהם יהיו בני אדם מכירים מעלתך בחכמה ויכבדו אותך וירוממו ענינך בעבור חכמתך, ומה שאמר תכבדך כי תחבקנה ירצה לומר שהחכם יהיה מכובד בעבור חכמתו כשיהיה דבק בה תמיד כי החוזק הדבר בשתי ידיו הוא מקיף בו ולא יצא מרשותו, כן החכם שלא יסור מהיותו עוסק בחכמה ותהיה תורתו אומנתו הוא מחבק החכמה ובעבור היותו חובק זה ואוהב אותה יכבדוהו הבריות ואחר כן הודיע ברוממות ובכבוד שיקבל בעל החכמה בעשותו שני אלו הענינים שזכר והם הסילסול והחיבוק שביארנו ענינם.

פסוק ט

תתן לראשך לויית חן עטרת תפארת תמגנך. אמר שהחכמה תתן בראש החכם ההוא לוית חן והוא קיבוץ התלמידים והחכמים שעומדים לפניו לשמוע חכמתו ויהיו מוצאים חן בעיניו והוא שיקבלו מחכמתו והחכמה תהיה לו מגן מן החולקים עליו ותהיה לו ג"כ כעטרת תפארת בראשו לא שהוא יעשה מחכמתו עטרה להתגדל בה ולהשתרר על בני אדם אבל החכמה בעצמה היא אשר תנחיל לו זה הכבוד ובעבורה תגיע לו זאת המעלה.

פסוק י

[י-יא] **שמע בני וקח אמרי וירבו לך שנות חיים. בדרך חכמה הורתיך הדרכתיך במעגלי יושר**. אחר שאמר מתחלה במה שעבר בני אם תקח אמרי ומצותי תצפון אתך להקשיב לחכמה אזנך אמר בפעם הזאת השנית שמע בני וקח אמרי ואמר אחר זה בדרך חכמה הוריתיך להודיע לכת הבנים כי הוא הזהירם תחלה שיקבלו מאמרו והוא שיהיו עוסקים בחכמה ומקשיבים אותה כמו שאמר במאמר בני אם תקח אמרי ובמאמר זה השני הודיעך שהוא הורה להם דרכי החכמה והזהירם בה בדרך הישר והוא שהזהירם על כת הסכלים שלא יקבלו מהם שום דעת ולא שום אמונה אבל ילכו בדרך האמת שהוא הישר שבדרכים אשר קרא אותם מעגלי יושר ולא יהיה להם שום ספר באמונה ויהיו מורגלים בה בכל מיני הלימוד עד שתהיה קבלתם ישרה ונכונה ולא יהיו נכשלים בשום דבר ממנה כמו שנכשלים בה כת החטאים ודומיהם באמרו על זה.

פסוק יב

בלכתך לא יצר צעדיך ואם תרוץ לא תכשל. כלומר שעל תנאי זה יהיה זה השלמות להם אחר שילמדו חכמתם שיהיו בעלי מוסר ג"כ כי עם המוסר תהיה החכמה שמורה אצלם ונצורה ובה תלויים חיי האדם הנצחיים באמרו אחרי כן על זה. החזק במוסר אל תרף נצרה כי היא חייך. כי החכמה בלתי המוסר אינו דבר שבו יגיע האדם למדרגה שלמה עד שיהיה זוכה לשתי השלמויות כמו שאמרו ז"ל על ענין זה לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה ועל כן אמר כי בחכמה עם המוסר תהיה זוכה נפש האדם לחיי עולם.

פסוק יד

בארח רשעים אל תבא ואל תאשר בדרך רעים. הזהיר החכם שיהיה שומר עצמו מכת הסכלים ואומר שלא יהיה נסכם בשום דעת מדעות החטאים והרשעים אשר היה נזהר בהם בתחלה והוא שלא יקבל דעתם ולא יהיה בוחר באמונתם ולא יהיה משבח ענייניהם ומאשר אותם מפני שהם דרכים רעים ודעות נפסדות וזרות כמו שאמר בתחלת הספר על דרך ההזהרה בני אל תלך בדרך אתם.

פסוק טו

פרעהו אל תעבר בו וכולי פרעהו מענין ותפרעו כל עצמי והוא שאמר לכת הבינונים שרצו לקבל החכמה שיהיו שומרים עצמם מלכת בדרך האנשים הרעים והם כת הסכלים והוא שאמר לך שתהיה בורח מהם ולא תכנס עמהם בדברים ותהיה מטה עצמך מן הדרך שלהם ותעבור מעליהם כמו שאמר במקום זולת זה רמז על זה הענין הנצל כצבי מיד וכצפור מיד יקוש וכל זה אמר להפלגת ההרחקה מהם ומדעתם ואחר כן בא לספר בגנות אותם הרשעים והרעים ואמר עליהם.

פסוק טז

כי לא ישנו אם לא ירעו ונגזלה שנתם אם לא יכשילו. אמר שהסכלים לבם מלא מדעות זרות ומאמונות נפסדות כל כך עד שלא יהיו יכולים לישן עד שיחשבו למי שיוכלו להסית בדבריהם ולהדיח בדעותיהם כמו שאמר במקום זולת זה על זה הענין והרשעים כים נגרש כי השקט לא יוכל ואמנם אמרו ג"כ ונגזלה שנתם אם לא יכשילו ירצה לומר שאפי' בתוך שנתם הם מהרהרים בדעות עד שלא תהיה שנתם שלימה מרוב מחשבתם לפחות בשום דעת נפסד שחשבו בעת השינה שיהיו מכשילים בו כל מי שיקבל מהם ואחר כן זכר הטעם באותם החטאים שיש להם זה הדעת הרע ושחושבים בו לילה ויום מפני שהם קבלו אילו הדעות מהרב שלהם ושלמדו מהם אותם האמונות הזרות ואמר בהם.

פסוק יז

כי לחמו לחם רשע ויין חמסים ישתו. כלומר שהחכמה שלהם המגונה והזרה היא אותה שלמדו מפי רבותם הרשעים אשר כנה אותה החכמה ואותה הקבלה לחם רשע ויין חמסים ומפני שהם קבלו אלו הדעות והאמונות מגדולם הם חושבים להסית לבני אדם בדבריהם כדי להשיבם לאמונתם. ואורח צדיקים כאור נוגה הולך ואור עד נכון היום.

פסוק יט

דרך רשעים כאפלה לא ידעו במה יכשלו. בא לספר ההבדל אשר בין שתי הכתות והוא כת הצדיקים שהם בכלל כת החכמים וכת הרשעים, ובאר לך ששניהם הם הפכים, ואמר לך בכת הצדיקים וארח צדיקים כאור נוגה ובכת הרשעים אמר דרך רשעים כאפלה דימה החכמה שהיא אורח הצדיקים לאור נוגה שהוא אור השמש שהוא מתפשט בעולם ובני אדם מקבלים הנאה ממנה כן חכמת החכמים מתפשטת עליהם בעולם שבני אדם מקבלים ממנה תועלת והנאה עם שהם מלמדים התורות והמצות ושאר הענינים הטובים אבל דרך הרשעים היא כמו האפילה אשר בה יעשו בני האדם הרבה ממיני ההזקים

ומלבד זה שההולך בה יהיה נכשל. וגם פירש אחר יש לכו בזה הפסוק ויהיה אורח צדיקים חכמת הצדיקים ותורתם שהם עוסקים בה ואמר שהיא חכמה נקייה וברה ואין בה דברי שבוש ודעת נפסד ואין לחלוק על תורתם ולא לתפוש על אמונתם כשאר האמונות ושכלם זך ונקי ואין בו דופי ולא עבירות כמו שאמר בדניאל והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע ועל כן אמר בחכמתם שהיא כאור נוגה אבל דרך הרשעים שהוא אמונת כת הסכלים. היא אמונת כת החכמים כי אמונת הרשעים וכל מי שהוא מן הכת שלהם והנמשך אחר דעתם היא אמונה מבולבלת ועכורה והיא כמו האפילה שההולך בה יהיה נכשל כך המקבל מדעותיהם והסומך על אמונתם הוא נכשל עמהם ואמר לא ידעו במה יכשלו שבמיעוט דעתם והבנתם בחכמה האמתית לא ירגישו ברשתם שהם נכשלים בו והם חושבים כי העיקר אצלם כאומות העולם בזמנינו זה וכנביאי הבעל בימי הנביאים וכמו המינים והאפיקורסים כי על כיוצא באלו חובר רוב ספר משלי, ונוכל לפרש ג"כ כאור נוגה כוכב נוגה שעולה תורח ומוסיף אורה עד שיצא אחריו אור היום שהוא אור השמש שהוא כולל כל האורות ובו יהיה היום נכון לעשות בו המלאכות ושאר הפעולות כן חכמת הצדיקים ושכלם הולך ומוסיף כי הוא יוצא מן הכח אל הפועל עד שהוא יהיה שכל בפועל ועל כן אמר כי אורח הצדיק שהוא שכלו וחכמתו הוא הולך ומאיר עד שיתפשט אור השמש עליו וגם דבר זה הוא דמיון לשכל הפועל וחכמת האדם עם אור השמש ועצם הכוכבים כמו שאור הכוכבים הוא מקובל מאור השמש והשמש סבתו כן חכמת האדם ושכלו מקובלים מהשכל הפועל והוא סבתם המוציאם תמיד מן הכח אל הפועל כמו שהתבאר ענין זה בזולת זה המקום.

פסוק כ

בני לדברי הקשיבה לאמרי הט אזנך. בא להזהיר במאמר זה לכת הבנים וצוה להם שיקשיבו דבריו ומאמריו שאמר להם במאמר שעבר והם שלשה ענינים הראשון הוא קנין החכמה באמרו קנה חכמה קנה בינה והענין השני הוא המוסר באמרו החזק במוסר אל תרף והענין השלישי הוא שלא יהיה נכנס עם כת הרשעים בדעתם הרע באמרו באורח רשעים אל תבא ואל אלו השלשה ענינים שהזהיר עליהם אמר בפסוק השני להזהרה.

פסוק כא

אל יליזו מעיניך שמרם בתוך לבבך. אל יליזו מעיניך שתדמה אלו הענינים השלשה בכח המדמה שהוא במוקדם הראש שעומד בין עיניך ואמר שמרם בתוך לבבך שלא יסור צורתם מלבך עד שיהיו חקוקים בו כי בלב הוא הכח המצייר עד שכל בעל חיים

שאין לו לב אינו מצייר שום דבר שיעשה כמו שהתבאר זה בספרים הטבעיים ומפני שבלב ובמוח יושגו כל הענינים זכר בזה הפסוק העינים והלב.

פסוק כב

כי חיים הם למוצאיהם ולכל בשרו מרפא. הודיעך כי באותם השלשה ענינים שזכר ישיג האדם חיי הנפש ורפואת הגוף בעבור שהחכמה והמוסר בכללם שתי השלמויות שהם השלמות הראשון והשלמות האחרון אשר בהם נפש האדם שלמה ומושגחת מהבורא יתי ועל כן יהיה הגוף ניצל מן הפגעים והנפש תהיה זוכה לחיי עולם כמו שבארנו ענין זה במה שעבר ואמר למוצאיהם כי החכמה והמוסר הם ענינים מוכנים להמצא לכל מי שיוצא למצאם ולקבלם ואם יש שם מונע איננו מצידם אבל הוא מצד האדם שאינו רוצה לטרוח בם ולהשיגם או אי אפשר לו להשיגם מאי זו סבה שתהיה המניעה רוב הפשיעה או כל הפשיעה באה מצד האדם לא מצד החכמה כמו שהתבאר זה בפסוקי התורה הידועים באמרו לא בשמים היא לאמר ולא מעבר הים לאמר כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו ועל כן אמר למוצאיהם כי הענין במציאה שכן דרך בני אדם שקורין מציאה לדבר אבידה או לדבר האחד שמצאו האדם בדרך או במקום אחר וכל מי שקדם למצאה זכה בה כן החכמה מצויה למי שיחפשנה ויטרח בה כדי למצאה ולהשיגה ובמציאותה קנה לעצמו חיי הנפש באמרו כי חיים הם למוצאיהם כלומר החכמה והמוסר ואמר ג"כ שהם ולכל בשרו מרפא כמו שביארנוהו למעלה.

פסוק כג

מכל משמר נצור לבך כי ממנו תוצאות חיים משמר הוא שם כולל על מה שראוי להשמר עליו בין שתהיה אותה השמירה על ענין חכמה או על ענין אחר שאינו חכמה מעניני העולם שצריכים שמירה, כמו שאמר שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו, ויהיה רוצה לומר מכל משמר נצור לבך מכל דבר שראוי להשמר עליו שמור עצמך שלא תהיה נכשל בו ולא יעלה בציורך לעשות אלא היותר ראוי שבענינים ואם תעשה זאת השמירה בכל הענינים יגיעו לך ממנה שני מיני החיים והם חיי הנפש וחיי הגוף חיי הנפש מצד השמירה בחכמה והוא להתנהג בה על הדרך הנכון והישר ושלא להטות בה אחר כת הסכלים והחטאים כמו שהתבאר זה במה שעבר וחיי הגוף הוא המוסר שבכללו המצוות ושאר ההנהגות האנושיות כמו שבארנו זה ג"כ במה שעבר והוא שבארנו בזה הענין כי בשתי אלו השלמויות שהם החכמה והמוסר יהיה האדם מושגח מהבורא יתי ולא יהיה נופל תחת המקרים והפגעים אבל יהיה נשמר מהם.

פסוק כד

הסר ממך עקשות פה ולזות שפתים הרחק ממך. באר לך קצת ממיני העניינים אשר ראוי להשמר בהם ומן הדומה שהעקשות הוא דבר מורה על שני ענינים הענין האחד הוא שהוא הפך לדבר הישר והוא קרוב למעוות ולנפתל וכיוצא בהם והוא חבר לנלוז בכל ענייו והענין השני הוא שהעקשות באה ג"כ על האדם העקש בחכמתו ושאינו מודה על האמת והוא חולק על חביריו בענינים האמתיים והנכוחים וזה לעולם חמדת האנשים העקשיים שהם מכוונים בעקשותם לחלוק אפי' במי שגדול מהם בחכמה ומרבים דבריהם וטענותיהם כדי להראות חכמתם אם שיקרה להם זה שהם מכוונים לזייף של זולתם או שהם טועים סעצמם ואינם מכוונים להטעות לזולתם כי מלאכת הזיוף משפטה להיותה כך והיא לעשותה האדם עם אחרים במתכוין או יעשנה עם עצמו ואינו מתכוין ולזות שפתים הרחק ממך הוא כפל מאמר להסר ממך עקשות פה וזה לחיזוק דבריו כמו שנהוג זה אצל מחברי הספרים והממשלים להכפיל ענין אחד פעמים רבות וכל שכן נהוג מאד בזה הספר לעשותו יותר משאר הספרים ואחר כן הוסיף להזהיר על ענין זה בעצמו.

פסוק כה

עיניך לנכח יביטו ועפעפיך יישירו נגדך. גם זה הפסוק הוא נאמר להיותו נשמר בחכמה האמתית ובאמונה הישרה והוא שלא תהיה אמונתו וחכמתו אלא הישרה שבחכמות והנכוחה שבאמונות והשתכלותו בחכמה יהיה השתכלות יפה ולא יהיה מסופק בדיעות התוריות והלימודיות ולא תהיה דעתו נוטה אחר שום דעת נפסד מן הדעות הנפסדות ועיונו בדרכי החכמה יהיה עיון ישר דומה לקו היושר שלא יפנה אנה ואנה ואין בה לא עקמימות ולא גבנונית ואם יבוא לדבר בדברי חכמה או לעשות פעולה מן הפעולות יהיה בוחר בהם הדרך הישר והאמתי כמו שבאר לך כל זה הענין טוב מאד בשני אלה הפסוקים.

פסוק כו

[כו-כז] **פלס מעגל רגלך וכל דרכיך יכונו. אל תט ימין ושמאל הסר רגלך מרע**. פלס מענין מי נתן בפלס הרים והוא אחד ממיני הכלים ששוקלים בהם ואמר פלס מעגל רגלך על דרך ההשאלה כלומר שתעין בשכלך בכל דברי חכמה הרחב שבדרכים והנכון שבהם למען שיהיו דרכך נכונים והתרחק מכת הסכלים והדומים להם שנאמר בהם כי רגליהם לרע ירוצו וכמו שאמר עליהם אל תלך בדרך אתם מנע רגלך מנתיבתם.

פרק ה

פסוק א

בני לחכמתי הקשיבה לתבונתי הט אזנך. בא להודיעך במאמר זה מה שלא הודיעך במאמר זה שעבר אשר הודיעך בו שתהיה מקשיב לחכמה ושתלך בה על קו היושר ועל קו האמונה ובזה המאמר הודיעך בתנאים הצריכים עם בעל החכמה כשהוא רוצה להיותו שלם בחכמתו והוא שיתרחק מן החומר ופעולותיו ומן ההנאות הגופניות מפני שהיא ענין מונע החכמה מכל וכל ומפסיד עליה כמו שהתבאר זה מאד במה שעבר וזכר בתחלה זה התנאי.

פסוק ב

לשמור מזימות ודעת שפתיך ינצורו. ירצה לומר שהחכמה צריכה להשגה טובה ולדעת נכון ושיהיה דבר זה שגור בפי החכם ובפסוק יראת ה' ראשית דעת שעבר פרשנו ענין דעת ומיניו החלוקים ועל כן אין לזכרו פעם שנית אמר שהחכמה צריכה לשמירת הדעת שהוא שכל האדם אשר בו ידע וישיג הענינים וזכר בו מה שצריך להיותו נשמר בו אם ירצה שחכמתו תעלה בידו והוא החומר בהודיע לו אחר כן על דרך המשל.

פסוק ג

כי נפת תטפנה שפתי זרה וחלק משמן חכה. הודיעו כי הנמשך אחר ההנאות הגופניות והמתפשט בהם יותר מן הראוי יהיה קשה לו להפרד מהם כי ימשכוהו התאוות החזקות וההרגלים כמו שאמרו הקדמונים על ענין זה כי התאוות החזקות אינם כלות ואחר כן הודיעך סוף אילו ההנאות הגופניות.

פסוק ד

ואחריתה מרה כלענה חדה כחרב פיות. כי כמו שזכר על האשה הנופת שהוא הדבש המתוק כמו שיצא מבתי הדבורים כן שההזק והצער הבא על האדם בסוף ענין האשה הוא כמו הדבר המר הדומה ללענה שהוא הפך הדבר המתוק והוסיף ג"כ על המשל כי כמו החרב שהוא חותך משני צדדיו כן האשה כל ההזקים באים לאדם בעבורה מכל צדדיה ואחר כן בא לזכור היזק האשה והבא מכחה.

פסוק ה

רגליה יורדות מות שאול צעדיה יתמכו. נוכל לפרש רגליה כל מה שהוא בגללה וכמוהו לרגל המלאכה וכן והעם אשר ברגליו כלומר אשר היו עמו וזה ידוע כי כל מה שהוא הפסד אמנם הוא בא מצד החומר ובגללו וגם העונש והמות הבא על האדם ג"כ הוא

בעבורו ומאתו ועל פנים אחרים יש לפרשו והוא שהדבר הנקרא באשה על דרך משל רגליה וצעדיה הם שתי מלות מורות על משענת הדבר וקיומו וכן האשה היא רגל ומשענת לאיבוד הנפש והגוף וירידתה למטה לארץ ועל כן אמר שאול צעדיה יתמוכו כי הפסיעות הנעשית בעבורה כשיהיו חוץ מן הנאות יהיו גורמים לאדם שאול ואבדון ושאר מיני ההפסד ואמנם רגליה יורדות מות הוא חסר הכינוי מאד בין שיהיה מלת רגליה ענינו סבותיה הם המציאות לנפשות ולגופות שיהיו יורדות עד שיקבלו עונש המות וזאת היא הירידה הגמורה הבאה מפעולות הנפש החיונית אשר היא יורדת מטה מטה ותמות כמות הגוף, ונוכל לפרש רגליה כמו צעדיה על הדרך אשר בארנוהו למעלה ואחר כן סמך לזה הפסוק אורח חיים מפני שהוא דבר תלוי בהרחקת עניני החומר וההמשך אחריו.

פסוק ו

ארח חיים פן תפלס נעו מעגלתיה לא תדע. הודיעך שאם אתה תסור כלל מן הדרך הישר אשר בו יגיע האדם לאורח חיים שהוא חיי הנפש ותהיה חוץ ממנו בנטיית פלס המשקל והכרעתו ואותה הנטייה תהיה לצד החומר עד שיגיעו מזה מעגלות האשה שהם מעגלתיך ואתה לא תרגיש עד שיגיע לך מן ההפסד כי היית חושש שאתה לא היית נוטה כלל לאותו הצד אמר לך שתהיה נזהר על זה כלומר על אורח חיים שלא תטה ממנו ולא תצא מתוכו כצאת פלס המאזנים והכרעתו לצד אחד, ועליך לדעת זה כי שלשה אלו השמות הנזכרים באלו הפסוקים והם מעגלותיה ורגליה וצעדיה הם ודומיהם יהיו משער המצטרף כלומר שענינם משמש לאיש ולאשה, וביאור רגליה כי רגלי האדם הרודפים אחרי האשה נקראים רגליה כל זמן שהם עוסקים בה ובענינה וכמו זה הכינוי בעצמו הוא מה שאמר באיכה, מחטאת נביאיה עוונות כהניה, כי לא רצה לומר שהנביאים והכהנים היו להם החטאים והעוונות אלא הכינוי הוא חוזר לאותם שהיו הורגים אותם והראיה בזה הוא שאמר השופכים בקרבה דם צדיקים, ואחר כן שב כבתחלה להזהיר לכת הבינונים עוד על ענין החומר הנמשל לאשה והאריך לדבר בעיניניה וזכר מקרה האדם הנמשכים אחריה לפי הנהוג הטבעי.

פסוק ז

[ז-ח] **ועתה בנים שמעו לי ואל תסורו מאמרי פי. הרחק מעליה דרכך ואל תקרב אל פתח ביתה**. הודיעך בפסוקים אלו שלא תהיה רודף אחר התאות הגשמיות ושאר העניינים שאין בהם תועלת לנפש אבל תהיה מתרחק בכל דרכיך ומחשבותיך מן החומר כלומר

מפעלותיו הרעים ולא תהיה מקרב אפי' למה שקרוב לו כל שכן ממנו בעצמו באמרו ואל תקרב אל פתח ביתה.

פסוק ט

פן תתן לאחרים הודך ושנותיך לאכזרי. הודיעך במה שיקרה לך מענין זה אם לא תהיה נזהר עליו והוא שתהיה נפתה לאהבת החומר הרע הנמשל לאשה עד שתשכח מעלת הנפש החכמה אשר בך אשר היא הודך בתתך אותה תחת ממשלת הגוף ותחת הכוחות הגופניות אשר הם נחשבים אצלה לאחרים ותהיה נותן ימיך ושנותיך ביד התאוה והרצון הגופנית אשר היא בעיני הנפש ג"כ כאדם אכזרי שאינו מרחם כלל על שום רעה שיהיה עושה וזה מפני שטבע הנפש רחוק מטבע הגוף אשר הוא כלו מורכב מחמרים שאין להם יחס עם הנפש כאשר היא נפש וביניהם השנאה השלמה ואם נתחברו שניהם יחד אין משפטם אחד ועוד הוסיף להזהיר על הענין הזה בעצמו.

פסוק י

פן ישבעו זרים כחך ועצביך בבית נכרי. כחך חסר מם השמוש כי' היה לו לומר מכחך, ועצביך בבית נכרי היה משפטו לומר ועצביך תתן בבית נכרי, בפסוק שעל זה אמר שלא יתן נפשו וזמנו לכחות ולתאות הגופניות ובפסק זה זכר הכח וכליו שהם העצבים ואמר שלא יטרידם ולא יכלם בענינים שהם בעיני הנפש החכמה כענינים זרים ונכרים ואינם נכנסים עמה בסוג אחד ולא במין אחד והענינים הזרים והאכזרים הם תאוות הגוף הבטלות והנפסדות שאינם מוכרחות לא לגוף ולא לנפש בשום ענין אבל הם מותרות ושגעונות שריבוי מיני ההנאות אשר האדם עושה אין לנפש הנאה באחת מהם אבל יש בהם הזק ואיבוד לא יספר מרוב.

פסוק יא

[יא-יב] **ונהמת באחריתך בכלות בשרך ושארך. ואמרת איך שנאתי מוסר ותוכחתי נאץ לבי**. זכר החרטה והאבל אשר יעשה בסוף ימיו בעל זאת ההנהגה הרעה כשאין לו כח ללמוד החכמה והכיר מעלתה וידע כמה שחטא על עצמו בזמנים שעברו עליו ואמר שזה העני אשר כלו ימיו בהבלי העולם ולא נתן לבו בחכמה ולא דרש אותה בתוך החכמים והמלמדים הוא צועק ונוחם על עצמו שאבד זמנו וספו ימיו ושנותיו ולא זכה לדבר שינחילוהו שם טוב בעולם הזה וחלק טוב לעולם הבא ומצא עצמו נגרע מן הגוף ונעדר מן החכמה ועל כן ישוב להתרעם ולהתקוטט על מעשיו כשלא קבל המוסר ותוכחת החכמה מן החכמים והמבינים ויאמר לנפשו איך שנאתי מוסר ותוכחת נאץ לבי הוא בוכה על עצמו איך התרחק מאנשי החכמה ומחברתם ולא רצה לשמוע דבריהם ובחר

בהנאות ובמיני השחוק ועתה כשבאו ימי השינה והזקנה שכח אותם ההנאות אשר אין לו עוד חפץ בהם, שב לתמוה על עצמו איך החליף החכמה והמוסר אשר האדם יהיה בהם שלם ובחר במקומם בענינים אחרים ובמחשבות אחרות.

פסוק יג

[יג-יד] **ולא שמעתי לקול מורי ולמלמדי לא הטיתי אזני. כמעט הייתי בכל רע בתוך קהל ועדה**. אמר שהוא מתחרט ומודה בסכלותו ומספר בגנותו ואומר בעצמו כי מפני שלא הקשבתי לאנשי החכמה ולא קבלתי מוסר כמעט שהייתי מנוי עם כת החטאים בכל רע שהם עושים והייתי נחשב בתוך קהל ועדה כאחד מהם רצוני לומר כאחד מן החטאים והסכלים מואסי החכמה והמוסר ואחר שהזהיר על החומר ועניניו וצוה להתרחק ממנו ושלא להשתקע בו יותר מן הראוי שב אחרי כן להזהיר על החכמה.

פסוק טו

שתה מים מבורך ונוזלים מתוך בארך. בא להודיעך במשל הזה שהאדם יש לו השכל אשר בו האדם מוכן לקבל החכמה והוא מקור לדלות ממנו מיני הלימודים ואם יהיה מרחיק עצמו מן ההנאות החמריות יהיה יותר קרוב מאד ללמוד החכמה ולעסוק בה ועל כן אמר שתה מים מבורך כאלו אמר למוד החכמה משכלך וממקור חכמתך וכנה השכל על דרך משל בשם באר ובור מפני שהם מבוע המים ומקורם כן השכל מבוע החכמה ומקורה ועל כן אשר שהאדם יהיה משתדל בחכמה אחר שיש בו ההבנות הטבעיות מן השכל אשר חננו השם ית' לאדם ובו עלה אותו על שאר בעלי חיים ההווים הנפסדים ואחר כן הודיעו בתועלת שיגיע לו מזאת החכמה המושגת בשכל והשם הטוב שיהיה לו אם יהיה עוסק בחכמה.

פסוק טז

יפוצו מעינתיך חוצה ברחובות פלגי מים. ירצה בזה שהחכם אחר שישיג החכמה תהיה היא שופעת עליו עד שילמדה לאחרים ולתלמידים החשובים עד שתהיה חכמתו נודעת לכל ובני אדם משבחים אותו בה וחולקים לו כבוד על שאר בני אדם והוא יהיה מנהיג אותם בדעתו ובשכלו ומקרבן לתורה ולעשות הפעולות הטובות והנכונות בעיני בני אדם ובעיני השי"ת ואפשר שכיון באמרו יפיצו מעינותיך חוצה שזה החכם יפוצו מעינות חכמתו חוצה בחברו ספרי חכמה ויתפשטו בתוך אנשי העולם שילמדו בהם ואחר כן הודיעם בשכרם הראוי להם בעבור חכמתם ולנפשם אמר היותה נפרדת מן הגוף.

פסוק יז

יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך: ירצה לומר שתגמול הטוב והשלם אשר ראוי להיות לאדם לנפשו בעבור חכמתו יהיו לך לבדך כלומר לנפשך ואין לזרים חלק בזה אתך כי שאר הכחות הטבעיות אשר באדם כלות וספות בכלות הגוף והנפש לבדה תקבל תגמולה לפי השגתה בהיותה נפרדת מן הגוף ואל זה הדרך בעצמו רמז שלמה באמרו בקהלת כי יתרון החכמה על הסכלות כיתרון האור מן החושך כי האור והחשך נגדיים אינם נמצאים יחד אבל בהעדר האור ימצא חושך כן החכמה וסכלות אינם נמצאים יחד כי כל זמן שהאדם יהיה משתדל בחכמה תהיה הסכלות נבדלת ממנו אע"פ שלא יתחייב שבהעדר החכמה תמצא עמו הסכלות כי איפשר שיהיה האדם לא חכם ולא סכל ואע"פ שיש מי שאומר שהאדם נמצא או חכם או סכל כי האומר שהחכמה והסכלות נגדיים ואין ביניהם אמצעי כשאר מיני הנגדיים כמו הראות והעורון והאור והחושך והזוג והנפרד במנין והבריאות והחולי, לפי הפילוסופים לא לפי הרופאים, ורמז באמרו כיתרון האור מן החשך לנפש בעל החכמה שאחר היותה נפרדת מן הגוף תהיה כמו האור העליון הפשוט שאין בו הרכבה ואינו נכבה כהכבות שאר האור הנמצא אצלינו שהוא נכבה מפני הרכבתו כמו שאמר דניאל על משיגי החכמה והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע, ונפש הסכל ג"כ נמשלת לחושך שאין לו מציאות בהבחנת עצמו כי מציאותו איננו אלא בהעדר האור, כן נפש הסכל אין לה מציאות כמציאות נפש החכם ועל זה הדמיון הוא מה שהודיעך בפסוק יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך והוא שהטורח בחכמה והמתעסק בה יהיו לנפשו לבדה כל אותם הגמולים הראוים לה כפי השגתה ומדרגתה בחכמה ובשאר המעלות המדות והמעלות הדבריות ואין לזרים בענין זה שום חלק ולא שום נחלה כי הענינים שהם זרים לנפש הם הפעולות ההוות לאדם מצד הכחות המשתתפות בנפש האדם מצד החומר לא מצד הנפש. ואחר כן חתם מאמר זה על דרך תכלית בעל חכמה כשהוא דבוק בה ואוהב אותה ואינו נפרד ממנה ונותן ימיו בה והוא שמח בחלקו עם שכלו שהוא מקור חכמתו ועם נפשו שקבלה החכמה.

פסוק יח

יהי מקורך ברוך ושמח מאשת נעוריך. במקום הזה לא יהיה שם האשה משל לענין החומר אלא משל לנפש וקרא אותה אשת נעוריך רמז לחכם זה שלמד חכמה מנעוריו ועזב עסקי החומר ולא הרגיל בהם ואפי' מקטנותו ושם כל יוצריו הרעים תחת ממשלת הנפש ועל כן אמר שהוא יהיה שמח בה כלומר בנפש ולא יהיו שולטים עליו הכחות הגופניות כשאר בני אדם מפני שלא הרגיל בהם ואמר יהי מקורך ברוך מפני שהשכל

הוא מקור החכמה וקראו ברוך בעבור ששכל זה החכם הוא זך מעכירות החומר ונקי מתאוותיו ושכל כמו זה באמת הוא ראוי לקראו ברוך ועוד האריך בסיפור הנאות בעל השכל הטוב עם נפשו וספר מיני האהבה אשר בין החושק והחשוק שהם השכל והנפש באמצעות מקומם הטבעי שהוא האדם כמו שהרבה שלמה לספר מענין זה בשיר השירים במיני האהבה והחשק כמו שידעת מן הכתוב.

פסוק יט

אילת אהבים ויעלת חן דדיה ירווך בכל עת באהבתה תשגה תמיד. כנה הנפש החכמה אילת אהבים ויעלת חן מפני שהם בעלי חיים נאים ומיופים ונקיים במראיהם והם נעלמים מבני אדם ואינם נמצאים אלא חוץ ליישוב ואין בהם זוהמא כמו שהיא באריות ובנמרים ובזאבים ובדובים שהם מזוהמים בעבור היותם אוכלים הבשר והדם וריחם נודף ג"כ ומזוהם כמו שזה ידוע לכל, וגם אין נמצא בהם מיני ההזק כהמצאם באריות ובדובים ודומיהם, בעבור כל אלו הסבות לפי דעתי דמה הנפש לאילים ויעלים יותר משאר בעלי חיים, דדיה ירווך בכל עת על השכל שהוא מקור החכמה ודבק בנפש ומושך החכמה כמו שהתינוק שמושך החלב מן השדיים שהם מקור החלב ובו יתפרנס כן השכל השופע מן הנפש הוא מקור החכמה ובו ידע וישיג ויבדיל בין האמת והשקר ובו ילמד החכמות וישיג האמתיות עד שירוה צמאו כמו שירוה התינוק צמאו מן החלב היוצא מן השדיים ועל כן אמר ירווך בכל עת כלו' בכל זמן שהוא חוקר ודורש החכמה בשכלו כטוב השכל שופע עליו והוא שוגה ומשקק תמיד באהבת נפש החכמה אשר היא הסבה ולא יסור השכל מאהבת הנפש ומעשות רצונה ולעבוד עבודתה.

פסוק כ

ולמה תשגה בני בזרה ותחבק חיק נכריה. כנה בפסוק זה אשה זרה הנפש החיונית אשר היא כדבר זר לפני הנפש החכמה כמו שפירשנו במה שעבר מענין זה, אמר המזהיר הזה לכת הבינונים מפחד שלא יהיו נוטים אחר החומר ותאוותיו ויניחו החכמה אחרי שהודעתיך תועלת החושק לנפש החכמה למה תהיה נפתה אחרי תאוותיך ומראה עיניך לעזוב חשק החכמה למען תהיה מחבק חיק הזרה אשר היא מאבדת טובותיך ונעימותיך ותפסיד על שכלך אשר נתן השם אליך תגיע בו למדרגת השלמים ובו יפוצו מעיינותיך חוצה.

פסוק כא

כי נוכח עיני ה' דרכי איש וכל מעגלותיו מפלס. בא להודיעך כי אם תעזוב הדרכים הזרים והם הדרכים שאין לנפש החכמה תועלת בהם ותהיה בוחר בחכמה ובמוסר

ובשאר הענינים בהם תעלה הנפש במעלה העליונה תהיה הנפש ההיא נשגחת מן הבורא עד שיהיו דרכי האיש הזה הנדבק באהבת האל נכח עיני ה' כלומר שיהיו מושגחים ממנו יתי וכן כל מעגלותיו שעשה זה האיש בלכתו בדרכי השם הם נותנים בפלס ההשגחה וכפי היות מדרגתם יהיה שכרם וגמולם ואין הענין כן ברשעים שהוא כת הסכלים שונאי החכמה והתורה והם האנשים אשר מרוב סכלותם ופעולתם הרחוקה מן השלמות האנושי הם ג"כ נרחקים מהשגחה השם ועינותיו ומעשיו שזה הרשע הם הפועלים בו והמושכים אותו אחרי מה שהוא ממין פעולותיו ומשכילים אותו להיותו נתפש בחבלי חטאתו שיהיה נסמך בהם.

פסוק כב

עוונותיו ילכדונו את הרשע ובחבלי חטאתו יתמך. אחר שאמר כי דרכי האדם מושגחים מן הבורא הודיעך ג"כ כי הרשע נכשל במעשיו הרעים ובאמונתו הרעה עד שידעת שיהיה הוא נשען עליו לא ימלטנו מן העונש הראוי לבוא עליו כפי חטאתו.

פסוק כג

הוא ימות באין מוסר וברב אולתו ישגה. אמר שזה האיש המורד במוסר אפי' בסוף ימיו לא יסור ממה שהיה בו בעת הבחרות ולא יהיה נוחם בסוף ימיו על אמונתו הנפסדת ועל מעשיו הרעים עד שישוב מהם כדי שתועיל לו התשובה, אבל יהיה תועה ושונה באולתו הראשונה ובדעתו שקדם בו מתחלה כי יחשוב כי דעתו הוא הטוב שבדעות ואמונתו תהיה האמונה שבאמונות ועל כן הוא מת בענין זה בלא מוסר ובלא תשובה כאמרו הוא ימות באין מוסר, ויש דרך אחרת לפרש באלו השלשה הפסוקים והוא דרך הפשט ויהיה פי' כי נכח ה' דרכי איש וכל מעגלותיו מפלס מעגלות האדם שהם מעשיו בין צדיק בין רשע יתן אותם השם בכף מאזנים על דרך משל ויחייב מי שראוי לחייב ויזכה מי שראוי לזכות זה הוא הפשט וזה קרוב לאמתו לפי הרבה פסוקים שבאו מענין זה בפסוקי התורה והנביאים אבל יש דרך אחרת בענין הצדיק והרשע כמו שאפרשנו לך ואני זוכר לך מענין זה מה שראוי לזכרון בזה המקום דע כי הדבר המוסכם לדעת כל חכם אמתי בכל דת הוא שהבורא יתי משגיח בזה העולם בכלל ובפרט ומנהיג אותו בהשגחתו ולא כמנהיג רב החובל לספינה אבל מנהיגו כרצונו בלא מונע והשגחתו באישי מין האדם תהיה באנשים מיוחדים ר"ל בטובים ולא בכל האנשים ר"ל ברשעים ואם תשתכל על זה הענין השתכלות יפה תמצא כי כל מה שבא מזה בפסוקי המקרא אינו אלא על זה הדרך והוא שהצדיק ומה שהוא מסיעתו יהיו גמולים ממנו יתי או קרובים לו או עצמו ומה שקרוב מזה הענין והרשעים ודומיהם יאמר בהם הכתוב שהם

נרחקים ממנו ית' או יקחו כפי מעשיהם כמו שאמר על הכסילים בזה הספר ויאכלו מפי דרכם, ואמר תועבת ה' נלוז ואת ישרים סודו, כלומר זה נרחק וזה נקרב, ואמר ג"כ ורשעים מארץ יכרתו ואמר ג"כ על חורש הרעות וחושב בהם לעשותם פתאום יבוא אידו פתע ישבר ואין מרפא, וגם באלה הפסוקים השלשה שאנו בביאורם הבדיל זכרון הרשע וענשו ולא אמר בהם בביאור שדרך הרשע יהיה נוכח עיני השם אמר כי נכח עיני ה' דרכי איש ואין מי שיכריח שזה האיש ירצה בו הרשע כי אם היה זה לא היה אומר על הרשע בפסוק השני בפני עצמו עוונותיו ילכדונו את הרשע ואם תאמר שהרי יש פסוקים במקרא ובשאר מקומות שהבורא ית' נותן פניו ברשע עצמו לאבדו ולהכריתו מן העולם כמו שאמר בתהלים פני ה' בעושי רע להכרית מארץ זכרם, ומה שאמר בקללות שבתורה שנראה מפשוטי המאמרים ההם שהאל בעצמו נותן בהם מיני אותם הרעות כמו שנתן הטובות לצדיקים והדומים להם התשובה בזה אמנם היא שהנביאים מכוונים לזכור חיוב הרשעים ושכר הצדיקים על דרך אחד שוה בשוה כדי לפרסם ענשם לאנשי העולם כמו שהם מפרסמים שכר הצדיקים ולהראות השפלתם ואיבודם של הרשעים ואפי' בעולם הזה על דרך אחד בעצמו שמראים שכר הצדיקים והטובים באמרו נוקם ה' לצריו ונוטר הוא לאויביו וכמו שאומר על אוהבי השם ועושה חסד לאלפים לאוהביו ולשומרי מצותיו כל זה הסיפור מן ההנהגה אמנם יזכרוהו כן על צד אחד שוה כדי ליישב בזה דעת הבריות ושלא יאמרו שהאל ית' אינו נפרע בידו מן הרשעים, זאת היא התשובה אבל זה הענין הוא הולך על הדרך שאני מספר לך והוא דרך ראוי להאמינו וכל שכן למודים על האמת, דע כי הבורא ית' אין השגחתו בעונש הרשעים כהשגחתו בשכר הצדיקים כי אתה אם תעמוד על זה הענין ותשתכל בו לא תמצא בכל המקרא על עונש הרשע עיני השם כמו שתמצאנו על הצדיקים באמרו עיני ה' אל צדיקים ואם היה קשה לפי זה הענין מה שאומר בזה הספר והוא ספר משלי בכל מקום עיני ה' צופות רעים וטובים שידמה מזה שהשגחת השם על הרעים כמו על הטובים על דרך אחד שזה האמת הוא זה כי השי"ת יודע כל הענינים בכלל ובפרט ואין בעולם דבר קטון או גדול שיהיה נעלם ממנו כי כן גזרה חכמתו ויכלתו וזה לפי דעת כל בעלי הדת כמו שאמר דוד ע"ה כשצוה לשלמה בנו ואתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדהו בלב שלם ובנפש חפצה כי כל לבבות דורש ה' וכל מחשבות מבין אם תבקשנו ימצא לך ואם תעזבנו יזניחך לעד, וגם רז"ל אמרו שהשגחת השם היא מקרני ראמים עד ביצי כינים, אבל מה שאמרתי לך השי"ת אינו משגיח בעונש הרשעים כמו שמשגיח בשכר הצדיקים הוא על זה הדרך והוא שהאיש הדבק באהבת השם כל זמן שהוא עומד בדבקות הוא באהבה שוה בשוה

וכל זמן שתהיה זאת הדבקות אי אפשר שיקרה לו שום מקרה רע ממקרי המציאות הרעים ואם קרה לו בשום פעם או בשום זמן מאורע מן המאורעים יקרה לו זה שבאותו העת ובאותה השעה לא היה עם השם ופסקה ממנו הדבקות ההוא ושלטה בו אותם המאורעים ואותם ההזקים כמו שישלטו בשאר בני אדם שהם מרוחקים מן השם זה הוא הדרך הנמצא בשלמים אבל הדרך שהוא ברשעים הוא על צד אחר ועל דרך אחרת והוא שזה האיש שהוא נמסר כלו לעשות הרעות ולא ימצא בו שום זמן שיהיה בוחר בדרכי השם כל שכן שהוא רחוק מהם יהיה הוא ג"כ רחוק ונרחק מהשגחת הש"ית עד שהוא משולח ונמסר לכל מיני ההזקים שיזיקוהו כפי ענשו וכפי פעולתו כמו שאמר הפסוק הזה עוונותיו ילכדונו את הרשע וזאת ההנהגה היא ג"כ מצויה באומה כמו שהיא ביחידים כמו שאתה רואה שישראל כשהיו דבקים עם השם במעשיהם הטובים ובשאר הנהגותיהם הנרצות מהאל ית' היו נשמרים ממנו ומושגחים בו עד שהאחד היה רודף המאה מאויביהם וכשהיו מתרחקים מעבוד את השם והמירו עבודתו בעבודות הזרות היו הם נרחקים ממנו וגלו מארצם ותפשו בהם ההזקים והמאורעים כמו שתמצא ענין זה בביאור בפשוטי המקרא ואמנם עיני ה' צופות רעים וטובים שזכרנו למעלה יהיה פירושו וענינו שהוא ית' יודע ורואה מעשי בני אדם הרעים והטובים שהרי לא זכר שם באותו הפסוק ולא במה שיבוא אחריו שום פעולה ולא נקמה שהבורא יעשה ברעים ההם רק אמר צופות כלומר שאין ענינם נעלם ממנו ית' וסבת ההשגחה במיוחדים שזכרנו כבר גלינו סודו בזה הספר והמבין יבין ואחר זה המאמר כלו חזר לענין הראשון שזכר תחלה והוא ענין השכל וענין המפורסמות שזכר בפסוקים שעברו:

פרק ו

פסוק א

[א-ג] **בני אם ערבת לרעך תקעת לזר כפך. נוקשת באמרי פיך נלכדת באמרי פיך. עשה זאת אפוא בני והנצל כי באת בכף רעך לך התרפס ורהב רעך.** אמר על דרך ההזהרה לכת הבנים אם נכנסת ערב לשכל שהוא רעך לרדוף אחריו והוא ששמת לבך ופנית מחשבתך לעסוק בחכמה ולהתרחק מן החומר שהוא זר לנפש ואחר כן חזרת מצד אחר ותקעת לזר כפיך והוא שהתחברת עם חומר לעשות ציוייו ורצונו וידעת שעבודתו זרה לנפש ולשכל אשר הוא אהוב ורע לנפש ונוקשת באמרי פיך שאמרת מתחלה לרדוף אחר השכל והחכמה ונלכדת באמרי פיך ג"כ שהלכת מצד אחד ונמשכת אחר תאוותיך הגופניות ונדבקת עם החומר להמשך אחריו על כן אם תרצה לתקן מה שהרעות ומה

שהפסדת עשה זאת אפוא בכי והנצל כי באת בכף רעך לך התרפס ורהב רעך אמר לזה הבן שנשתבשה דעתו ונתבלבלה מחשבתו והוא שלא ידע לבחור לו הדרך הישר והנכון שבדעות אמר עשה זאת אפוא בני והנצל מיד החומר אשר רצית להיות לו לעבד כי אתה באת מתחלה על דעת להיותך ערב לשכל להמשך אחר רצונו ולדבקה בו אם כן אין אתה חייב לחומר לעשות רצונו כמו שאתה חייב לשכל על כן לך התרפס ורהב רעך תן כל יצריך ומחשבותיך ללכת אחר השכל ולבקש החכמה ולרדוף אחריה והשליט על עצמך השכל להיותו לך אדון ומושל והתרפס ענינו דבקות וזיווג מלשון ברגלה רפסה. והשתכל שלא זכר שום דבר מענין הזר בזה הפסוק אלא נתן עצמו לבן שיתחבר לרעו ויתדבק בו ועל כן זכר רעך שתי פעמים בפסוק הזה כדי לקיים דיבורו ועצתו בענין זה והוא שיתרחק מן החומר ויתנצל לפני השכל על מה שעלה בדעתו להתחבר לחומר ולהיותו נמשך אחריו וכמה הפליגה סכלות המפרשים החושבים בחולשת דעתם כי שלמה ע"ה לא נתכוון בפסוק זה והוא בני אם ערבת לרעך וכו' שפירשנו ענינו להיות פירושו וענינו אלא כמו שנראה ממשמעו לבד ולא ירגישו אותם המפרשים כי אע"פ היה לו לשלמה לדבר בזה ולתת עצה לזה האיש שנכנס ערב בעבור זה הממון או בעבור דבר אחר שיש לו לעשות למי שהוא ערב או מי שתקע כף לנכרי ולזר אבל מה שפרשנו הוא סוד הענין הזה והוא העיקר ובזה הענין שרמז בו שלמה תלויים חיי הנפש הנצחית כי שלמה הוא לעולם מחבר דבריו להיות להם למיעוט שתי פנים כמו שזכרנו בתחלת הספר האחד שיהיה צד תועלת באותו הפסוק לבני אדם לפי הפשט כי אין טבע כל אדם להשיג אלו הענינים הנסתרים ולא כל אדם ג"כ ימצא נחת רוח והנאה באלו הפירושים הנסתרים, רק יש בני אדם הרבה שבורחים מהם כבורח מנשיכת הנחש ומעקיצת העקרב, ולמען תת ראיה לדברי זה שאמרתי לך עתה והוא שאין נפש כל אדם סובלת אלו הענינים אספר לך מה שקרה לי עם תלמיד אחד ברומי ואינו חושש אם אאריך מעט בענין זה, שאל אותי זה התלמיד ואמר לי מה רוצה לומר פסוק זה זבובי מות יבאיש יביע שמן רוקח יקר מחכמה מכבוד סכלות מעט, פרשתיהו לו כמו שנזדמן לי מנסתר ומנגלה ולא ענה לי דבר, ובראותי כי טבע זה האיש לא היה סובל אלו הענינים שפירשתי לו התבוננתי בו כי היה מתלמידי האשכנזים, וכן היה ושבתי ואמרתי לו דע כי הפי' הנכון שבזה הפסוק הוא כי כשיפלו הזבובים בשמן המרוקח והטוב וימותו בו יבאישו אותו ויפסידו מעלתו וטיבו ולא אמרתי לו שהוא משל לענין אחר, כששמע דבר זה שפירשתי לו אמר ודאי זה הוא הפי' הנכון והאמתי ואין לפרשו על פנים אחרים והשלמתי לו מה שנשאר מן הפסוק ואמרתי לו יקר מחכמה מכבוד סכלות מעט מי שיש בו מעט סכלות

ומצח נחושה עד שבני אדם מתפחדים ממנו הוא דבר יקר מחכמה ומכבוד הנמצאים אצל בני אדם, אמר וגם זה ודאי הוא הפשט שלזה הפשט כמו שפרשתי ואחר שזכרנו זה הפסוק הייתי כפושע בעצמי אם לא כתבתי במקום זה מה שפרשנו אנחנו בו, זבובי מות הם רמז למפורסמות אשר בכללם נמצאות באדם הרעות כלם והענינים המגונים ג"כ בבני אדם שהם סבה לאיבוד הנפש ולמיתה נצחית ואלו הזבובים הם המבאישים השמן הטוב הנקרא שמן רוקח אשר הוא השכל האנושי שהוא מבוע החכמה ומקורה ויהיה יביע נגזר ממבוע ומן נובע ואם תרצה לפרש בו שהוא מענין דיבור תוכל כמו שמפרשים בו כי מרוב טוב השמן הוא משיב הדיבור במי שאבד אותו בחליו, ולפי פירושינו גם כן השכל הוא הדבר אשר בו הדיבור הפנימי באדם ויבוא אחר זה יקר מחכמה ומכבוד סכלות מעט הודיעך היוקר והמעלה אשר תהיה באדם שתמצא בו מאותם המפורסמות שזכר דבר מועט וקראם ג"כ סכלות מפני שהיא סכלות באדם המרבה מהם והממעט מהם הוא דבר טוב ויקר באדם החכם יותר ממה שחכמתו יקרה כשישתתף עמה סכלות הרבה כי הריבוי מן המפורסמות הרמוז בהם הסכלות יפסידו על החכמה והכבוד כמו שזה ידוע אצל כל חכם, והדבר הממועט מהם רצוני לומר מן המפורסמות הוא הצריך לאדם לעתים מוכרחים מפני שהוא ענין שאי איפשר זולתו לעתים המוכרחים ובו ג"כ תתקיים החכמה כמו שאמרו אם אין קמח אין תורה, זה שפירשנו הוא הפי' האחד והוא הנאות לבעלי החכמה והפי' השני הוא זה יקר מחכמה מכבוד סכלות מעט כשתבוא מן החכמה והכבוד מעט סכלות הוא דבר יקר משניהם ורצוני לומר בסכלות הבאה מן החכמה והכבוד שהאדם כשיבוא לעשות מן הסכלות מאי זה מין שיהיה לעולם יעשה ממנו מעט ואותו המעט יהיה מעורב עם חכמה כמו שאמר כל ערום יעשה בדעת וישמור עצמו באותו הסכלות שיצא ממנו בכבוד כי כשצריך האדם לישא וליתן עם אנשים סכלים לא יאריך עמהם בדברים כדי שלא יגנו בו ולא יבזוהו וישמור בזה כבוד לעצמו ויעשה ענינו בחכמה בכל עסקיו שיהיה דברי סכלות משותפים בם כי על אלו הפנים יהיה אותו הסכלות המועט יקר מחכמה מכבוד שיהיו לזולתו כי עם זאת השמירה שתהיה לזה האיש ימלט ממנו הנזקים והמאורעים. והפי' השלישי הוא שהחכם אם ירצה לכבד חכמתו ותהיה נשמעת ומקובלת יהיה לעולם מערב עם דבריו ועם טענותיו מעט סכלות והוא שיהיה חזק לב כמה שהוא רוצה לבאר ויהיה לו ג"כ אומץ וגבורה בדברו עם החולקים עליו בחכמתו כמו שאמר על ענין זה במקום אחר ענה כסיל כאולתו וזה יהיה לו יקר מן החכמה והכבוד בהיותם נמצאים באדם שאין לו זה האומץ והגבורה בחכמתו וגם במי שאין בו חכמה כשיהיה לו משא ומתן עם הבריות אמר שהוא טוב

מעט סכלות כדי שלא ירמו אותו בני אדם ולא יחשבוהו כפתי שאין בו ידיעה לעשות מעשיו ותחבולותיו כי זה הוא יקר אצל בני אדם לפי שיעור מעלת זה האיש יותר מן החכמה והכבוד שיש לבעלי החכמה, והתבונן כמה הפליג שלמה בזכרו בזה הפסוק זבובי מות והשמן הרוקח וכמה דקדק בו מפני שהם שני דברים שאינם מתחברים לעולם ולא הם נמצאים יחד כי הזבובים מטבעם לעולם לברוח מן השמן עד שהקצבים בארצות ישמעאל ימשחו הבשר עם השמן למען לא תקרב אליו זבוב ואין דבר בעולם שהזבוב לא יעמוד עליו אלא השמן ועל כן זכרם שלמה במשל זה מפני שהמפורסמות הנמשלות לזבובים אין להם הכנסה עם המושכלות הנמשלות גם כן לשמן במציאות ולא יחס ביניהם כלל וזאת ההרחקה אשר בין המפורסמות והמושכלות מבוארת גם כן במקומות אחרים בספרי הנביאים ז"ל כמו שהיא מבוארת גם כן בסיפור השטן ובני האלהים הנזכרים בהקדמת ספר איוב למי שיבין אלו הענינים והרמוזים וידע שיעורם ואם יצאנו עתה מכוונתינו נשוב לענייננו הראשון שעזבנו והוא אמרו.

פסוק ד

[ד-ה] **אל תתן שנה לעיניך ותנומה לעפעפיך. הנצל כצבי מיד וכצפור מיד יקוש.** בא להודיעך שאם אתה רוצה לבחור בשכל ולעזוב שאר הענינים הבאים מן החומר ולהשים השכל לאדון על עצמך להמשילו על התאוות הגופניות אל תהיה בזה עצל ולא בעל שינה אבל תהיה עין שכלך פתוח ולבך לעשות זאת העבודה ולא יהיו עפעפיך ישנות ונרדמות אבל תהיה ניעור ונזהר בענין השכל לרדוף אחריו והוסיף עוד בענין זה בעצמו והוא להמלט מיד החומר ומשיעבודו כמו שינצל הצבי שהוא קל ברגליו מיד תופשו ויהיה מתעורר להציל נפשו ממצודת החומר ומשיעבודו כמו שינצל הצפור הנצל מפח מוקשו אשר כמעט שהוא יקוש בתוכו כן בעלי החכמה ורודפי השכל הם צריכים להיותם נזהרים שלא יהיו נלכדים ברשת החומר ובתאוות המפסידות על הנפש.

פסוק ו

[ו-ח] לך אל נמלה עצל ראה דרכיה וחכם. אשר אין לה קצין שטר ומשל. תכין בקיץ לחמה אגרה בקציר מאכלה. הביא זה המשל לרמוז על הזהירות הצריך לבעל השכל והחכמה ואמר שהנמלים הם בעלי חיים שאין להם הבחנה שכלית ולא דעת שיעשו בו ענייניהם במחשבה מכוונת לתכלית מעשיהם וזה הוא שאמר אשר אין לה קצין שוטר ומושל והם מקדימים להכין צידתם להיות נזהר וזריז על עבודת השם כדי שתמצא נפשו מנוחה אחר הפרדה מן הגוף כמו שהנמלה הקדימה לקבץ מאכלה קודם זמנו כדי שתמצאנו לעת צרכה ועל כן אמר ראה דרכיה וחכם אשר אין להם מנהיג ויעשו

זה הסדר וזאת ההנהגה כל שכן האדם שהוא בעל נפש שכלית שחייב לעשוק בחכמה ושאר שצריך לעשות מן הענינים הראוים לנפש ויהיה בזה זריז מאד מאד ולא תהיה לו בזה שום עצלה ואחר כן הוסיף לדבר בזה הענין כדי לחזקו ולאמתו ואמר על כת העצלים בחכמה.

פסוק ט

עד מתי עצל תשכב מתי תקום משנתך. הודיעך כי העצלה בחכמה וגם בשאר הענינים הטובים היא מדה רעה מאד כמו שהזהירות מדה טובה ג"כ בכל הענינים כמו שבאר באלה הפסוקים מה העצלה באדם הדלות והחיסרון בין שיהיה זה הדלות והחיסרון מדבר על ענין חכמה או על ענין משאר הענינים.

פסוק י

מעט שנות מעט תנומות מעט חבק ידים לשכב. אמר כי שמבטל זמנו ואינו מרגיל עצמו בחכמה ובשאר הענינים אשר הם מתקנים הנפש והגוף כפי השגתו וכחו רק הוא מכלה ימיו ושנותיו בענינים בטלים אשר אין בהם תועלת כלל והם כמו אנשים ישנים ונרדמים שוכבים ואינם זריזים לחפש החכמה מעט מעט כמו שאהבו השינה מעט מעט והשכיבה עם ידיהם חבוקים מרוב עצלתם ויהיה להם מזאת העצלה ומזאת השכיבה.

פסוק יא

ובא כמהלך רישך ומחסרך כאיש מגן. כי העצלה והשינה המרובה זה העצל שעשה גרמו לו שיהיה עני מהרה כמהירות האורח המהלך בדרך ויהיה חסר מן הדבר שיגן על נפשו ויסתיר אותה מן העונש כאלו אמר שישאר ערום ממעשים טובים ומחכמה וכל זה קרה לו שלא היה זריז במעשיו והשינה והעצלה המרובה בטלוהו מהשיג החכמה ומבקשת המחייה ומשאר הענינים הצריכים לגוף ודע כי מחסורך כאיש מגן חסר הקשירה כי משפטו היה לומר ומחסרך כמחסור איש מגן כלומר בעל המגן כשהוא חסר המגן שלא יסתיר אותו במלחמה כדרך הפרשים שתופשים המגנים עם שאר כלי מלחמתם שלא. ישלטו בהם מכות הלוחמים ואחר כן האריך בחיוב אותם העצלים והישנים וכל אותם שהם בכללם ומסיעתם ואמר כי אותו הכת שאין לו חכמה כלל הוא נמנה עם הרשעים.

פסוק יב

אדם בליעל איש און הולך עקשות פה. מפני שאינו שומע בחכמה ונמשך אחר סכלותו ועקשותו והולך אחרי עקשות דבריו ומאמריו ואין לו התנצלות שלא יהיה מנוי עם כת הרשעים כי לא נטה אחרי מבקשי החכמה ולא שמע לקול מוריו אשר הזהירו אותו

להסיר מלבו אותו הדעת הנפסד אשר הוא נשען בו כמו שאמר על כמו אלו האנשים בפסוק אחר שעבר הסר ממך עקשות פה ולזות שפתים הרחק ממך.

פסוק יג

קורץ בעיניו וכו'. אמר שזה הרשע לא די לו שאינו מתנצל לפני אנשי החכמה ואינו מתחרט על דעותיו ומדותיו המגונים אבל הוא מחזיק ברשעתו לסתור על דברי החכמים ומפרסם רעתו הנפסד וראיותיו החלושות ורומז בהם בגופו ואיבריו כדי שיוכל לאמת בתחבולותיו ולבאר מה שאינו מבואר, ובאר זה הענין בפסוק הבא אחר זה באמרו. תהפכות בלבו וכו'.

פסוק יד

אמר שזה הכת הרע הוא משים מחלוקת עם דבריו וטענותיו בין התלמידים וחכמים כדי לבלבל עליהם ולהפסיד סדרם ומדרגתם וחתם מאמרו על זה הכת הרע ואמר כי כל מת שכוונו לעשות הכל הוא בא עליהם לתכלית רע ומכל מה שחשבו לראות ולעשות לא יעלה בידו מאומה מזה אלא יהיה גמולו בראשו כמו שראוי לו על מה שעלה בדעתו ועל מה שחשב.

פסוק טו

על כן פתאום יבוא אידו וכו'. אמר שדעת זה הכת הרע ואמונתו הוא ענין נפסד מכל וכל ואין לו תקון ולא רפואה, כמו שאמר בספר קהלת על זה ועל מה שדומה לו מעות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להמנות.

פסוק טז

[טז-יט] שש הנה שנא ה' וכו'. ספר מדות זה הכת הרע ואמר שאלו המדות הרעות שבהם הם ששה ועם השביעית והיא האחרונה שבהם הם שבעה ומשלח מדנים בין אחים, והיא היותר רעה שבכלם מפני שהיא גורמת רעה על אנשים אחרים זולתו, כי המדות האחרות אינם כוללות כל הרעות ההם שכוללת המדה השביעית וההפסד הבא ממנה הוא יותר גדול מן ההפסד הבא מן המדות האחרות, וקצת מאלו המדות זכר בתחלת הספר בזכרו כת החטאים באמרו כי רגליהם לרע ירוצו וימהרו לשפך דם, ואמר כמו כן נצפנה לנקי חנם ומפני שיש בכל אדם ששה כחות וגם השביעית אע"פ שמחשב בה שהיא בכלל הששה אשר בהם יסכים האדם לעשות מה שהוא עושה, זכר שלמה במקום זה מדות זה הכת במנין שבעה, ומה שחטא זה הכת והנמשכים אחריו באמונתם ובחכמתם הזרות והנפסדות, אמנם היה עם כל אלו הכחות הטבעיות הנמצאות בהם כמו שנמצאות במין האדם באשר הוא אדם ואלו הם הכח אשר בו השכל והכח אשר בו השמירה והכח

אשר בו הזכירה והכח אשר בו הדמיון והכח אשר בו המחשבה והכח אשר בו הדיבור הפנימי והכח אשר בו החכמה והיא השביעית אשר אמרתי שיחשב בה שהיא נכנסת בכלל הששה ואלו השבעה הם כנגד השבעה שזכר שלמה באלו הפסוקים, והם עינים ימות והיא הראשונה, לשון שקר היא השנייה, וידים שופכות דם נקי היא השלישית, לב חורש מחשבות און היא הרביעית, רגלים ממהרות לרוץ לרעה היא החמישית "יפיח כזבים עד שקר היא הששית, ומשלח מדנים בין אחים היא השביעית והיא היותר רעה שבכולם כמו שבארתי למעלה, ועל כן זכרה נפרדת באמרו ושבע תועבת נפשו כלומר עם זאת השביעית הם שבעה, כי כן דרכו לזכור כמו שאמר בסוף הספר שלשה המה נפלאו ממני וארבעה לא ידעתים, ואחרי שזכר ג"כ בספר זה כיוצא בהם וכל אחת מאלו שבעה שזכר הם נמצאות באותם האנשים החטאים בנפשותם שהם מואסי החכמה והתורה ובוחרים בסכלות ובמדות הרעות ובאמונות הנפסדות כמו המינים והאפיקורוסים וכ"ש שזכרם שלמה על אותם הדעות שהיו בזמן המקדש כעובדי הבעל ונוטעי האשרות ואמונת הכשדים ושאר האומות שהיו באותם הימים, וגם באותם שהם באלו הזמנים אע"פ שהם מועטים לפי מה שהיו באותם הזמנים שעברו, ואני אפרש לך מדה ומדה מאלו השבעה מדות על אי זה ענין היא נאמרת וזה הענין הנסתר לו לפי הפשט, אמר תחלה עינים רמות על אותם שמשימים כוונתם ושכלם בענינים הרמים והעליונים והם אותם שאינם מאמינים שההשגחה האלוהית מתפשטת בזה העולם השפל והם כופרים בה זאת היא הראשונה, והשנית לשון שקר והיא קרובה מן הראשונה והיא נאמרת על השקרים שאומרים בעלי האמונות שאינם אמתיות ועל הרעות שהם בודים מלבם על אמונת הש"י ועל מופתי הנביאים והאבות שאומרים שאיין שום דבר מזה בא מאתו וכופרים בנבואה ובתורה ואומרים שאינה מן השמים, והשלישית היא וידים שופכות דם נקי רוצה לומר שמעשיהם של אלו ופעולתם הרעים הם גורמות איבוד נפשות בני אדם שנוטים אחר דעתם ואמונתם שהוא ענין מנוי עליהם כשפיכת דמים, בהיותם מושכים בני אדם הנקיים שלא פשעו באמונת האל יתי והם מושכים אותם לחלקם ואמונתם בחלקות לשונם ובמתיקת דבריהם שמפתים אותם בהם כמו שאמרו ז"ל שאני מינות דמשכא. והרביעית היא לב חורש מחשבות און שהוא נאמר על אותם הסכלים שהם ממין זה הכת בעצמו שזכרנו והם אותם שמאריכים מחשבותיהם על המציאות וממשיכים רעיוניהם על ענינים עמוקים מעניני המציאות, והם ענינים שהשכל יגע לאמתם ולא יעמוד עליהם המופת כמו שתעמוד עליהם הקבלה, כענין ההשגחה וענין חידוש העולם ושאר ענינים דקים עמוקים אשר במציאות, והם גוזרים בהם כפי שנראה

בהם לפי דעתם הכוזב ולפי ראיותיהם הבטלות אשר אין להם שורש ולא ענף, אבל הם מחשבות און כמו שאמר הנביא ע"ה הוי החוקקים חקקי און ומכתבים עמל כתבו, ואמר גם כן על ענין זה בעצמו ועל כיוצא בו יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו, והחמישית היא רגלים ממהרות לרוץ לרעה זה ג"כ אמר על אותם שהם ממהרים ללכת אחר אותם הפושעים לקבל מאמונתם ומחכמתם הרעה כמו שאמר בתחלת ספרו כי רגליהם לרע ירוצו וימהרו לשפוך דם שהוא נאמר ג"כ על ענין זה, והששית הוא יפיח כזבים עד שקר זה ג"כ נאמר על בעלי האצטגנינות הטועים בחכמה ההיא, שאומרים כי כל מה שלמטה מגלגל הירח אין בו דבר קטון או גדול אלא הוא בא מכח המזלות ושאר הכוכבים, ואינם מיחדים כחות הכוכבים לענינים ידועים כמו שהתבאר רק זה בפילוסיפיה האמתית, רק הם אומרים בכלל ובפרט שכל מעשה האדם רע או טוב הכל לפי גזרת הכוכבים ומשפטיהם והם מבטלים בזה ההבחרה הרצונית באדם ומבטלים בזה עיקרים הרבה מעיקרי התורה כמו שידעת, ועל כן אמר על מאמיני זאת האמונה יפיח כזבים וקרא אותו עד שקר שהם ירצו לבאר אלו הדעות והאמונות שלהם הכוזבות, ויתנו עידיהם באמרם שפלוני נולד במזל פלוני שהוא מורה על ענין כך ועל ענין כך על דרך משל שיהיה עשיר, ואינם מאמינים שהוא יתעשר מסיבה אחרת אלוהית או מקרית אם יזדמן לו זה ברצון האל, כמו שיאמין זה כל בעל דת, או עני והוא יהיה עני לסבה מן הסבות כמו שירצה הבורא ית', והם אומרים על אלו כי הכל תלוי במזל ומזלו שלזה העשיר גרם לו שיהיה עשיר וכן העני מזלו גרם לו שיהיה עני, ותולין העושר והעניות והמות והחיים והטוב והרע לפי מזלו של בני אדם, ועל זה המין מן האמונה ג"כ שאין לה יסוד ולא שורש אמר ויפיח כזבים עד שקר, והשביעית היא ומשלח מדנים בין אחים שהוא ענין נאמר ג"כ על מי שמשים מחלוקת ואיבה בין האנשים שהם אחים בחכמה וחברים בלימוד, ואמונתם אמונה אחת וכוונה אחת ואין ביניהם חלוקה בחכמתם ובתורתם ולא שינוי, כי הכת שזכרנו כמו האפיקורוסים והמינים והתועים בכוונה האלוהית בחכמתם הנפסדת הם מחפשים לבטל סדר אנשי החכמה ולומדי התורה ומרבים לחלוק עליהם כדי להפסיד עליהם ועל בית מדרשם והם מקשים על מה שהוא מבואר וישימו ספק על מה שהוא ודאי, עד שאפיי בזמננו זה נתחלקה בינינו הכוונה בחלקי האמונה לשתי כתות בהרבה מקומות בגלותינו, והם דעת הקראים שהוא כת נפרד מאד, ונבדל מכת חכמי התלמוד עד שגדלה איבתם כאלו לא יצאה אמונתם משורש אחד ולא נתנה מרועה אחד, עד שאינם מתחתנים אלה עם אלה מרב שנאתם זה בזה, וכל זאת האיבה והשנאה אמנם היתה בתחלתה שנכנס הספק על מת שאין בו ספק מאורך הזמן ומחילוק הדיעות עד

שנפל ביניהם המחלוקת הגמורה והשנאה השלמה, על כן הוא דבר קשה מאד המחלוקת וכל שכן בהיות עמו כוונת שררה וניצוח, כי זאת התאוה תטה לב כל אדם מן האמת ומן הדבר שאין בו ספק כ"ש כשיהיה בו שום ספק, ובעבור זה הענין הקשה הרבו האמונות באנשי העולם ונפל החילוף והשינוי בהם בעבודת האל יתי כמו שאתה רואה כל עם ולשון באמונה מיוחדת שאינה ממין זולתה מן האמונות, כי הכוונה האלוהית הראשונה אמנם היתה תחלה שאנשי העולם כולם יעבדוהו ויאמינוהו שכם אחד ועל צד אחד בלא שינוי ובלא חילוף, רק לסבת מה שזכרנו נכנס השינוי הגמור באמונה ובמיני העבודה בכלל ובפרט, ועל זה החילוף והשינוי אמר הנביא ע"ה מפני שהיה בדורו ממיני אלו השינוים באמונת האל יתי הוי האומרים לרע טוב ולטוב רע שמים חושך לאור ואור לחושך שמים מר למתוק ומתוק למר, ואני יודע כי מה שפירשתי בפסוקים אלו שהם שלשה שזכר בהם שבעה הענינים באמת יברחו ממנו הרבה בני אדם אבל איני חושש אם יהיה פירושי זה זר למאה אנשים סכלים כל זמן שיהיה קרוב לאיש אחד חכם, והמובן מאלו הפסוקים לפי משמעם ולפי הפשט והוא ענין ג"כ נופל על בני אדם לפי מדותיהם הרעות הנהוגות להמצא אצל הרעים מהם כמו שאבאר ואמר עליהם שלמה שהם מדות רעות נרחקות מן האל ומרצונו כשאמר עליהם שש הנה שנא ה' ושבע תועבת נפשו, עינים רמות, הם הגאים והמשתררים על שאר בני אדם ואין בהם מדת השפלות והענוה, והשנית לשון שקר כמו שנמצאים הרבה בני אדם שיערבו בדבריהם דברי שקר וכזב כדי שיאמינו אותו בני אדם והם נשבעים לשקר על מעט דבר ואינם חוששים לעון שיהיה באותה השבועה, והשלישית וידים שופכות דם נקי כמו שיש בני אדם שמרוב רשעתם ואכזריותם מרצחים בני אדם על לא פשע או על מעט פשע שימצא באדם ומרוב כעסם אינם משגיחים שום דבר שיעשו ואין כוונתם אלא לנקום נקמתם, והרביעית היא לב חורש מחשבות און כמו שתמצא בני אדם הרבה שאינם מראים שהם אנשים שיעשו רעה בשום פנים אלא יש להם רכות לשון ומדברים בנחת עם הבריות ובלבם ישימו ארבם והם מלאים מדות רעות וחורשים מחשבות רעות ושקרים בסתר לא בגלוי, והחמישית היא רגלים ממהרות לרוץ לרעה שהוא ענין גם כן נמצא בהרבה בני אדם שיש להם הכנה טבעית להתעורר למלחמות ולקטטות וישמחו בהם מרוב תאותם להלחם ולהתקוטט עם הבריות ויוצאים לריב מהר ואם יאמר להם שום אדם מחביריהם ללכת עמהם לגנוב או לרצוח או לנאף או לעשות שום דבר מן הדברים המכוערים גם ממהרים לעשות רצונו וללכת עמו ואין להם יכולת למשול ברוחם ובתאותם שיהיו נצלים מאותם הרעות שירצו לעשות ומאותם המעשים הרעים שבאו לידם, והששית היא יפיח כזבים עד שקר והוא

הפוך כי משפטו היה לומר עד שקר יפיח כזבים, אמר זה על מי שהוא עושה עדות שקר ויוציא מפיו כזבים ודברים שלא היו מעולם, והשביעית שהיא הנפרדת מכולם ברעה והיא חבר ליפיח כזבים עד שקר ושנייה לה ואמר ומשלח מדנים בין אחים שהיא נאמרת על המלשינים והמסורות שהם מאבדים כל הטובות וגורמים כל הרעות ואין תכלית לגנותם ולרעתם והיא נאמרת גם כן על בני אדם שמשימים איבה בין שני חברים או בין שני קרובים וילשינו זה על זה והולכים רכיל ומגלי סודות מאיש לאיש ומאשה לאשה ומדליקים מדורת השנאה בין האחים והקרובים ובין שאר בני אדם החברים, ואחרי כן חזר להזהיר ולדבר באותו הענין בעצמו אשר דבר בו מתחלה והוא להתרחק מאהבת החומר הנמשל לאשה ומן הפעולות הבאות ממנה והוא אמרו במה שעבר להצלך מאשה זרה מנכריה אמריה החליקה, אחר שצוה להדבק בדרכים הטובים ובחכמה ולהתרחק מן הדרכים הרעים ומן הענינים המגונים באמרו לנצור ארחות משפט ואמר אז תבין צדק ומשפט ומשרים כל מעגל טוב, ואמר גם כן כי תבוא חכמה בלבך ודעת לנפשך ינעם, ואחר כל זה אמר להצלך מאשה זרה זה הדרך בעצמו לקח במקום זה, צוה תחלה להתחבר עם הצורה השכלית ושיהיה בה קיים ואחר כן זכר תועלת התורה והמותר וחתם מאמרו כלו להתרחק מן החומר והוא האשה והאריך בה מאד יותר ממה שהאריך בכל מה שעבר זאת היתה כוונתו להודיעך באלו הפסוקים ואני אזכיר לך כל פסוק ופסוק מהם.

פסוק כ

נצור בני מצות אביך וכו', כפל הענין לפי מה שאמר בתחלת ספרו שמע בכי מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך אלא שהחליף במקום זה שתי מלות, בתחלה אמר שמע ובמקום זה אמר נצור ובמקום מוסר אביך אמר מצות אביך וכן הוא ראוי לומר כמו שאמר כי בתחלה ישמע האדם ואחרי כן ישמור וינצור מה ששמע ומה שצוה עליו, ואמנם פירוש הפסוק כבר פירשנוהו במקומו ואין צריך לפרש אותו פעם שנית, ואחר כן אמר על מצות האב ועל תורת האם שיהיה בהם מתמיד לקיים ילא יסורו מלבו.

פסוק כא

קשרם על לבך תמיד וכו', שענינו אחד בעצמו עם ענין הפסוק שאמר בתחלת הספר והוא כי לוית חן הם לראשך וענקים לגרגרתיך, שהוא נאמר גם כן על מוסר האב ותורת האם, ואין ביניהם הפרש כלל אלא שבתחלה אמר שהמוסר והתורה הם כלי זיין נאים למי שעושה אותם ובפעם הזאת צוה לזיין בהם באמרו ענדם על גרגרותיך שהוא ענין צווי, ופירוש הפסוק בעצמו הוא כמו שפרשנוהו במקומו.

פסוק כב
בהתהלכך תנחה אותך וכו' הוא הענין בעצמו שאמר כבר במה שעבר על ענין זה באמרו מזמה תשמר עליך תבונה תנצרכה, כמו שפרשנוהו וקחנו משם.

פסוק כג
כי נר מצוה ותורה אור וכו', הוסיף במקום זה מה שלא זכר עם המצוה והתורה והיא ודרך חיים תוכחות מוסר, מפני שאי אפשר לעולם להגיע אל שלמות התורה והמצוה אשר בהם חיי הנפש בלתי מדת המוסר, כי המוסר הוא שורש כל מדה טובה כמו שבארנו ענין זה במה שעבר, ומה שאמר כי נר מצוה ותורה אור סמך האור לתורה והנר למצוה כמו שהוא הסדר הטבעי כי הסוג הוא הכולל למינים והמין תחתיו ושני לו, כן האור הוא שם כולל לשאר מיני הנרות והאורות וכן התורה היא הכוללת כל המציאות המצות והיא קודמת להם במציאות ובמעלה, והמשיל התורה והמצוה גם כן לאור ולנר בעבור שהעוסק בהם תמיד הוא נשמר מן הכישלון כמו שהאור מראה הדרך וההולך בו איננו נכשל כמו שנכשל מי שנעדר ראותו או ההולך בלילה במקום שאין בו אורה, כמו שאומר הפסוק נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתי, כמו שנמשלה דרך הרשעים לאפלה מפני שהם נכשלים במעשיהם ובפעולותיהם כמו שאמר דרך רשעים כאפלה לא ידעו במה יכשלו, ונוכל לפרש כי נר מצוה ותורה אור כי עושה המצוה נר שכרו דולק ומאיר ואינו נכבה וכן בעל התורה אור פעולותו ושכרו עומד לו שמור במקום וקיים, ירצה לומר שהשם ית' משגיח במעשיהם ומחלק להם מטובו אם לגוף אם לנפש אם לשניהם כמו שיהיה רצונו, וגם נוכל לפרשו על צד אחר והוא שהאור משמח נפש האדם כן התורה והמצוה משמחים נפש האדם העוסק בהם, כמו שאמר דוד ע"ה פקודי ה' ישרים משמחי לב, ומה שאמר ודרך חיים תוכחות מוסר רצה לומר בו מתוכחות המוסר יתבארו לו דרכי חיים אשר לנפש מפני שאי אפשר להגיע אליהם אלא עם המוסר תחלה אשר ממנו הוא הדרך אשר בו יבוא אל השלמות האחרון כמו שאמר בשאר פסוקי משלי, ארח חיים שומרי מוסר, ואחר שהודיע בתועלת המגיע לאדם הנוצר מצות האב אשר עניני הצורה השכלית, בא להודיעך כי אלו הענינים והשלמויות המגיעים לאדם מצד שכלו אי אפשר להיות זה אלא בתנאי שיהיה האדם נרחק מן החומר הנמשל לאשה ומן הפעולות הבאות שהם מסירות ממנו כל חכמה וכל מדה טובה אמר על ענין זה.

פסוק כד
לשמרך מאשה רעה מחלקת לשון נכריה. כנה החומר כשיצאו ממנו הפעולות הרעות והמגונות אשה רעה, כלומר שפעולותיה רעים ומרים לנפש השכלית ומפסידים על כל ענין טוב שיהיה מחכמה ומענינים אחרים.

פסוק כה
אל תחמד יפיה בלבך וכו', ומחלקת לשון נכריה לפי הדקדוק הוא חסר הדבקות כי משפטו היה לומר מחלקת לשון אשה נכריה וכמוהו וכרקב בעצמותיו מבישה, אשר משפטו לומר אשה מבישה, ומפני שרוב כוונת שלמה היתה בזה הספר להזהיר האדם שיהיה נרחק מאד מן הענינים החמריים כלם, זכר פעמים רבות מאד ענין האשה יותר משאר הדברים והאריך מאד בה ובעניניה ובמיני תענוגיה ופעולותיה וסדר דבריה ואפניה ורוב גנותה ורכות לשונה כדי שלא יהיה האדם נפתה לדבריה ונמשך אחריה, ואחרי כן אמר על הענין זה בעצמו.

פסוק כו
כי בעד אשה זונה וכו', אמר שההזק בא לנפש היקרה והנכבדת מצד החומר שהוא האשה מן הדבר הקרוב להכשל בו ומן הנקל לעשותו כמו מן הדבר החומר והנמנע שוה בשוה וזה על דרך משל, כי בעבור אשה זונה ששכרה חתיכת לחם אחת ובעבור אשת איש שהיא יותר חמורה ויותר נמנעת יהיה האדם נענש כשיכשל באחת מהם, וכל זה הוא להודיעך שראוי לאדם שירצה להיותו שלם שיהיה נזהר ממיני אלו הענינים הנפסדים כלם הבאים מן החומר ונשמר ממיעוטם ומריבוים ולא יהיה נכשל בהם כי מהרגל הדבר המועט יבוא לעשות הדבר המרובה, ועל כן אם יהיה מוכרח לעשות שום דבר מן הענינים החמרים וממיני ההנאות שהם בכללם יעשה מהם בעת ההכרח מה שיספיק לו לבד, כמו שאמרה תורה על ענין זה לא ירבה לו נשים ולא יסור לבבו וכסף וזהב לא ירבה לו מאד, זכרה התורה קצת מאלו הענינים החמרים וזכר הגדולים שבהם והוא הדין בכל הנשארים שהם מזה הכת, ר"ל מכת החמר שהם הרבה לאין מספר, אבל שלמה ע"ה זכר בפסוק זה שתי הקצות שהם בענין האשה הרמוז בה החומר, הקצה האחד הוא אשה זונה ששכרה ככר לחם והקצה האחד הוא אשת איש, והוא הדין בכל מת שיכנס בין שתי אלו הקצוות ואחרי כן הפליג להביא המשל על ענין האשה שהנוגע בה לא ינקה מעונה וכל שכן אם תהיה אשת איש.

פסוק כז

[כז-כט] היחתה איש אש בחקו וכו'. לקח בזה המשל אשת איש וכל שכן אשת רעהו שהיא החמורה שבנשים לגעת בה להודיעך בזה, שהחומר הם מדרגות מהם קלות ומהם חמורות ומאחת מהם לא ינקה המתפשט המתפרנס מהם אלא במוכרח, אבל יש מהם שאין בהם עונש כי אם מועט ומהם שיש בהם עונש גמור ואיבוד נפש, כאותם האנשים שאין להם מחשבה אחרת כל ימיהם אלא לקבץ ממון כדי שיהנו גופם בכל מיני ההנאות הגופניות והתענוגים הנמשכים אחרי התאות החושיות ולא יפנו לבם בשום זמן בעבודת השם וכל שכן כשאין להם שום חכמה מן החכמות ולא הבנה בשום דבר שיהיה בו מושכל מן המושכלים, אבל מכלים כל ימיהם במיני אלו המפורסמות ובכל מה שהוא מכת הגנות והדופי לנפש החכמה, והם רודפים אחר תאוותיהם הבהמיות לבד ואין להם מדרגה במציאות אלא מדרגת שאר בעלי חיים שאין להם שכל.

פסוק ל

לא יבוזו לגנב וכו', כינה בפסוק זה החומר בשם גנב מפני שהחומר ענייניו ופעולותיו הם כפעולות הגנב כי הוא גונב דעת הנפש השכלית בכל אשר הוא עושה.

פסוק לא

[לא-לב] נואף אשה חסר לב משחית נפשו הוא יעשנה. אמר שהרודף אחר התאות החושיות והגופניות הוא חסר לב כלומר שאין בו חכמה שיהיה מכיר בה מעלת הנקיות והתועלת שיגיע לו בהיותו מתרחק מאלו התאוות הזרות והמגונות המשחיתות נפש האדם, כמו שאמר משחית נפשו הוא יעשנה, ועוד נוכל לפרש בו באמרו נואף אשה חסר לב הוא מפני שבלב השלם באדם מציאות הכח המדמה וכל בעל חיים שאין לו לב לא יהיה נמצא עמו זה הכח בביאור ואיננו בבעל חיים שלם כמו שהתבאר ענין זה בספרי החרמות וגם שהדברים הנמנעים יפלו ברשת הדמיון גם כן, ועל כן אמר שלמה כי מי שהכח המצייר אשר בו חזק נוכח הצורות היפות וינעמו לו כל מיני הציורים וימשך בהם אמר תאותיו והוא נהנה בהם יותר מן הראוי קרא אותו חסר לב כלומר שהוא חסר בשכלו ובציורו בתתו ציוריו ומחשבותיו בהבלי העולם ולא נתן אותם בחכמה ובמיני המושכלות המחדדות השכל והמטרידות אותו בעניינים נכבדים מועילים לנפש ולגוף כי לא בנאף אשה לבדו אמר שהוא חסר לב כי גם בשאר המדות הרעות אמר זה כמו שאמר בפסוק אחר בז לרעהו חסר לב, ועל כן הוסיף בגנות החומר והמגיע ממנו ואמר בו ובמתפשט בו.

פסוק לג

[לג-לה] נגע וקלון ימצא וכו', אחר שזכר שני הטבעים המתחלפים הנמצאים באדם בשני הפסוקים שעברו כמו שפירשתי לך וזכר גם כן חרפת רודפי החומר באמרו נגע וקלון ימצא אמר על טבע האדם שהוא משולח ונמסר ביד תאוותיו ואינו כובש את יצרו כלל שהוא ענין רע מאד עד שיש לקנא עליו ועל חמתו מפני שאינו חומל על נפשו בעת חמתו ומפני שאינו חומל על נפשו בעת שיקום עליו יצרו הרע והוא שקרא אותו יום נקם, ומה שאמר לא ישא פני כל כופר ולא יאבה כי תרבה שוחד הוא משל להפלגת זה האדם או זה הגבר בהיותו מעיז פניו כל כך ועומד נוכח שאר היצרים הטובים אשר בו שאינם יכולים להכניע יצרו וליסרו ולא יאבה ולא ישמע להם אכל הוא מחזיק ברשעתו לעשות חפצו וללכת אחר תאוותיו ויצריו הרעים כי באמרו כי קנאה חמת גבר באמרו דבר קשה וחזק הוא כמו הקנאה חמת גבר שאינו חומל על נפשו בקום עליו יצרו כאויב שהוא דומה בענינו ליום נקם שהוא יום רצח והריגה, וכפל ענין זה בעצמו באמרו לא ישא פני כל כופר ולא יאבה כי תרבה שחד כי זה כנוי לקושי הפעולות זה האיש הנמסר לתאוות החמריות, אשר קרא אותו חסר לב ומשחית נפשו בפסוק שעבר, וירצה לומר לא ישא פני כל כופר שזה האדם ההולך אחר תאותיו אינו נושא פנים ליצר הטוב בעשותו העבירה ולא ישימנו כופר העבודה כלומר שיעשה המצוה תחת העבירה, ולא יאבה כי ירבה שחד הוא כפל לשון כלומר שלא ירצה לשוב מן החמה ההיא והעבירה אפי' אם ירבה לו האדם שחד עליה שיניחנה ושלא יעשנה.

פרק ז

פסוק א

בני שמר אמרי ומצותי תצפון אתך. זה הענין בעצמו כבר זכרו בשעבר והוא שאמר בני אם תקח אמרי ובזה הפסוק אמר בני שמור אמרי ובשניהם הזהיר על החכמה תחלה ואחר כן על החומר הנמשל לאשה כדי להודיענו כי בחקירות החכמה ובבקשתה יסורו התאוות הבטלות והתשוקות החושיות המוציאות את האדם מן העולם והמסירות אותו מכל השגה שכלית ומכל חכמה טובה כמו שפירשנו זה בשעבר, ועל כן זכר שלמה המלך זה הענין בעצמו בזה הספר הרבה פעמים ושנה ושלש אותו מאד יותר מכל שאר הענינים שזכר וגם העמיד ספרו על שני אלו העמודים והם חקירת החכמה והרחקת החומר שהוא האשה ועל כן חתם ספרו בשבח האשה; ואתה המעיין אם תשתכל בכונת זה הספר כלו והוא ספר משלי תמצאנו כלו נחלק לשלשה חלקים, שלישיתו הראשון

הוא שזכר בו תמיד שני אלו השלמויות אשר בהם תשלם נפש האדם ובהם תעלה מעלה מעלה והם דרישת החכמה והרחקת החומר, ומה שזכר מענין המוסר גם כן בזה החלק הראשון הוא מפני שאי אפשר להגיע אל החכמה השלמה מבלי השתתף עמה המוסר כמו שישתתפו שני השלמויות שהם השלמות הראשון והשלמות האחרון באדם השלם, ועל כן תמצא בחלק הראשון שהוא מראש הספר עד משלי שלמה בן חכם ישמח אב שהאריך מאד בשבח החכמה והמוסר ובגנות האשה אשר ענינה החומר כמו שידעת זה עם שרוב זה החלק או כלו אינו מדבר אלא מזה הכת והוא כת החכמה והמוסר, ובחלק השני לא זכר מזה ולא זכר בגנות האשה וגם בחלק השלישי גם כן לא זכר מאלו הענינים, כי החלק השני מזה הספר שהוא ממשלי שלמה בן חכם ישמח אב עד דברי אגור בן יקה הוא כלו מדבר במדות בני אדם הטובות והרעות ומה יקרה מהם ובהישרת דרכי בני אדם וטבעיהם והנהגתם ומקריהם ושאר ענייניהם ומעשיהם בבקשת מחייתם ושאר צרכיהם וכיוצא בזה, ולא זכר בגנות האשה בכל זה החלק השני אלא בשני הפסוקים בלבד והם כי שוחה עמוקה זונה ובאר צרה נכריה והשני אף היא כחתף תארוב, ובחלק השלישי לא זכר בגנות האשה כלל כי באמרו אל תתן לנשים חילך אינו מספר בגנות האשה אבל מזהיר את האדם בה, ובחלק השני זכר בשבח האשה בקצת מקומות, והחלק השלישי הוא מדברי אגור בן יקה עד סוף הספר וזכר בו מענינים טבעיים על דרך ההעלם והאריך מאד בשבח האשה כמו שהאריך מאד בחלק הראשון בגנותה, ואין ספק כי מה שכיון שלמה בשלשה אלו החילוקים אשר חילק בהם ספרו הוא בעבור היות בני האדם כולם נחלקים גם כן לשלשת חלקים כמו שבארנו זה בהקדמת פירושנו זה בדברנו על כתות בני האדם לפי התארים הנופלים עליהם בזה הספר, ויהיה החלק הראשון שהוא כלו חכמה ומוסר עם ההתרחק מן החומר הנמשל לאשה נאמר כדי להעיר הבינונים החפצים להטותם לצד החכמה והמוסר כי החכמים אין צריך להזהירם על זה כי כבר הגיע להם חלקם מן החכמה והמוסר אם הם שלמים או הם בדרך החכמה והמוסר אם אינם שלמים, והחלק השני יהיה נאמר להמון העם שאין להם חפץ בחכמה ולא יכירו מעלתה כדי להודיעם ולהזהירם במעשיהם ובהנהגתם, והחלק השלישי הוא כדי להעיר לחכמיי על סודות החכמה ועל הרבה ענינים מעניני המציאות הנעלמים ונשוב למקומנו שהפסקנו בו ונאמר.

פסוק ב

שמר מצותי וחיה וכו'. צוה בשמירת המצות שהם ענינים משותפים עם החכמה כמו שהשלמות הראשון שאמרנו שהוא בכלל המוסר משותף עם השלמות האחרון שהוא

החכמה כי בשני אלו השלמיות תתרפא הנפש החולה מחולייה ותהיה זוכה לחיי עולם וזה הוא חיים שזכר בזה הפסוק באמרו שמור מצותיו וחיה אע"פ שיסבול להיותו נגזר מענין וחי בהם הנאמר בתורה על המצות, ומה שאמר כאישון עיניך הוא מפני שבת העין שהוא החלק הרואה בעין ובו יראה האדם מה שיעשה ומה שיפעל, כן החכמה בה יבחין האדם וישכיל הענינים כולם וידעם ואמר גם כן על אלו הענינים.

פסוק ג

קשרם על אצבעותיך וכולי, זכר האצבעות בעבור שבם יפעל האדם הפעולות המעשיות ואמר שיכתבם בלב בעבור שבו יצייר הפעולות שהאדם פועל אותם והמעשים שהוא עושה בפועל כי בלב יצירם ובידים יעשם ויפעלם עד שיוציאם מן הכח אל הפועל.

פסוק ד

אמור לחכמה אחותי את וכו', קשר החכמה והבינה עם התורה והמצות הנזכרים בפסוק שעבר מפני שהחכמה והתורה הם התכלית ובעבורם נצטוו המצות, כי אין האדם נברא בעבור שיעשה המצות לבד אלא הוא צריך גם כן לחכמה אשר בה תשלם הנפש, כי אין האדם שלם בהיות בו אחת משתי השלמויות עד שיהיו נמצאים בו שתי השלמויות.

פסוק ה

לשמרך מאשה זרה וכו'. להזהירך מן האשה הזרה אחר היותך דבק עם החכמה והבינה, ולהודיעך כי המתעסק בהם רצוני לומר בחכמה לא יהיה נכשל באשה הזרה, והאריך בענין האשה מאד במקום זה יותר ממה שהאריך בכל שאר המקומות שספר בהם גנות האשה עד שספר כל מיני פעולותיה ותחבולותיה ומאמריה שאומרת למנאפים וכל אלו הסיפורים הם משל לכל מיני ההנאות הזרות המפסידות על הנפש השכלית כשיעשה אותם הסכל הבוחר במיני השחוק ובמיני תענוגי הגוף שאין בהם שום תועלת לנפש. וגם סבת זה האריכות הוא כדי לזכור כל מיני גנות האשה כיון שלא זכר עוד בגנותה בכל הספר אלא זכר בשבחה וכמו שהאריך בשבחה בסוף הספר כן האריך בגנותה בזה המקום.

פסוק ו

כי בחלון ביתי בעד אשנבי נשקפתי. ירצה לומר שראה בעין שבו והשקיף בשכלו זה הענין הרע אשר יקרה ברוב בני אדם שהם נפתים אחר עניני החומר ונמשכים אחריו עד סוף ימיהם ולא יתנו חלק לחכמה כלל וקראם פתאים וחסרי לב בהיותו אומר וארא בפתאים אבינה בבנים נער חסר לב.

פסוק ז
עבר בשוק אצל פנה ודרך ביתה יצעד. נשא זה המשל על הסכל הזה הנמשך בלבו החסר מכל חכמה אחר זאת האשה, ואמר עליו עובר בשוק מפני שהשוק יש לו דרכים הרבה שיוכל אדם ללכת ממנו לאיזה מקום שירצה מן העיר, וכל זה משל על האדם שיש בו האיפשרות ללכת בדרך הטוב אם ירצה כמו שהאיפשרות למי שהוא בשוק לנטות ממנה אל איזה צד שירצה ללכת, וזה הדרך בעצמו לקח הנביא ירמיה כשהיה מזהיר הדור הרע ההוא כשאמר להם עמדו על דרכים ושאלו לנתיבות עולם אי זה הדרך הטוב, ואמר ודרך ביתה יצעד שהסכל יהיה נוטה לעבור דרך בית האשה הזונה ויעזוב שאר הדרכים אשר בשוק מהם יותר טובים ללכת בהם ויותר קרובים.

פסוק ט
בנשף בערב יום באישון לילה ואפלה. יספר על הסכל שהוא ממתין זמן שלא יהיה נראה מבני אדם בעשותו הניאוף, וכל הארבע שמות שזכר בזה הפסוק שהם נשף וערב ולילה ואפלה אע"פ שדרך הזונים שילכו באותם הזמנים הוא גם כן רמז לאותם הדרכים שהולכים בהם בני אדם שאין להם חכמה ולא מוסר, והם נמשכים אחר החומר והם נמשלים בכל מעשיהם לאותם הזוכים שבוררים להם האפלה והחושך לעשות בהם מעשיהם כמו שנמשלים אנשי החכמה במעשיהם לאור כמו שאמר בהם בזה הספר בעצמו ואור צדיקים באור נוגה הולך ואור עד נכון היום.

פסוק י
והנה אשה לקראתו שית זונה ונצורת לב. שית זונה שהיא בעלת דברים, ומשימה עצמה בשחוק עם הזנאים כדי לעורר תאותם, ונצורת לב יש לו פנים רבים נוכל לומר שהוא כמו כעיר נצורה כלומר מוקפת סביב לבה במיני התכשיט בחוטי הזהב והמשי שתשים האשה בבגדיה הנאים נוכח לבה וגם המלבוש יהיה לוחץ את לבה כדי שתראה לבני אדם שגופה נאה זה הוא הפירוש האחד, והפירוש השני הוא שנוכל לומר ונצורת לב שמורת לב כלומר חריפה ומחודדת ויודעת ושומרת עצמה שאדם לא יוכל לרמותה, וגם פירש שלישי יש והוא היותר נאה מכולם והוא שהיא שמורה מלבה ונצורה איך היא מפני שיש לה גוף נאה וארוך והיא מכרעת עצמה לעיין נוכח גויתה להראות יפיה ושדיה שהם עומדים נוכח הלב וזה הוא שאמר בה ונצורת לב.

פסוק יא
הומיה היא וסוררת בביתה לא ישכנו רגליה. ספר במדותיה הרעים וגם מדות שהם גנאי לאשה יותר מהיותם לאיש, והם שהיא הומיה ומדברת בקול רם לפני כל אדם

ואין לה בושת, אבל היא בעלת מצח ועזות וסוררת שלא תודה על האמת ואין לה מוסר ותטה מדרך האמת בכל עניניה כמו שאמר הפסוק כי כפרה סוררה סרר ישראל, כלומר שיצאו מקו היושר כמו שתצא הפרה מדרך הישר כשהיא משולחת בתוך השורים ושאר הבהמות, והוא מרקדת לפי תאותה בשדה ואין מי שיגער בה, בביתה לא ישכנו רגליה שהולכת לכל המקומות שתהיה שם שחוק וקלות ראש כמו שבאר הליכותיה.

פסוק יב
פעם בחוץ פעם ברחובות ואצל כל פנה תארב. כלומר שתארב הנואפים שיעברו לפניה ושהיא תראה עצמה להם ויהיו נכשלים בה.

פסוק יג
והחזיקה בו ונשקה לו העזה פניה ותאמר לו. הפליג בזה הפסוק לספר בגנותה והוא שהאשה תקח באיש ותנשק אותו בדרך וגם שתאמר לו כל אלו הפיתויים ומיני היפויים כדי להביאו לביתה והוא שאמר.

פסוק יד
זבחי שלמים עלי היום שלמתי נדרי.

פסוק טו
על כן יצאתי לקראתך לשחר פניך ואמצאך. תאמר לאנשים מיני אלו הכזבים כדי להכשיל בדמות שמכשיל היצר הרע ליצר הטוב במחשבות האדם במיני העברות ובהרהורים הרעים המטים לב האדם אחר התאוות הגשמיות.

פסוק טז
מרבדים רבדתי ערשי חטבות אטון מצרים.

פסוק יז
נפתי משכבי מור אהלים וקנמון. מרבדים הם מיני בגדים בעלי צבועים משתנים שהאשה תשטחם על המטה לנוי, אטון מצרים כאלו אמר מלאכה יפה שעושים במצרים, כי אלו השמות שאין להם חבר יעשם המפרש לפי העכין והיותר קרוב לי נפתי מענין נופת תטופנה כלומר שהנעימה מטתה במיני בשמים חמים מאד בעלי ריח חזק שמחזיקים הלב והמוח.

פסוק יח
[יח-כ] לכה נרוה דודים עד הבקר נתעלסה באהבים. כי אין האיש בביתו הלך בדרך מרחוק. צרור הכסף לקח בידו ליום הכסא יבוא ביתו. שלשה אלו הפסוקים כפשוטם, והוא שהאשה כופה לאיש שיתיישב עמה בביתה ותניא לו ראיות שלא יתפחד מן הבעל

והכל הוא תוספות דברים הנהוגים אצל הנשים המנאפות משל לענין שהתבאר פעמים רבות במה שעבר.

פסוק כא

הטתו ברוב לקחה בחלק שפתיה תדיחנו. אחר שהרבתה האשה לסדר לפניו כל אותם הפיתויין שזכר באלו הפסוקים נצחה אותו בלקחה ורוב דבריה וחלקת לשונה, וזה הספור כלו משל אחד הוא שיקרה לחומר עם הצורה וקרא הצורה נער חסר לב כל זמן שהצורה האנושית אשר באדם תהיה חלושה כחולשת הנער בכוחו ושכלו והוא שעדיין לא למד חכמה ולא יצא מן הכח אל הפועל אבל הוא חסר בזה מאד כמו שזה ידוע אצל כל אדם שהנער אין לו ידיעה בענינים ועל כן האדם שידמה לנער בשכלו ובצורתו הוא נפתה לחומר הרע ולפעולותיו ואין לו כח לעמוד לפניו עד שהוא נדחה ונמסר ביד החומר ותאוותיו המפסידות על נפש האדם השכלית, עד שדמה אותו בפסוק הבא אחר זה לאחד מבעלי חיים שאין להם ידיעה והבחנה בין טוב לרע, כן האיש הנפתה לחומר לא ירגיש עד שהוא נענש בגופו ובנפשו כמו שבאר זה.

פסוק כב

[כב-כג] הולך אחריה פתאום כשור אל טבח יבא וכעכס אל מוסר אויל. עד יפלח חץ כבדו כמהר צפור אל פח ולא ידע כי בנפשו הוא. אמר שלא ירגיש זה האיש ההולך אחר תאוותיו החמריות ברעה אשר תמצאנו כשהוא מתפשט בהנאות ההם ובשאר מיני התאוות שאין לו בהם תועלת לנפש ועל כן אמר שיקרה לו כמו שיקרה לשור המובא לטבוח והוא לא ירגיש, או כאחד מן הצפרים הממהרים לנפול בפח ולא ירגיש בעצמו עד שיגיע בתוך הרשת הפרוש עליו, ועל כן אמר כי בנפשו הוא, אמנם וכעכס אל מוסר אויל ירצה לומר שזה האיש הנפתה מן האשה יקרה לו כמו שיקרה לאויל כשאינו רוצה לקבל המוסר שישימהו אדוניו בבית הסוהר וכבלי ברזל יתן ברגליו וזה היא מוסרו כי עכס הוא מענין וברגליהם תעכסנה, ואחר שזכר ענין האיש הנפתה מן האשה בהיותו חסר בחכמה בא לומר פעם אחרת ענין האשה וספר מקריה הרעים ונזקיה העצומים ואמר תחלה על דרך ההקדמה כמו שדרכו לומר בשאר המקומות שעברו.

פסוק כד

ועתה בנים שמעו לי והקשיבו לאמרי פי. ואחרי כן הוסיף לבאר בגנות האשה פעם שנית וזכר מן ההזק הבא מצדה על מי שטועה בה וזה ההשנות הוא לחזק דבריו והזהרותיו על ענין האשה.

פסוק כה

[כה-כז] אל ישט אל דרכיה לבך ואל תתע בנתיבותיה. כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה. דרכי שאול ביתה יורדות אל חדרי מות. כל זה כפל לשון על ענין אחד כי הוא כבר זכר כל זה באמרו כשור אל טבח יבא עד יפלח חץ כבדו, אבל הפליג לזכור בשני אלו הפסוקים ההזק והרעה אשר יגיע לאדם הבוטח באשה והשומע לה ושהוא אבוד בגופו באמרו כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה, והוא גם כן ענוש בנפש באמרו דרכי שאול ביתה יורדות אל חדרי מות, כי זה המות ירצה לומר בה המות הנצחיית והעולמיית אשר תהיה לנפש האדם הרודף לתאוות החושיות ולא יתן מקום וזמן לחכמה ולא הגיע נפשו לשום מדרגה מן המדרגות השכליות אשר הנפש השכלית תעלה בהם אחרי היותה נפרדת מן הגוף לפי מה שהשיגה בחיי הגוף, כי תחלה אמר ועצומים כל הרוגיה על הגופות ואחר כן אמר דרכי שאול ביתה יורדות אל חדרי מות על איבוד הנפש ועונשה כי יורדות אל חדרי מות, הוא חוזר אל דרכי שאול ביתה כאלו אמר דרכי שאול ביתה והם דרכים יורדים אל חדרי מות, כי דרך נמצא אותו בלשון זכר ובלשון נקבה, ואחר כן שב לזכור פעם שנית שבח החכמה בזה המאמר בעצמו והוא מאמר החכמה ועניניה כמו שכפל גם כן זכרון האשה וגנותה כמו שביארתי לך הסיבה בזה.

פרק ח

פסוק א

הלא חכמה תקרא ותבונה תתן קולה. וכמו שהאריך בעניני גנות האשה כן האריך בזכרון עניני החכמה ואמר על החכמה 'שהיא תצעק.

פסוק ב

בראש מרומים עלי דרך בית נתיבות נצבה. ועל האשה אמר הפך זה באמרו בביתה לא ישכנו רגליה, כי בית נתיבות נצבה ירצה לומר שהחכמה מתיצבת ועומדת לגמול טובה לבעליה ולרודפיה כמו שהאשה גומלת רעה לכל הנפתים לה ולנמשכים אחריה, והוסיף לדבר דבריו בענין החכמה להודיע בהם שהחכמה היא דבר שהאדם יכול לקנותה בלא כסף ובלא מחיר ושאינו כשאר הסחורות הקנויות בממון ושהיא מוסרת עצמה לכל מי שירצה אותה וטורח בה כמו שבאר זה בפסוקים הבאים אחר זה.

פסוק ג

ליד שערים לפי קרת מבוא פתחים תרנה. מלת תרנה שהוא לשון ריבוי תשוב לחכמה ולתבונה שזכר בפסוק ואמר שאחת משתיהן אומרה בקול רם.

פסוק ד
אליכם אימים אקרא וקולי אל בני אדם. כי תרנה נגזר מן ותעבר הרנה שהוא הכרוז שמכריז ענייני המדינה, על הנפתה מן האמה זכר נער חסר לב ועל החכמה אמר אליכם אישים אקרא וקולי אל בני אדם ואמר עוד שהתבונה אומרת.

פסוק ה
הבינו פתאים ערמה וכסילים הבינו לב. התחילה התבונה לעורר הפתאים שיבינו התחבולה והערמה כלומר שירגישו במי שירצה לרמותם והכסילים גם כן שיניחו כסילותם ויבינו התבונה וכל זה כדי להודיענו שאפי' הפתאים שאין להם לב בחכמת כשהם חפצים בה ומרגילים בלימודה וטורחים עליה יש בהם יכולת לדעת בעניניה עד שאיפשר שיגיעו לאחת ממדרגות השלמים.

פסוק ו
שמעו כי נגידים אדבר ומפתח שפתי מישרים. גם זה המאמר דבק עם מה שעליו והוא שהחכמה או התבונה אומרים שמעו כי נגידים אדבר וזה המאמר חסר כי היה משפטו להיות על אחד משתי אלו הפנים או שיאמר שמעו נגידים כי אדבר ומפתח שפתי מישרים החכמה שאני פותח בה והדברים שאני מדבר בשפתי הם דברים ישרים ואין בהם עיוות.

פסוק ז
כי אמת יהגה חכי ותועבת שפתי רשע. דעתי ואמונתי היוצאים מנפשי ועוברים מחכי ומפי הם אמונות אמיתיות ודעות שכליות ואין לתפוש עליהם, אבל מה שיצא משפתי הרשע מדעת ומאמונה הוא דבר נתעב ונרחק מן האמת והוא גם כן חסר כי היה משפטו לומר ותועבת השם שפתי רשע או ותועבת ישרים שפתי רשע ורמז בזה על הדעות הזרות שזכר בראש הספר ועל האמונות הנרחקות שמאמינים בהם המינים והאפיקורוסים ועובדי הבעלים שהיו בימי שלמה, ואמר וצוה שלא להאמין בהם כי הם תועבת השם ואחר כן כפל דבריו כדי לקיימם ולהודיעם ביותר ביאור יאמר.

פסוק ח
בצדק כל אמרי פי אין בהם נפתל ועקש. בא להודיע דעתם כי אמונתו היא אמונה ישרה ואמתית ואין לתפוש עליה כמו שיש לתפוש על שאר האמונות שמאמינים בהם רוב בני העולם כמו שזכרנו ענין זה במה שעבר.

פסוק ט
כלם נכחים למבין וישרים למוצאי דעת. זה הפסוק הוא חוזר לאמרי פי שזכר, ואמר כי כל המאמרים שהזהיר בהם שהם אמרי פיו הם דברים נכוחים ומבוררים לאדם מבין ובעל חכמה והם מאמרים ישרים וטובים לאנשי החכמה אשר ימצאו הדעת אשר בו יהיו מבדילים בין האמת והשקר בענינים השכליים.

פסוק י
קחו מוסרי ואל כסף ודעת מכסף נבחר. זכר המוסר ושבח אותו וזכר אחריו הדעת והחכמה ועילה החכמה מאד והאריך בשבחה כמו שדרכו לשבחה ועל כן זכר המוסר קודם החכמה מפני שהמוסר הוא מן השלמות הראשון אשר אי אפשר להיות האדם שלם אלא בו כמו שהתבאר זה במה שעבר, ואין צריך לזכור זה פעמים רבות כי כבר הארכנו בזה הענין בדברינו באלו הענינים בפסוקים שעברו ובאמרו ואל כסף ירצה לומר בו כסף בלתי מוסר והוא שלא יחליף המוסר בעבור הממון מפני שהוא דבר שמעביר האדם ממדותיו הטובות כמו שאמרה התורה כי השחד יעור פקחים ויסלף דברי צדיקים, אבל אמר שיקח המוסר דבר קבוע אצלו וקיים ולא יהיה חומד בדברים שהם הפסד הנפש והגוף כי כל זמן שיהיה האדם בעל מוסר יעשה ענייניו כראוי וכישר כי בכלל המוסר כמו שבארנו פעמים רבות הם מצות התורה כלה אשר הם בכלל השלמות הראשון שזכרתי לך בזה הספר פעמים רבות, ומפני שאי אפשר לאדם להיותו שלם אע"פ שיהיה עמו המוסר אלא בהשתתף עמו החכמה האריך שלמה בשבחה וזכר בה כל אלו הסיפורים והענינים.

פסוק יא
כי טובה חכמה מפנינים וכל חפצים לא ישוו בה. ואין צריך להאריך בפירוש דבר זה כי כבר דברו בו חכמים, וגם חכמי אומות העולם דברו במעלת החכמה ובתועלותיה כמו שדבר בה שלמה המלך, כי זה דבר ידוע אצל הכל שהחכמה באדם היא דבר שהממון ושאר הנכסים אינם מועילים ואפי' לגוף כמו שתועיל החכמה וזה דבר שעובר תמיד בין ידינו כי אנו רואים שהחכמים נמלטים בחכמתם מאלף צרות אשר הממון לא יוכל להצילם מהם, כמו שאמר שלמה בזולת זה המקום כי החכמה תעוז לחכם מעשרה שליטים אשר היו בעיר, ואמר גם כן והחכמה תחיה בעליה, ולא אמר והממון יחיה את בעליו מפני שהממון אין לו כח לעמוד לפני החכמה ואיננו כמוה בענינים רבים ובהרבה מקרים שיקרו על בני אדם אשר לא יועיל בהם הממון ואין לו מקום למלט אותם מצרתם אבל החכמה תמלטם, ועל כן אמר כי טובה חכמה מפנינים וכל חפצים לא ישוו בה, וכל

זה לפי הפשט אבל עיקר מאמרו שלשלמה בשבח החכמה והיותו מפליג בה ובמדרגתה אמנם הוא בעבור שהחכמה היא תכלית שלמה לנפש ובה תעלה מעלה מעלה ותגיע למדרגה העליונה ותהיה נצלת מעונש מר ממות.

פסוק יב

אני חכמה שכנתי ערמה ודעת מזמות אמצא. הוא היה מדבר בעבור החכמה והיה אומר שהחכמה אומרת אני חכמה שכנתי ערמה ירצה לומר שהערמה ותחבולה הם שכנים לחכמה ונמצאים באנשי החכמה כמו שאומר לוכד חכמים בערמם, כי בחכמה יהיה האדם מתחבל ומערים כדי שינצח בחכמתו למי שחולק עליו וגם בשאר הענינים יעירוהי התחבולה והערמה, כמו שאמר הפסוק כל ערום יעשה בדעת, ודעת מזימות אמצא ואני דעת מזימות אמצא וכמו שהחכמה שכנה לערמה שהיא התחבולה כן המזמה נמצאת עם הדעת והדעת ימצא אותה, ותוכל לומר שהוא הפוך ויהיה ודעת מזמות משפטו ומזמות דעת כלומר מחשבות שלא תהיינה בטלות ונפסדות אלא ישרות ונכוחות וקרובות לחכמה אשר זה מאמרה, כלומר שהחכמה היא שאומרת מאמר בה והמזמה עניני המחשבה וההשתכלות בדבר כמו כאשר זמם לעשות לאחיו שפירושו כאשר חשב, ולפעמים תהיה שם מזמה ענינה קרוב מתבונה כמו שאמר מזמה תשמור עליך תבונה תנצרך כי ההתבוננות וההשכלות שניהם קרובים זה מזה.

פסוק יג

יראת ה' שנאת רע גאה וגאון ודרך רע ופי תהפכות שנאתי. זה הפסוק יכלול בו שני ענינים, הענין האחד והוא הראשון הוא להודיע בו כי מי שיש בו יראת השם הוא שונא כל דבר שיהיה רע אשר בכללו כל מדה רעה וכל שכן גאה וגאון כי כמו שהשפלות הוא ראש כל מדה טובה כן הגאוה שהוא הפכו הוא ראש כל מדה רעה, ועל כן שם אותו הפך יראת השם שהוא המובחר שבמדות והמעלות כמו שהוא מבואר בהרבה מקומות מזה הספר, והענין השני הוא דרך רע ופי תהפוכות שהוא דבר שנוא גם כן מהבורא ומבני אדם הטובים, אבל באמרו רע בזה הפסוק פעם שנית ירצה לרמוז בו הדרכים הרעים והזרים אשר הולכים בהם בעלי האמונות הרחוקות מן האמת, ופי תהפוכות שנאתי משפטו היה לומר ופי מדבר תהפוכות ורמז בו גם כן דברי המינים והאפיקורוסים וטענותיהם ועובדי הבעלים שהיו באותם הזמנים והדומים להם מכל התועים על אמונת החל יתי, ועל כן בא שלמה לזכור אלו הכתות בתוך דבריו שהוא משבח בהם המוסר והחכמה כדי שלא תהיה חושב שחכמת אותם האנשים ובעלי האמונות הזרות והנפסדות תהיה נכנסת עם חכמת בעלי אמונה האמתית והתוריית

אבל דעותיהם נבדלות מאד מדרך האמת בהבדל יראת ה' מן הדרך הרע שהולכים בו אותם הכתות השנואות מהשם ית' כמו שזכר זה במקומות הרבה מזה הספר, ואחר שזכר הדעות הרעות באמונה חזר לשבח החכמה האמתית ולהאריך בסיפורה ולזכור מעלותיה וסגולותיה ואמר שהחכמה אומרת.

פסוק יד

לי ענה ותושיה אני בינה לי גבורה. זכר אלו הארבעה שמות בעבור שהם ענינים נמצאים עם בעלי החכמה כי העצה ענינה קרוב לחכמה ולבינה אחר ששלשתם הם בטלים לפני השם והשם מבטל אותם כרצונו בעת פקדו על איש אחד או על אומה אחת כמו שאמר אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה' ואמר גם כן לוכד חכמים בערמם ועצת נפתלים נמהרה, וגם התושיה שהיא התורה והאמונה המנויה עם החכמה באמרו ויגד לך תעלומות חכמה כי כפלים לתושיה ואמר יצפון לישרים תושיה כי הישרים הם מכת החכמה כמו שבארנו בראש הספר וגם הבינה נכללת עם החכמה מפני שבידיעת החכמה יושגו אמרי הבינה כמו שאמר לדעת חכמה ומוסר להבין אמרי בינה, ואמר ומשכילים בכל חכמה ויודעי דעת ומביני מדע, אבל בבינה אומר אני בינה מפני שהבינה היא במדרגה אחת עם החכמה יותר משאר השמות שזכר עם החכמה וגם הגבורה נמצאת עם החכמה אבל החכמה יותר טובה ממנה כמו שאמר בספר קהלת טובה חכמה מגבורה ואמר גם כן טובה חכמה מכלי קרב, ועם החכמה תמצא פעולת הגבורה כמו שאמר על האיש המסכן והחכם אשר מלט הוא את העיר בחכמתו שהיא פעולה שלא היה יכול לעשות כמוה המלך הגדול אשר סבב את העיר ההיא, ועוד יש טעם אחר בענין זה כי שלמה המלך כשזכר אלו הארבעה שמות עם החכמה לא זכרם שאלו לבדם תהיינה בכלל החכמה אלא זכר אלו הארבעת מפני שהם המעולות שבכלם והמובחרות שבעם והוא הדין בנשארות כמו שזכר אחרי כן העושר והכבוד באמרו עושר וכבוד אתי אע"פ שהוא דבר ידוע אצל הכל כי מי שיש בו החכמה יש לו הממון כמו שאמר הפסוק כי בצל החכמה בצל הכסף ולא היה צריך לזכור היופי עם חכמה כי ידוע הוא ג"כ שהחכמה מיפה פני האדם ומזהירה אותם כמו שאמר הפסוק חכמת אדם תאיר פניו ועוז פניו ישונה, שירצה לומר כי אע"פ שעוז פני האדם יהיה משונה החכמה שבו תאיר פניו וזה הוא הטעם כי מפני שבני אדם חומדים חכמת החכם ומיקרים אותה ובעבורה הוא בעיניהם נאה שבאנשים ונחמד בעיניהם מאד ומרוב האהבה גם כן שאוהבים אותו בעבור חכמתו הוא כאדם שאוהב בנו הקטן והוא נאה בעינו מאד אע"פ שהוא מכוער שבמכוערים, ומה שאמרתי שהחכמה תזהיר פניהם ושאר ענינים

הוא כמו שאמר בפסוק אחר בדניאל והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד.

פסוק טו

[טו-טז] בי מלכים ימלכו ורזנים יחקקו צדק. בי שרים ישרו ונדיבים כל שפטי ארץ. אמר שעם החכמה יהיו המלכים כשהם חכמים המולכים על ההמון ושולטים עליהם כי כשהמלך אין לו חכמה באשר יהיה עושה המשפט בארצו ולא ידע להנהיג עמו ימרדו עליו ויחליפוהו במלך אחר ויאבד מלכותו, ורוזנים יחוקקו צדק ירצה לומר שעם החכמה גם כן יצדיקו וישפטו השרים והרוזנים המנהיגים אנשי המדינה והממונים עליהם, בי שרים ישורו הוא ענין אחד שוה עם ענין בי מלכים ימלוכו ואין ביניהם הפרש, כלומר שהחכמה סבה לשרים להשתרר על בני אדם, ונדיבים ירצה לומר שהנדיבים שהם שופטי ארץ בצדק כשתהיה בהם חכמה ישפטו ארצם כאחד מן המלכים ויעמדו בה כי חכמתם תלמדם לעשות מה שראוי להם לעשותו ואינו רחוק שיהיה מלת הנדיבים חסרה כי משפטו לומר ובי נדיבים כל שופטי ארץ כלומר שבחכמה יהיו הנדיבים שופטים את העם בצדק ובמשפט.

פסוק יז

אני אהבי אהב ומשחרי ימצאנני. בא לספר איך תושג החכמה שהחכמה אומרת אני אוהבי אהב מי שחושק בי וקובע עתים לחכמה ועוסק בה תמיד תעלה חכמתו בידו ויהיה נאהב מן השם ומן הבריות וכמו שהוא עולה החכמה ושגבה בהתמידו בה ובהודיע מעלתה לבני אדם תהיה היא גם כן מעלה אותו החכם ומשגבתו והוא שהבריות יכבדוהו בעבור חכמתו ויאהבוהו אהבה גמורה וירוממוהו בין בני אדם כמו שאמר הנביא על כמו ענין זה כי מכבדי אכבד ובוזי יקלו, ומה שאמר ומשחרי ימצאוננני כי מטבע החכמה שאינה מונעת עצמה משום אדם שרוצה אותה אבל היא קרובה מאד מבני אדם כמו שאמרה התורה על ענין זה לא בשמים היא לאמר וכו' ולא מעבר לים היא וכו' ואמר אחר זה כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו ומלת אהב הוא חסר פ"א הפו"על כי משפטו היה לומר אאהב למשקל אפעל והוא מן הקלים וכמוהו במשקלו ואחר עד עתה.

פסוק יח

עושר וכבוד אתי הון עתק וצדקה. עושר וכבוד כבר זכרנוהו, ומה שהוסיף על עושר וכבוד הון עתק וצדקה היא תמה כי לא היה צריך לזכור הון עתק אחר שזכר העושר כי בכלל העושר הוא ההון אבל אני אבאר לך זה הענין הכפול והוא כי אמרו הון עתק

וצדקה בא להודיעך כי העושר שזכר שהוא נמצא עם בעלי החכמה אינו עושר כשאר מיני העושר הנמצאים בשאר בני אדם, כי מיני העושר הם רבים כי יש אדם שהוא עשיר כשיהיה לו מה שיאכל וישתה וילבש לא יותר, ויש בני אדם גם כן שהם עשירים גדולים ואינם עושים טובה לעצמם מעשרם ומראים עצמם כאביונים, ויש מינים אחרים מהעושר שנמצאים בכתות בני אדם אין צורך לזכרם ועל כן אמר לך במקום זה הון עתק וצדקה לומר לך כי לזה החכם ההון שיהיה לו בעבור חכמתו אינו כשאר הממונות שיש לבני אדם שטורחים בהם ושלא יהיה גם כן הון שיהיה חומל עליו ושיטרח להוסיף בו כשאר בני אדם אבל יהיה הון קשור עם הצדקה וחבר לה כי כל מה שיתן השם לזה החכם בעבור חכמתו מממון ומהון הוא מחלק אותו לעניים ונותן אותו לצדקה וזה הוא הון עתק כלומר שהוא חזק ומקויים לעשות בו זאת הפעולה הטובה והיא הצדקה ולא יהיה ממון נאבד כמו שהוא נאבד כמי שחומד אותו ואינו שבע ממנו לעולם ויהיה שמור לרעתו כמו שאמר עליו בקהלת ואבד העושר ההוא בענין רע ובפסוק אחר אמר איש אשר יתן לו אלהים עושר ונכסים וכבוד ואינו חסר לנפשו מכל אשר יתאוה ולא ישליטנו האלהים לאכול ממנו כי איש נכרי יאכלנו הנה באר בפסוק זה שהאל יתן לאחד מבני אדם עושר ונכסים וכבוד ואמר שהאל לא ישליטנו לאכול ממנו אבל להוציא עושר זה החכם וכבודו מכלל העושר והכבוד שאמר בקהלת שהוא נאבד זכר לך במקום זה הון עתק וצדקה והוא שרצה לומר לך שעושר החכם הזה אינו עושר נאבד אלא עושר מועיל לנפש ולגוף כמו שבארנו כי החכם האמתי שזכר בזה הספר אינו חומד הממון ומקבץ אותו כל כך עד שיבוא מלך או אדון לגזול אותו ממנו ואם יקבצנו הוא יודע סופו ותכליתו וטרם שיקרה לו בו שום מקרה הוא ממקרי המציאות יתפרנס ממנו בנפש שמחה וידים רחבות והנשאר יחלוק אותו לעניים ולאביונים ולא יהיה כח לשום אדם שיוציאנו מידו כי הוא כבר נתנו וחלקו לצדקה ועל כן אמר הון עתק וצדקה ואחרי כן הוסיף לדבר במעלת החכמה ואמר בעבורה.

פסוק יט

טוב פריי מחרוץ ומפז ותבואתי מכסף נבחר. גם זה בא במאמר כפול כי כבר אמר על החכמה כי טובה חכמה מפנינים וכל חפצים לא ישוו בה אמנם ההפרש שיש בין שני המאמרים הוא זה, כי בתחלה כשאמר שהחכמה טובה מפנינים זכר מעלתה סתם אבל לא זכר השכר שיקבל בעל החכמה כמו שזכר אותו בזה הפסוק והוא אמרו טוב פריי מחרוץ ומפז כי פרי החכמה הוא השכר שעתיד לקבל בעל החכמה והוא שרמז בו שלמה השכר שתקבל נפש החכם אחר היותה נפרדת מן הגוף וזה הוא הפרי באמת

שהוא טוב מחרוץ ומפז לנפש וגם לגוף בעודנו חי וזאת היא התבואה גם כן שהיא יותר טובה מהכסף הנבחר, כי זה הפסוק גם כן הוא חסר כמו שהוא חסר ונדיבים כל שופטי ארץ שהיה משפטו לומר ובי נדיבים כלומר בסבתי, או תוכל לומר שתהיה מלת ישורו משמשת לשרים ולנדיבים כאלו אמר בי שרים ישורו וישורו נדיבים שהם כל שופטי ארץ כן זה הפסוק משפטו היה לומר גם כן טוב פריי מחרוץ ומפז ותבואתי מכסף נבחר, והכסף הנבחר הוא הכסף הטוב שאין בו סיגים וזה הפסוק חתם בו תועלת החכמה לנפש אחר שזכר בתחלה תועלתה לגוף כמו שאמר באחד מן הפסוקים שעברו שבאר בו שתי התועליות תועלת הגוף ותועלת הנפש באמרו כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים כי אחר שזכר ירבו ימיך לא היה צריך לזכור שנות חיים אלא שהוא רמז בשנות חיים חיי נפש הקיימים והעומדים אשר רצו לומר בהם חכמינו הראשונים חיי העולם הבא.

פסוק כ

בארח צדקה אהלך בתוך נתיבות משפט. רצה לומר לך שהחכמה שהיא השלמות האחרון כמו שביארנו היא משותפת עם השלמות הראשון שהוא ענין שיכנס בו גם כן אורח צדקה כלומר ללכת בה עם עשות המשפט, כי הצדקה והמשפט הם שני ענינים גדולים שמעמידים ישוב העולם במעמדו ועל ענינו, ועל כן אמר שהחכמה שהוא דבר יקר ומעולה ומתקן ענין הגוף והנפש אי אפשר לה מהיותה משותפת עם שני אלו הענינים והם הצדקה והמשפט שהם העיקר.

פסוק כא

להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא. בפסוק זה באר כל הענין שזכר באלו הפסוקים שעברו והוא שהחכמה המשותפת עם המשפט והצדקה היא השלמות הגמור לאדם שאין כמוהו שלמות ובזה יהיה האדם השלם משני אלו השלמות נוחל מה שתנחילהו החכמה כי יש בחכמה כח לעשות והוא להנחיל דורשיה ואוהביה מה שראוי להנחילם והוא למלאות אוצרותיהם הרמיז בו השכר הטוב אשר תקבל נפשם אחר הפרידה כי הדבר הנחבא באוצרות הוא אשר יגעו בו בני אדם אלא אחר זמן ולעתים הצריכים מאד כן האדם צריך לשכר הנפש בזמן העונש והפקודה אשר תפחד הנפש מהם ואם עסקה הנפש בחיי הגוף בחכמה ובשאר הענינים הראויים להתעסק בהם תוציא מאותו האוצר מה שתמלט אותה מהעונש ההוא הגזור על הנפש אשר לא בחרה בחכמה ועל כן אמר החכמים השלמים ואוצרותיהם אמלא עד שמצאו אוצרותם מלאים מהשכר ותקח הנפש ממנו מה שתצטרך לה.

פסוק כב

ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז. זה המאמר עמוק משאר המאמרים וראוי לכל בעל שכל להשתכל בו ולדעת מלות אלו אשר דבר בהם שלמה ע"ה במקום הזה והם קנין וראשית וקדם כי יש הפרש בין הראשון לדבר והקדמון לדבר ולדבר בענינים בקיצור הוא יותר טוב מהאריכות כי האריכות הוא כמותר ואינו נאהב, הקנין הוא שם יורה על ענינו יורה על הדבר המתהוה אחר ההעדר בעבור שההעדר הוא נגד הקנין כי הקנין וההעדר הם נגדיים ושניהם לעולם בנושא אחד ועל אי זה צד יהיו שניהם במקום אחד כי מציאות ההעדר אמנם יהיה במה שיהיה מטבעו להיות בו הקנין המשל בזה כי העורון העדר ומציאותו אמנם יהיה בדבר שיהיה מטבעו להיות בו הראות והראות הוא הקנין כי בדבר שלא יהיה בו מטבעו להמצא בו הראות לא יאמר בו העורון כי לא יאמר הכותל אינו רואה וכן הדלות והעושר הדלות העדר והעושר קנין וההעדר והקנין לעולם אינם נמצאים כאחד במקום אחד אבל בכל זמן שימצא האחד לא ימצא עמו השני יחד ובזמן אחד, וגדר ההעדר בהבחנת עצמו הוא דבר חמור ידבר בו בעל דבר אחר שיהיה מטבעו לקבלו ושיהיה בו אבל הקנין שהוא נגדו תצוייר בו ההתחלה ועל כן אמר ה' קנני ראשית דרכו וענין ראשית במקום זה הוא דבר נאמר על התחלה זמנית כלומר ראשון לדבר קודם היותו נמצא, והראשון אשר הוא שם מראשית והעלה שניהם מורים על ענין אחד ועל טבע אחד מפני שכל אחד מהם דבק בחברו כמו שהתבאר זה בספר מה שאחר הטבע כי כל מה שהוא ראשון לדבר הוא עלה לו וכל מה שהוא עלה לדבר הוא ראשון לו, אם כן מדבר זה התבאר כי החכמה שהיתה ראשונה לדרכי השם היא בעצמה עלה להם, והשם יתי אשר קנה אותה כלומר אשר תמצא אותה הוא עלה לחכמה ועל כן נקרא השם יתי עלה ראשונה או עלת העלות, ומלת קדם גם כן הוא שם נגזר מקדמון והוא נאמר על מינים רבים כמו שהתבאר זה בספרי האלהות ואמנם זה הוא ממין הקדמון לפי הזמן והוא אשר אין למציאותו מציאות זמני קודם לו, ושלמה זכר שני אלו השמות על החכמה שהם ראשית וקדם מפני ששניהם אינם מורים על מציאות זמן קודם לחכמה כי החכמה היא מציאות שני לבורא במציאות השכלים הנפרדים והגלגלים כי אם לא היתה החכמה קודמת לכל הדברים הקדמונים או שהיתה שוה עמהם במציאות לא יהיה המציאות צריך לחכמה במציאותו וזה דבר שאי אפשר שיהיו הנמצאים העליונים נמצאים במקרה וכמו שנזדמן בלא מכוין בהם יודע ורוצה, ויכול אשר שלשתם שב לענין אחד בבורא כמו שהתבאר זה ממקום אחר, ואמנם מלת דרכו ומלת מפעליו הם מורים על שם העצם בערבי גוהר אשר הוא שם מורה על דבר שהוא גשם ועל דבר שאינו גשם

כמו שהתבאר זה בספרי הטבעיים ויהיה דרכו דבר מורה על העצם שאינו בעל גשם, ומפעליו יהיה נאמר על הנמצאות הגשמיות כלם כמו שהעצם נאמר על גשם ועל מה שאינו גשם כמו שאני מבאר לך עתה אמרו כי העצם הוא שם משותף יאמר עצם לכל דבר שיהיה בו עצמות כמו האדם או כמו הלובן כי יאמר עצם הלובן ויאמר עצם לכל נמצא שעצמותו לא יצטרך במציאותו אל עצם אחר שיתחבר בו עד שיהיה בפועל, ועל כן יאמרו הפילוסופים בדבריהם העצם עומד בפני עצמו וענינים רבים ודברים אחרים נכנסים בשם העצם אין לנו לזכרם כי די במה שזכרנו בו לפי מה שצריך לזכור בזה המקום, ואחרי כן באר שלמה בפרט מה שהתחיל לדבר בו בכלל. מעולם נסכתי מראש מקדמי ארץ.

פסוק כג

נסכתי מענין אדנות ושררה נגזר מנסיכי אדום שענינו אדונים, ורמז בזה הפסוק ענין החומר הראשון אשר בכללו הד' יסודות וקרא אותו מקדמי ארץ כי שם ארץ כולל בו כדור הארץ עם כל מה שהשתתף בו מד' היסודות כי הכל חומר אחד משותף לכל הנמצאות אשר מתחת גלגל הירח אשר הוא החומר הראשון ואחר כן באר חלקי היסודות והמתהוה מהם ואמר שהחכמה קדמה להם במציאותה. באין תהומות חוללתי באין מעינות נכבדי מים, בטרם הרים הטבעו לפני גבעות חוללתי.

פסוק כד

[כד-כה] אמר שקודם אלו הטבעים ואלו הנמצאות כמו המים והעפר והנעשה מהם היתה החכמה, כי מלת תהומות ירצה לומר בהם שהם יסוד המים הפשוטים שאינם מקבלים הפסד במיניהם והם שאין בהם הרכבה מיסוד אחר זולתם, ומה שאמר באין מעינות נכבדי מים רצה לומר שהם המים המורכבים אשר יקבלו הפסד באישיהם, ומה שאמר בטרם הרים הטבעו לפני גבעות חוללתי באר בו יסוד העפר שהונחה על טבעה ויסודה, ואמר שקודם זה המציאות וטבעו רצוני לומר מציאות יסוד האדמה היתה מציאות החכמה ואחר כן הוסיף להודיע לך שגם כן החכמה קדמה לישוב העולם באמרו: עד לא עשה ארץ וחוצות וראש עפרות תבל.

פסוק כו

אע"פ שכבר אמר זה בזכרו בפסוק שעבר תהומות ומעיינות והרים וגבעות הכל הוא דבר מורה על ענין אחד בכלל והוא כדור הארץ וכל מה שבו. בהכינו שמים שם אני בחקו חוג על פני תהום.

פסוק כז

שמים שזכר בפסוק זה הוא שם כולל על כל הגלגלים והכוכבים, וירצה לומר שהבורא יתי הכין הגלגלים וסדר ענינם והילוכם הזר והמופלא ותנועותיהם המתחלפות בחכמתו העצומה אשר זולתה לא היה אפשר להיות סדר זה עם סדר הגלגלים וסדר המזלות השנים עשר הקבועים בגלגל שמיני, וסדר שבעה כוכבי לכת אשר לשבעה הגלגלים, ומלבד זה סדר הפעולות היוצאות מהם והשופעות בעולם השפל אשר זה הכל בגזרת חכמתו יתברך אשר הוא סבה ראשונה לכל אלו הנמצאים המוכנים לכל אשר תרצה חכמתו אשר הוא וחכמתו דבר אחד ועצם אחד אין הרכבה כלל ולא ריבוי, וזה הוא שאמר בהכינו שמים שם אני, כלומר שהחכמה בכלל מצויה תמיד עם כל אלו התכונות והענינים הנמצאים בגלגלים עם שהם גם כן בעלי נפש משכלת ולכל אחד מהם שכל נבדל ישכיל עצמו וישכיל הבורא יתברך, ומה שאמר מענין זה בגלגלים לא אמר כן על היסודות הד' כי על היסודות אמר בביאור שהחכמה קדמה להם במציאותם באמרו עד לא עשה ארץ וכו' וכינוי חוקו שם לשם יתי, ורמז בחוקו חוג ענין הכדורית שדומה לחוג שהוא הכלי שעושים בו קו העגול, וזה הוא ענין הד' יסודות שכל אחד מהם לובש את חברו ומקיף אותו בטבעו, כי מלת תהום במקום זה הוא שם נאמר על כדור הארץ, ומה שנשתתף עמו מהד' יסודות כמו שאמר בסדר בראשית וחושך על פני תהום שם משותף פעם יהיה נקרא תהום יסוד המים לבדו ופעם כדור הארץ ומה שדבק בו מן היסודות הכבדים שהם המים והעפר וכמו שזוכר שמים פעם על השמים ממש ופעם עם שיתוף שני היסודות הקלים שהם האש והאויר. באמצו שמקים ממעל בעזוז עינות תהום.

פסוק כח

זכר לך אומץ התנועה הסבובית אשר לגלגלים ושהיא סבת זה שלמטה מהם מתנועת יסודות אשר מהם כל הווה נפסד כי באמרו עינות אינו ר"ל מעינות יוצאות מתהום כמו שחושבים המפרשים אבל קשר עזוז עינות תהום הם עם אומץ השחקים להודיעך כי כח הגלגלים הם שעוברים בכדור הארץ ועושים בו מפעולתם וממעשיהם, ועינות תהום במקום הזה פירושו מקורות הארץ ומה שסמך לה שהם היסודות הארבעה הדבקים בה ומפני שהארץ באמצע מהם נתיחשו לה ונקראו על שמה כמו שאמר דוד על כדור הארץ ועל היסודות המקיפים אותה תהום כלבוש כסיתו, ובאר לך שלמה כי החכמה היתה מצויה עם כל אלו הכחות וההפלגות ושהיה קודמת להם במעלה ובזמן ושהיא נמצאת ג"כ עם מציאות הגלגלים שהם קודמים ג"כ בסבה ובמעלה ליסודות הד'. בשמו לים חקו ומים לא יעברו פיו בחוקו מוסדי ארץ.

פסוק כט
אמר שהשם ית' בהסכמת החכמה עשה כל אלו הענינים וגזר ביסדו טבע כדור הארץ שלא יסובבו מימי הים כדור הארץ כמשפט שאר היסודות, כי מטבע יסוד המים הוא להקיף יסוד האדמה מכל צדדיה כמו שהענין הולך בשאר היסודות כלומרר סדר ההקפה קצתם אל קצתם חוץ מן המים שהבורא ית' גזר זה הסדר שהמים לא יעברו מצותו. ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים יום יום משחקת לפניו בכל עת.

פסוק ל
אמר שהחכמה היא אמונה ומגודלת עם הבורא ית' ואצלו כלומר שהיא קדומה מכל הנבראים, ורמז בזה השמחה והחדוה התמידית הנצחיית המצויים עם הבורא יתברך בלי הפסקה כמו שהתבאר ענין זה בספרי האלהות, ושחכמתו ית' היא חכמה שאינה חוצה מעצמו אבל הוא וחכמתו אחד, כי לא חכמתו כחכמתינו שהיא תואר נוסף על עצמותנו אבל עצם חכמתו יתברך הוא עצמו ואין בו דבר נוסף על עצמו זולתו ועצמו הוא חכמתו, ומה שאמר יום יום ובכל עת הכל מורה על ההתמדה והקיום בענינו ית' ושהוא בלתי נבדל מעצמו בכל אשר ניחס אליו מדבר שהוא בנו ונוסף ונבדל מעצמותנו. משחקת בתבל ארצו ושעשעי את בני אדם.

פסוק לא
ר"ל שחכמת האל ית' מתפשטת בעולם ההוויה וההפסד הנקרא ארץ ותבל להתמדת מיני ההוות הנפסדות אשר אותם המינים תמידים כהתמדת אישי הגלגלים, ושעשעי וכו' מורה על שהתמדת השגחתו ית' מתפשטת במין האדם ושנתן לו השכל אשר בו נתעצם האדם ובו הגדילו השם על שאר בעלי חיים אשר בעולם השפל והבדילו מהם אשר סבת כל זה היא החכמה השופעת מאתו על מין האדם בשגם הוא אדם. ועתה בנים שמעו לי ואשרי דרכי ישמרו

פסוק לב
שמעו מוסר וחכמו ואל תפרעו. אחר שהאריך בשבח החכמה רצה להזהיר לבני אדם שלא הגיעו למדרגת החכמת שיהיו בוחרים בחכמה ובמוסר, ואמר ואל תפרעו כלומר שאם יהיו מתחילים ללמוד החכמה ולקבל המוסר לא יהיו מניחים אותם בתאותם לעסקי העולם כמו שעושים רוב בני העולם שהם מתאוים מאד בחכמה עד שיתחילו להתעסק בה ובראותם כי לא תעלה בידם בזמן מועט כרצונם הם מניחים אותה מכל וכל ויכלו ימיהם עד יום מותם בריוח הממון ואיפשר שלא יעלה בידם אפילו הממון עד

שימותו ויקרה להם מה שאמר הפסוק זה ימות בנפש מרה ולא אכל בטובה. אשרי אדם שומע לי לשקד על דלתותי יום יום לשמר מזוזות פתחי.

פסוק לד

כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מה'. חזר פעם שנית לזכור שיהיה מאושר ומשובח מי ששומע לדבריו ואם האדם הולך אחר החכמה וחופש אותת בכל המקומות כמו שאמר שלמה במקום אחר על ענין זה, צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדיותיך על משכנות הרועים, אז ימצא חיים, ופירוש ויפק רצון הוציא רצונו ותאותו מאת השם בזמן שטרח בחכמה וידע בשכרה ובתגמולה והגיע לו מה שחשב בה ולפי מה שטרח עליה וידע ג"כ שהבורא ית' חפץ בחכמה ובמי שטרח בו. וחטאי חמס נפשו כל משנאי אהבו מות.

פסוק לו

כמו שזיכה החכם כן חייב החוטא ובאמת כי האדם שאינו מבקש החכמה ואינו מקבל המוסר הוא חוטא כי הוא גוזל לנפש חלקה ושכרה וכשהאדם הרע במזגו יהיה משליט יצריו ותאוותיו הרעים חומס את נפשו בזאת המדה הרעה והוא שלא יתן לנפשו חלק בחכמה כדי שתתפרנס ממנה אחר הפרדה מן הגוף והיא תקבל אז עונש מר ממות כשעשתה דבר שמביא אותה לכל זה החיוב, וכל זה הפסוק הפוך הפסוק שעליו כי אינו רוצה לומר שהמוצא החכמה מצא חיי הגוף לבד על כל פנים אלא ר"ל בו חיי הנפש כי אל חיי הגוף לא היה אומר ויפק רצון מה'.

פרק ט

פסוק א

חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה. אחר שכלה לדבר בדבר החכמה בא לזכור לך על צד הרמז מיני החכמות ואמר שהם שבעה כמו שזה ידוע אצל אנשי החכמה והם נחלקים לשני חלקים, האחד הוא הלימודים אשר בכללם ד' חכמות שהם חכמת החשבון הגימטריא שהוא בערבי אלהנדסה, המוציקא בלשונינו ניגון, וחכמת הכוכבים, והחלק השני היא הפילוסופיה ונחלקת לג' חלקים חכמת הטבע וחכמת האלהות והנהגת המדינה. טבחה טבחה מסכה יינה אף ערכה שלחנה.

פסוק ב

הכל הוא ענין נופל על הלימוד בחכמות כשהאדם יהיה זריז בהם, והאדם ימצא החכמה חנם ויקנה אותה בלא כסף ובלא מחיר ואיננה כשאר הקניות אשר יתן עליהם כספו לפי ערכן אבל החכמה מוכנת כשולחן ערוך שימצא בו הלחם והיין והבשר חנם ויאכל

וישתה לתאותו ורצונו עד שימלא כרסו מהם כן יוכל האדם ללמוד אותה ולהשיגה השגה שלמה אם יש לו לב פתוח והבנה טבעית. שלחה נערתיה תקרא על נפי מרמי קרת.

פסוק ג

זה הוא רמז להקדמות הצריכות לדעת תחלה בחכמות במלאכת ההגיון בחכמת הטבע ובאלוהות ושאר שרשים והתחלות הצריכים ג"כ בקצת חכמות אחרות מהשבעה חכמות הנזכרות, ולפי הפשט שהחכמה תשלח לפניה נערותיה כשתצא בשוק לעשות הכרזה על הפתאים ההעדרים מן החכמה והא תקרא עליהם ותאמר. מי פתי יסור הנה חסר לב אמרה לו: לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי.

פסוק ד

[ד-ה] וידוע כי זה הלשון נופל תמיד על התורה ועל החכמה בהרבה מקומות זולתי זה. עזבו פתאים וחיו ואשרו בדרך בינה.

פסוק ו

היה לו לומר עזבו פתאים פתיותכם וחיו, ואשרו נגזר מן אל תטה אשורי מני הדרך ר"ל הרגילו עצמכם פעם אחר פעם במדרגה למען תדעו דרכי הבינה.

פסוק ז

יסר לץ לקח לו קלון ומוכיח לרשע מומו. בא להודעני כי אין ראוי לחכם להתוכח בדברי חכמה עם הלצים והכסילים ואין טוב להכנס עמהם בדברים אפי' ליסר אותם במה שהם טועים מפני שאינם מכירים מעלת החכמה כמו שבאר זה בפסוק אחר: באזני כסיל אל תדבר כי יבוא לשכל מליך, וזה ענין אחד עם לקח לו קלון, כי באמת הוא קלון לחכם אם ידבר דבריו לפני אדם שאינו שומע לו כמו שאתה רואה ענין זה שהיה נמצא מאוד בנביאי ישראל כשהיו מוכיחים לישראל היו מודיעים להם מומם ולא היו שומעים להם היו מצטערים מאוד על שהיו מקשיחים את לבם ועל החרפה שהיו עושים להם, כירמיה על עובדי הבעל ואליהו בימי אחאב, ועל שראה שישראל לא חזרו למוטב אחרי ראותם הפלא שעשה השם ע"י אליהו אמר הנביא מרוב כעסו קח את נפשי, וכן יונה שם עצמו מן הכעס ההוא לברוח מלפני השם ועל כמו ענין זה אמר יוסר לץ וכו' וכן הוא אומר ויהי דבר ה' לי לחרפה ולקלס, ולפי פשוטו נופל הפסוק על הנהגת ההמון קצתם עם קצתם חכמים או בלתי חכמים שאפשר שהלץ לא יקבל מוסרו ויעשה לו בשת מגידוף שיגדפנו או שמא אם יודע לו מום או דבר גנאי יגלה אותו בפניו או שלא בפניו, וכן המוכיח לרשע על דבר שיהיה מומו וירצה להחזירו למוטב לוקח לו מזה קלון וכאלו אמר יוסר לץ ומוכיח לרשע מומו לוקח לו קלון ואפשר שיוסר לץ ומוכיח לרשע יהיה אדם אחד,

ונוכל לפרש שהוא מום להמוכיח בהתוכחו עם הרשע כמו שהוא קלון כשהוא יוסר הלץ. אל תוכח לץ פן ישנאך הוכח לחכם ויאהבך.

פסוק ח

החכם לא יהיה מתוכח עם כת הלצים והסכלים מפני שאינם מכירים מעלת החכמה ולא עוד אלא שישובו לו שונאים על השנאה הטבעית אשר בינו ובינם או ישנאו חכמתך ולא יקבלו דבריך, והחכם והלץ הפכים בכל עיניניהם, ואם תרצה לפרשנו לפי הפשט יהיה ענינו כפול למאמר יוסר לץ, ור"ל כי האדם שיש לו דעת טבעי ושכל טוב אע"פ שאינו חכם בשאר החכמות הלימודיות הוא אוהב המוסר ויקבלו יותר מהרבה אנשים שיש להם מאותם החכמות. תן לחכם ויחכם עוד הודע לצדיק ויוסף לקח.

פסוק ט

החכם והצדיק שהוא חבר לו ומן הכת שלו כשתודיענו במה שלא היה יודע ובמה שלא הרגיש בו יוסיף מזה חכמה על חכמתו ולקח על לקחו והוא הדין בשאר המדות וההנהגות. תחלת חכמה יראת ה' ודעת קדושים בינה.

פסוק י

רמז לך כי החכם האמתי צריך שיהיה שלם במדות המוסריות כמו שהוא שלם בחכמה, כי אי אפשר לאדם שיהיה ירא שמים ואפילו היה גדול שבחכמים אלא עד שישמור עצמו מן המדות הרעות ושיהיה מתירא מן העון, והודיעך שלמה שאע"פ שהאדם הוא נמצא בעבור החכמה והחכמה היא תכליתו מ"מ החכמה לבדה לא תספיק לו להביא עד תכליתו אלא בהיות עמו יראת השם והיא העיקר ותהיה לו מדרגה לחכמה ותהיה החכמה עולה בידו, כמו שאחז"ל כל שיראת חטאו וכו' והוא אמת ואפילו הטבע חייב כן כי העבירות וההנאות יביאוהו לביטול התורה והחכמה, ודעת קדושים ר"ל תחלת דעת קדושים בינה ולא היה צריך לזכור יראת השם עם אנשים שלמים בעלי דעת אבל רצה להודיעך שאע"פ שהם קדושים הם צריכים לבינה שהוא שם יותר מורה על החכמה משם דעת ור"ל שישימו הבינה משותפת עם הדעת בתחלה כדי שתהיה אותו הדעת אמיתי ונכון ולא יהיה משותף עם הסכלות. כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים.

פסוק יא

ר"ל חיי הגוף וחיי הנפש. אם חכמת חכמת לך ולצת לבדך תשא.

פסוק יב

אם תאמר כי מן הנראה שזה הפסוק אין זה מקומו אני אומר לך כי שלמה חלק ספרו לג' חלקים, החלק הראשון הוא משלי שלמה הראשון עד משלי שלמה בן חכם ישמח אב

ובארנו שיזכור בו ב' ענינים להזהרה והתעוררות על החכמה והמוסר וגם להיותך נזהר ונשמר מן האשה הנמשלת לחומר, וחתם ספרו בענין החכמה ובענין האשה זה אחר זה ואין ביניהם אמצעי ואמר אם חכמת וכו' כמו שבאר זה בתחלת ספרו באמרו יהיו לך לבדך ואמר ולצת לבדך תשא באר לך כי תועלת החכמה והזק הסכלות והליצנות הכל הוא תלוי על האדם וכפי שהנהיג עצמו בשני אלו תקבל נפשו השכר או העונש. אשת כסילות המיה פתיות ובל ידעה מה.

פסוק יג

משפטו היה לומר אשת פתיות וכו' אחר שזכר החכמה בא לזכור הדברים המפסידים על האדם וצורתו וסמך שני אלו המדות הרעות כסילות ופתיות לאשה מפני שהם יותר נמצאים בנשים מבאנשים. וישבה לפתח ביתה על כסא מרומי קרת.

פסוק יד

מרוב עזות פניה יושבת בפתחים ועל קיר עליון או על כסא עליון כדי שתהיה נראת על כל הבריות, וכל זה הוא משל לגנות החומר ולכיעורו ולמיעוט בושת שיש לנמשכים אחריו מאותם שעושים העברות בפרהסיה ואינם חוששים לעון ולא לגנאי. לקרא לעברי דרך המישרים ארחותם: מי פתי יסור הנה וחסר לב ואמרה לו: מים גנובים ימתקו ולחם סתרים ינעם: ולא ידע כי רפאים שם בעמקי שאול קראיה.

פסוק טו

[טו-יח] תאמר האשה זה המשל : מים גנובים וכו' להודיע להם כי כל אשר תהיינה הנאות רחוקות מהשיג יקבל האדם הנאה מהם יותר גדולה משאר ההנאות הקרובות להשיג וכן הוא האמת, כי טבע כל הדברים הנמנעים ושאינם מורגלים לעשותם שיש בה זאת הסגולה, ודע כי שם פתי נגזר מפיתוי ע"ש שהוא נפתה לזולתו וכ"ש לאשה מפני חולשת שכלו ואחר כן אמר כי האדם בהיותו בתוך ההנאות ההם הגופניות לא ירגיש ההזק המגיע לו מהם אשר הוא הזק מפסיד על אודות הנפש ועל עניניה ולדמותו לרפאים אשר אין להם שכר כי לא הגיעו לעשות דבר טוב בעולם והם כדבר בטל ואמר אחר כן בעמקי שאול קרואיה כלומר שהם מחוייבים ונענשים עד שילכו בעמקי שאול שהוא דבר רומז לעונש הנפש.

פרק י

פסוק א

משלי שלמה בן חכם ישמח אב ובן כסיל תוגת אמו. בזה מתחיל לדבר בטבעי האדם ובענינים מצויים בהם ובזה שיקרה להם כפי. פעולתם ומעשיהם ומדותיהם, ורוב דברי זה החלק השני הולכים לפי הנגלה לא לפי הנסתר ואין בו פנימי כ"א דבר מועט מפוזר ומפורד, אמנם בזה הפסוק הראשון זכר החכמה מפני שהפסוק הראשון לעולם כדמות הקדמה וכל שכן שרצה להתחיל בנכבד מחלקי הדיבור ואמר בן חכם וכו' אם האב חכם יכיר מעלת החכמה ויהיה אוהב את בנו בעבור חכמתו ואם לא יהיה האב חכם אין ספק שיהיה מקנא לחכמה מפני שהוא לא זכה להשיגה אם מאונס אם מחוסר שהיה לו ועל כן הוא מתאוה שיראה בנו עומד בין אנשי החכמה ונראה בעיניו כאלו הוא בעצמו היה חכם, ומה שאמר ובן כסיל וכו' מפני שהאם מרחמת על בנה יותר מן האב היא מצטערת כשהוא כסיל יותר מאביו אע"פ שהוא גם כן תוגת אביו. לא יועילו אוצרות רשע וצדקה תציל ממות.

פסוק ב

היה לו לומר אוצרות כסף לרשע בהיות בהם רשע מכל מקום הצדקה היא כל כך חזקת שאפילו הרשע אינו מוחה אותה אבל היא תפדה בעל הרשע מן המות הנגזרת עליו, גם תוכל לפרש להיפך כי בעל הרשע בעמדו ברשעתו אפילו הצדקה לא תועיל לו והיה ראוי לומר ולא צדקה תציל ממות כמו ולא תמותו ועל כל העדה יקצוף שמשפטו ולא כל העדה יקצוף. כמו שאמרו הפילוסופים כי הידיעה בהפכים אחת. זה הדרך לקח שלמה בזכרו החכמה בתחלת הספר ובא לזכור לך ג"כ בזה החלק השני מה שהוא הפך החכמה והמוסר והוא הרשע שהוא כסוג לכל מיני הרעות ולמען היותו מבדיל בין שני אלו הענינים כלומר החכמה והרשע הבדיל ג"כ בין שני חלקי הספר והתחיל החלק השני משלי שלמה כמו שהתחיל החלק הראשון. לא ירעיב ה' נפש צדיק והות בגדים יהדף.

פסוק ג

אחר שזכר עושר הרשע בפסוק מעבר זכר חסרון הצדיק ואמר שאם הוא נעדר לא יגיע ענינו לזה החוסר עד שירעב כי השם ישלח לו מי שיפרנסהו כמו שעשה לעבדיו הנביאים, ותוכל לפרש כי נפש שם משותף יהיה נופל על גוף האדם כמו נפש תחת נפש, כי בנפשו דבר אדוניהו ויהיה ג"כ נופל על ענין רצון והתאוה כמו ונפשו קשורה בנפשו,

ר"ל שיעקב לא סר מחפץ הנער ומרצונו מאהבתו אותו, וכן אם יש את נפשכם לקבור את מתי, והוא נופל ג"כ על נפש האדם הנשארת, ע"כ נוכל לפרש שהאל אוהב את הצדיק וישמרהו מחוסר ומרעב כי לא ירצה שיתרושש ויבוא לידי נסיון כי זה דבר שיפחדו ממנו החסידים והצדיקים כמו שאמר רש ועושר אל תתן לי וכו', או נוכל לפרש שהאל לא יביא הצדיק אל זמן שיהיה רעב ממה שיבקש מאתו והוא לא יעלים עיניו מרצונו ולא יסתיר ממנו פניו וימלא רצונו וחפצו במה ששואל ממנו, או תוכל לפרש כי נפש הצדיק אחר הפרדה מן הגוף האל ית' לא יעמידנה בעינוי וברעב מתת לה חלקה וגורלה מטובו ומנעמו כי שם רעב מושאל גם על ענין שאינו אכילה ושתיה כמו לא רעב ללחם וכו' כי אם לשמוע דבר ה'. וגם נוכל לפרש פירש רביעי החכמה לא תניחנו להיותו רעב מרוב ההנאה שהצדיק מקבל ממנה בהיותה מתעסק בה וע"כ אינו רעב למזון וכל שכן כשהוא שמח בחלקו כמו שאמר צדיק אוכל לשובע נפשו ר"ל כפי חיותו לבד וכפי השאר נפשו בו ובטן הרשע חסר מרוב תאותו וחפצו להנאת המאכלים. ולפי זה הפי' יהיה לא ירעיב ה' כמו ולא ישליטנו האלהים לאכול ממנו שתלה אכילת האדם ההוא הקופץ על ממונו על האל אשר הוא דבר שהוא תלוי ברצון האדם לבדו אבל אמר כן להרחבת הלשון ולצחותו וכן כאן כאלו אמר לא תרעב נפש הצדיק, כי אע"פ שהאל ית' סבה ראשונה לכל הענינים אין הכתוב תולה אותם עליו יתברך כי הטבע לא יעשה דבר אלא שתשם סבת אותו הדבר אבל הוא נעשה באמצעות הטבע כמו שנמצא בהרבה מקומות, ותהר ותלד בן ולא יזכור באותו ההריון האל ית' אבל כשבא ההריון על דבר זר אז יתלה הכתוב אותו ההריון על הבורא להפלגה ולצחות מאמר כמו בהריון רות המואביה שאמר ויתן ה' לה הריון מבלי התקדם בו תפלה מהאשה או מהאיש או הראות מלאך כרבקה וכאשת מנוח, ומה שאמר והות רשעים ר"ל שלא יאחר השם מנקום נקמתו ממנו ותהיה מלת לא משמשת לשני הענינים לשכר הצדיק ולעונש הרשע, ונוכל לפרש להיפך אין השם ממהר הוות הרשע רק הוא מעכב והודף אותו לרעתו והוא שיבוא אידו פתאום כמו שאמר א"כ ושלות כסילים תאבדם כי האל אינו רוצה להפרע מן הרשעים מיד שהם פושעים בו אלא עד שיהיה עונם שלם. ראש עשה כף רמיה ויד חרוצים תעשיר.

פסוק ד

שהאדם שהוא עני דלותו יכריחנו לשקר ולרמות במדותיו ובמשקליו וגם בדבריו או תפרש האדם שיכווין לרמות בין במדה בין במשקל לא יאריך מהיותו נעשה רש ועני, אבל האנשים החרוצים ומתרחקים מן השקר מתעשרים כי בני אדם מתקרבין אליו בעבור נאמנותו וירוח עמהם, ומה שאמרתי לך שהוא בא הפך הרבה פסוקים באו

במקרא כמוהו כמו והוא נרדם ויעף וימת שהיה לו לומר ויעף וירדם וימת כי לא היה עיף בעבור שהיה נרדם רק מפני העיפות שהיה בו היה נרדם, וכן אבנים שחקו מים שמשפטו מים שחקו אבנים, כי אע״פ שהמדקדקים הרגילו לקדים לעולם הפועל על הנפעל באמרך ראובן הכה שמעון ולמדו זה מדקדוק הישמעאלים אבל בלשוננו העבריה (אין) זה מוכרח. אגר בקיץ בן משכיל נרדם בקציר בן מביש.

פסוק ה

אמר שהאדם המשכיל אינו מתעכב לעשות הטובה בעוד שהיכולת בידו לעשותה בין שתהיה זאת הטובה מענין חכמה או פעולת צדקה ומצות או כל דבר שיקבל בו הנפש או הגוף שום תועלת אבל הפכו הוא אדם המביש עצמו וקרוביו עצל. בכל מעשיו ובזמן הרויח וההשתדלות לא יטרח והוא זמן הבחרות. אשר יש לאדם יכולת להשתדל ולטרוח ולקנות חכמה, ברכות לראש צדיק ופי רשעים יכסה חמס.

פסוק ו

הצדיק מרוב עשותו היושר והאמונה כל אדם יברך אותו אבל הישע אינו כן מרוב היותו אוהב החמס והרשע יכסה על האנשים העושים החמס וגם יהיה טוען בעבורם בדיבורו והוא מיפה עליהם בעשותם מעשה חמס. זכר צדיק לברכה ושם רשעים ירקב.

פסוק ז

הצדיק נזכר לטובה ולברכה בפי ההמון בעודנו חי ואחר מותו, אבל שם הרשעים הוא דומה לדבר נרקב שאין בו תועלה ואינו זכור לברכה, ואפשר שהפירוש הוא שהרשע כשהוא מת כל אדם יקלל עצמותיו ויאמרו עליהם שתהיינה רקב ולא יקומו בקום הצדיקים כמו שאמר על כן לא יקומו רשעים במשפט.

פסוק ח

חכם לב יקח מצות ואויל שפתים ילבט. אמר שהאדם שהוא חכם ויש לו לב טוב הוא מקבל המצות מפני שחכמתו תלמדנו לעשות מה שיהיה תועלת לנפשו ותביאנו להכיר מעלת המצות ושכרם אבל האויל שכל דבריו סכלות ולא יכיר תועלת המצות נכשל בדברי פיו ובמעשיו. הולך בתם ילך בטח ומעקש דרכיו יודע.

פסוק ט

האדם שאינו יוצא מן היושר עם בני אדם כשהוא נושא נותן עמהם הוא ילך בבטחון כי אין לו שונאים, אכל מי שמשמש בעקשות בכל מעשיו כל אדם יהיה נשמר ממנו מפני עקשותו והוא כאלו אמר ומעקש דרכיו יודע מומו. קרץ עין יתן עצבת ואויל שפתים ילבט.

פסוק י

זה הפסוק דומה לפסוק חכם לב יקח מצות, ויהיה קורץ מענין קרץ מצפון בא, שענינו הריגה ומלחמה וחתך ושברון, והוא נגזר ג"כ מן הערבי שאומר קרץ בנקודה על הצדי שהוא לשון מיחוי ושבירה והפסד ור"ל האיש שישבר תאוותיו וממית אותם ואינו הולך אחר מה שעינו רואה וילחם ביצרו נותן לנפשו עצבת במה שהוא סובל בזאת המלחמה ויקנה לעצמו תועלת וחשיבות כמו שאמר הפסוק בכל עצב יהיה מותר, וגם חכמי הדורות שעברו אומרים הסובל מר ושומר את בעליו מן הנזק ובעל זה העצב באמת הוא שוה במדותיו ובשכלו לחכם לב שלקח המצות, ולא היה שלמה נעדר המליצה עד שלא היה יכול לומר באחד משני אלו הפסוקים דבר אחר במקום ואויל שפתים, אלא מפני שראה שני אלו החשובים כלומר הסובל ולוקח המצות שהפכם היה האויל אמר בשני הפסוקים ואויל שפתים ילבט, ודבריו של אדם מורים על שכלותו או על חכמתו כמו שאמר מות וחיים ביד לשון, ונוכל לפרש ג"כ קורץ כמו רומז ואמר שהאדם שרומז בעינו על חברו במשא ומתן כדי להזיקו יתן עצבת למרומה מפני השקרות ואז לא יהיה חצי הפסוק הפכו אבל הולך אחר כונה אחת, וגם תוכל לפרש שהעצב כשהוא בלב האדם יהיה גורם לו שיהיה קורץ עין מחשבתו והוא שמשחית טבעו ומזגו ומפסיד השגחותיו ויהיה עין ענינו השגחת ועיון וכאלו אמר יתן עצבת קורץ עין כלומר הנותן העצבת בנפשו הוא משחית גופו ועיונו במעשיו. מקור חיים פי צדיק ופי רשעים יכסה חמס.

פסוק יא

שלמה כשהיה מכפיל המאמרים בספר משלי אינו למיעוט ידיעה ממנו ולא לשכחה כי זה דבר רחוק להאמינו בזולתו כל שכן בו אלא הוא כיון לזכור בשני אלו הפסוקים ופי רשעים יכסה חמס כמו שכיון זה בעצמו בזכרו שני פעמים ואויל שפתים ילבט, וכמו שזכר מסגולות הצדיק ומטבעיו בשני הפסוקים שהם ברכות ומקור חיים, כן זכר מטבעי הרשע והוא החמס שהוא הפך טבע הצדיק, וכמו שהאויל הוא נכשל בדבריו היוצאים משפתיו ומפיו מרוב זדונו וסכלותו כן הצדיק הוא קונה מקור חיים ומקנה אותם לאחרים במה שמוציא מפיו מחכמה וממוסר ושאר הענינים הטובים שהאדם קונה בהם מקור חיים שהם חיי הנפש. שנאה תעורר מדנים ועל כל פשעים תכסה אהבה.

פסוק יב

אחר שזכר שני מינים מבני אדם מתחלפים במדותיהם והם הצדיק והרשע הוסיף לזכור לך בפסוק זה בכלל ראשי המדות הרעות והטובות והם השנאה והאהבה ומדת השנאה תקבץ המדות הרעות והמגונות ורחוק הוא להיות רפואה, ומדת האהבה רמז בה כל מדה

טובה, ואמר לך כי מדת השנאה הכוללת לכל אלו מטבעה שמעוררת המדנים והמריבות או כשהאדם יהיה חולק על האמת והנכון או שיכעס על דבר מועט; אמנם האהבה כי גם כן ראש לכל המדות הנכבדות והשלמות האדם השלם צריך לה יותר משאר המדות המעולות כי בת יהיה האדם לעולם בעל נפש טובה דורש טוב ודורש שלום אוהב ומרצה להם ואינו כועס על דבר שאין ראוי לכעוס עליו, ובאמת מי שיש בו אלו הסגולות הוא מכסת על כל הפשעים כלומר על כל מיני ההתפעליות אשר בם יפשע האדם בנפשו ובגופו, ועל כן אין אדם ניזק מבעל זאת המדה שאינו נוטר איבה בלבו ויהיה לו צחות לשון ואהבת נפש ומכסה על הפשעים והשגיאות הנעשים נגדו.

פסוק יג

בשפתי נבון תמצא חכמה ושבט לגו חסר לב. ואמר שהחכמה נמצאה בשפתי הנבון כלומר שהיא מסודרת בלבו וערוכה בפיו ללמדה לאחרים ולמי שמוכן לקבלה ולהוציאה מן הכח אל הפועל, ואחר כן זכר הפך ענין זה כי החסר לב שאין לו חפץ בחכמה שבט המוסר ר"ל דברי מוסר וחכמה הוא ראוי להחמיר עליו ויחזור בו למוטב, ואנו מוצאים ענין גו מענין תוך כמו כן גו יגרשו תרגום בתוכו בגויה וירצה לומר שיכניס המוסר בתוכו ובלבו ע"י הלימוד וההרגל, או תפרש הפסוק לפי פשושו ומלת גו כמו גוי נתתי למכים.

פסוק יד

חכמים יצפנו דעת ופי אויל מחתה קרובה. החכמים מכסים החכמה ואינם מגלים סודותיה לכל אדם אבל הכסילים ממהרים להוציא מפיהם מה שבלבם ולהראות סברתם לכל אדם עד שהם נכשלים בדיעותיהם הנפסדות והרחוקות מן האמת ומחתה קרובה ר"ל כשלונם וטעותם קרובים מהם.

פסוק טו

הון עשיר קרית עזו מחתת דלים רישם. ר"ל כי המדינה והעיר תלויה בהון העשיר בכל הענינים כגון שתהיה צריכה למלחמה ולשאר הענינים שהם תיקון המדינה ובממון תהיה נעזרת, או העשיר הוא תוקף המדינה ויש לו עוזרים ואוהבים רבים אבל הדלים נשברים ונכנעים לפני כל אדם בעבור רשם.

פסוק טז

פעולת צדיק לחיים תבואת רשע לחטאת. הצדיק פעולותיו וכונותיו הם לזכות את נפשו חיי נצח והפשט אינו טורח בזה העולם אלא בעניני הגוף ובעבור זה יהיה מוכרח לעבור על מצות השם על כן גם תבואותיו יהיו כפי מה שזרע.

פסוק יז
ארח לחיים שומר מוסר ועזב תוכחת מתעה. האדם שהוא שומע המוסר יהיה לו בו מדרגה לעשות כמעשה הצדיק, אבל עוזב התוכחות הוא מתעה עצמו ואחרים עמו בדעתו ובמחשבותיו הבטלות.

פסוק יח
מכסה שנאה שפתי שקר ומוציא דבה הוא כסיל. היה לו לומר שפתי שקר מכסה שנאה והוא שיש לו רכות לשון ודברים טובים ולבו יהיה מלא מרמה וזה הוא השקר והחניפות כמו שאמרו ז"ל אחד בפה ואחד בלב ועל כן שבחו מי שתוכו כברו, וסמך לזאת המדה מדה אחרת כמותה בגנות ובריעות והיא מדת הכסילים כשהם מוציאים על חבריהם שם רע ועל כן אמר אחר זה.

פסוק יט
ברב דברים לא יחדל פשע וחשך שפתיו משכיל. זכר ההזק והתועלת אשר בדיבור ובהעדרו כי המרבה בו לא יהיה נמלט מהיותו פושע והתמעט ממנו יהיה בחשב לאדם משכיל, והשתיקה היא מן המדות המעולות, והאריכו בשבחה כל חכמי האומות.

פסוק כ
כסף נבחר לשון צדיק לב רשעים כמעט. המשיל מעלת לשונו לכסף נבחר שאין בו עירוב שום דבר ממיני המתכות ולא שום סיג, כן לשון הצדיק אינו מדבר אלא לצורך ולתועלת ואינו מערב בדיבורו שום דבר שיהיה בו גנאי או חשד, ומה שאמר לב רשעים כמעט הוא מאמר חסר ובלתי מובן, אך מה שנוכל לפרש בו הוא שיהיה כמעט מלה בלתי נקשרת לענין זולתה ופי' שלב הרשע הוא מתמעט והולך עד שיהיה נאבד וכמו שאמר דוד תמותת רשע רעה.

פסוק כא
שפתי צדיק ירעו רבים ואוילים בחסר לב ימותו. אחר ששבח לשון צדיק זכר בזה תועלותיו ואמר כי שפתי הצדיקים משתדלים להשיב בני אדם למועב ולהחזירם בתשובה אם יצאו מן הדרך הטוב, ובדבריהם הטובים הם דורשים עליהם והם להם כרועה שמקבץ כבשיו וירעה אותם ומקרב הבריות לחכמה ולתורה כמו שאמר מענין זה כי שפתי כהן וכו', אבל האוילים שהם חסרי דעת ואין להם לב שומע ימותו בחטאתם ובמיעוט ידיעתם וחסרון לכם כשלא רצו לקבל מדברי הצדיק שהיה רוצה לרעות אותם ולמלאות חסרונם, ותוכל לפרש ג"כ רבים ירעו שפתי צדיק כלומר שהרבה בני אדם

באים לפני הצדיק לקבל מחכמתו וממוסרו אכל האוילים אינם מחפשים אחר זה כי לבם חסר מזאת הכוונה ועל כן ימותו בחסרון לב ולא בחכמה.

פסוק כב

ברכת ה' היא תעשיר ולא יוסף עצב עמה. אחר שזכר עניני הצדיק והחכם והטובות הנמצאות בשפתיהם ובלשונם בא להודיעך כי אינו מן המחוייב שעם כל אלו המדות הטובות יהיה להם העשר מפני שהם ראוים לזה אבל הכל תלוי בגזירת האל כמו שגזרה זה חכמתו, הנעדרת השגתה מכל אדם, ועל כן אמר ברכת ה' וכו' כי העשר אינו לא מחכמה ולא מתבונה כמו שאמר בקהלת לא לחכמים עשר רק הוא בא מברכת השם למי שרצה בו, וזה שאמר ולא יוסיף וכו', ר"ל כי כשהאל יתי' ירצה לתת לאדם העשר לא יתננו שיהיה האדם בו צער ועצב כשאר הממונות שהם נרווחים בצער וטורח נוסף רק יהיה עושר מברכה שלא ישתתף בה תוספת עצב ואינו נופל תחת המקרים הרעים.

פסוק כג

כשחוק לכסיל עשות זמה וחכמה לאיש תבונה. דבר נקל הוא בעיני כסיל לעשות העבירות כי נעשו לו כהיתר מרוב הרגילו בהם, כי אינו מרגיש בהזק ובעונש המגיע לו מהם, ומזה שם כולל על כל המדות הרעות וגם כן שהזמה היא באמת מן המגונות כהן, ומה שאמר וחכמה לאיש תבונה ר"ל כמו שהוא נקל בעיני הכסיל עשותו הרעות כן הוא נקל לנעל התבונה לקנות החכמה מפני שהמבין אינו טורד בלימוד החכמה כמו שאינו מבין, ומלת שחוק משמשת לשני העניינים וכן בי שרים ישורו ונדיבים וכו' שמשפטו ובי נדינים וכו' וכמוהו אשת כסילות הומיה פתיות וכו' אשר משפטו לומר אשת פתיות, ואל משל עליכם ושדי תרומות ראוי לומר ואל שדי תרומות, כי המלות והשמות הצריכות להקשר לפעמים צריכות הקשירה למען הענין ולפעמים לפי דקדוקיה לבד.

פסוק כד

מגורת רשע היא תבואנו ותאות צדיקים יתן. זה הפסוק מורה ג"כ על שני ענינים הנמצאים בשני מיני בכי אדם המתחלפים במדותיהם, ואמר שהרשע מפני שהוא יודע שחייב לבורא בנפשו על הרעות שעשה הוא מפחד מן העונש העתיד לבוא עליו, וכן הוא יתברך נותן לצדיק תאוותיו כי הצדיק מפני שהוא יודע שלא עשה שום דבר כנגד רצון הבורא תאותו ותקותו הוא בבורא שיגמלהו טובה בנפשו ובגופו.

פסוק כה

כעבור סופה ואין רשע וצדיק יסוד עולם. זכר כאן עונש הרשע וגמול הצדיק, שהרשע דומה לרוח המתגלגל שעובר ברגע והוא הנקרא סופה, והצדיק נשאר ועומד זמן ארוך

כמו היסוד שאינו נופל בנפול הבית הבנוי עליו, וגם נוכל לפרש שהרשע במותו אין לו זכרון והוא נשכח אבל הצדיק חכמתו תשאירהו להיות זכור לטוב וטובותיו שעשה נזכרות כל הימים כמו שאמרו ז"ל צדיקים אפילו במיתתם קרוים חיים, ועוד נוכל לפרש כשתבוא צרה לעולם הרשע איננו נמצא בה להיותו לעזר ולהועיל שאין לו כח לבטל הצרה ונכרת גם כן מן העולם, אבל הצדיק יש לו כח בתפלתו לבטל הצרה וניצל מהם.

פסוק כו

כחמץ לשנים וכעשן לעינים כן העצל לשלחיו. יש לתמוה איך בא זה הפסוק בזה המקום ואפשר שעל כן זכר העצל ופעולותיו הפחותים שהוא ענין דומה לרשע ושני לו כי. כמו שהרשע מפסיד על עניני העולם כן העצל מפסיד על מי ששולח אותו.

פסוק כז

[כז-כח] יראת ה' תוסיף ימים ושנות רשעים תקצרנה. תוחלת צדיקים שמחה ותקות רשעים תאבד. הפסוק הראשון כפשוטו והשני נמשך אחר מה שעבר מגורת רשע וכו' ואחר כן אמר: מעז לתם דרך ה' ומחתה לפעלי און.

פסוק כט

צדיק לעולם בל ימוט ורשעים לא ישכנו ארץ, ואין הפרש בכל זה הענינים.

פסוק ל

[ל-לא] פי צדיק ינוב חכמה ולשון תהפוכות תכרת. גם זה כפשוטו. ולשון תהפוכות לא בא כמשפט הדקדוק כי היה לו לומר הלמד בשבא, והבא כנכון ממנו הוא ולשון לשון תהפוכות וכמו זה והמזלג שלש השנים בו משפטו היה לומר והמזלג מזלג שלש השנים כי משפט כל מוכרת הבא על סמוך הוא להוסיף בו מה שיקשור ביניהם.

פסוק לב

שפתי צדיק ידעון רצון ופי רשעים תהפכות. אמר שהצדיק מכוין בדבריו שיהיו מרוצים מן הבריות וכן בני אדם יעשו רצונו אבל הרשעים אינם רוצים מה שבני אדם רוצים אבל חולקים על כל הדעות.

פרק יא

פסוק א

מאזני מרמה תועבת ה' ואבן שלמה רצונו. זכר שני מינים מן המשא והמתן שנהוגים אצל בני אדם מאזני מרמה נמצא אצל כת הרשעים ובדבריהם ואבן שלמה מצוי ושגור אצל כת הרשעים ובאמרו אבן שלמה הוא הדין בכל כיוצא בה וכן מאזני מרמה.

פסוק ב
בא זדון ויבא קלון ואת צנועים חכמה. אחר שזכר קצת מדות יהיה נמשך אחריהם ענין דומה להם בדעות וכן הדין נותן כמו שאמרו ז"ל מצוה גוררת וכו' ור"ל מהקלון בא אחר הזדון ונמשך אחריו כי האדם כשעושה הזדון לא ימלט מהיותו פוגש מי שיבזה אותו וינקום נקמתו בו, אבל הצנועים והם התלמידי חכמים לא ימצא בהם לא הזדון ולא הקלון אלא תמצא החכמת עמהם.

פסוק ג
תמת ישרים תנחם וסלף בוגדים ישדם. זכר קצת מן השכר והחילוף הנכנס על שתי אלו הכתות הנזכרות ואמר שתישרים תומתם תדריכם ותורה אותם במקום השלוה, אבל הבוגדים אשר יחלפו דרכם והם יוצאים מקו היושר יפסיד עליהם עד שימחו מן העולם.

פסוק ד
לא יועיל הון ביום עברה וצדקה תציל ממות. יום עברה רומז על ענינים ארציים כהפסד אישיהם ונזקיהם או על ענינים שמימיים כפעולת כוכבים וחיבוריהם במיני ההפסד והאיבוד, ולא יועיל הממון והשמירה אחר שהגופות נאבדים בדרך מקריי או טבעיי או עונשיי כמו שזכר שלשת אלו המתות דוד המלך ע"ה באמרו אם ה' יגפנו, או יומו יבא, או במלחמה ירד ונספה, ואמנם מה שאמר וצדקה תציל ממות יהיה פירושו המפורסמת לכל שהצדקה היא חוסמת בין האדם והגזרה הנגזרת עליו. ונוכל לפרש גם כן שאפילו הצדקת לא תצילנו מן המות הבאה מן העברה כמו שאנו מוצאים זה תמיד, כי בעברת הים וזעפו תשברנה הספינות ואפילו שיהיו בהם חסידים, וכשתחרבנה המדינות והממלכות בעברת הזועה או בשטף המלחמה ימותו הטובים והרעים יחד, רק אם החסיד והצדיק מן הכת הנזכר בשיר של פגעים כדניאל וחבריו או מכת הנביאים הנאמר. בהם כי תעבור במים אתך אני ונהרות לא ישטפוך, כי תלך במו אש לא תכוה וכו' אז הם ניצולים. ואפשר שיהיה פי' וצדקה וכו' שהצדקה תציל הנפש מן המיתה העולמית.

פסוק ה
[ה-ו] צדקת תמים תישר דרכו וברשעתו יפול רשע. צדקת ישרים תצילם ובהות בוגדים ילכדו. בא להודיעך מדרגת המדות ומעלתם כי ממדה קטנה יבוא האדם להיות לו מדה יותר גדולה, כי אחר היות האדם תמים תהיה לו מדרגה להתקרב אל מדת היושר, וצדקת האיש התמים יש לה כח לישרו וצדקת האיש היותר שלם יהיה לו כח להצילו מן העונשים ומשאר המקרים וההפוך בהפך.

פסוק ז
במות אדם רשע תאבד תקוה ותוחלת אונים אבדה. רוב בני אדם ממתינים על הרשע שהבורא ית' יהיה נפרע ממנו במיני הנקמה קודם שימות מיתה טבעית ושלא תהיה מיתתו כמיתת שאר בני אדם, על כן אמר שלמה כי כשיקרה זה והוא שהאדם הרשע ימות מיתתו הטבעית אותה התקוה שהיו בני העולם מקוים בו היא תקוה נאבדת, ותוחלת בעבור אונים ר"ל אנשי אין אבדה והוא כפל לשון. והאמת כי הפסוק הזה דחוק מאוד ואין דרך לפרש בו פירש נאות אלא למה שפרשתי. ואיני יכול לומר לך מה שפרשו בו אחרים כי אין דרכי לראות דעת המפרשים בשום ספר שאני מפרש, כי בקחתי לי ציור מה שאמר זולתי לא יצוייר לי אחר כן ציור שני משולל מן הציור הראשון.

פסוק ח
צדיק מצרה נחלץ ויבא רשע תחתיו. אחר שאמר שמן הדין היה שהרשע יהיה נכשל ולא ימות מיתה טבעית, אמר שהצדיק ג"כ היה משפטו שיהיה נחלץ מן הצרה ושהרשע יהיה נכנס במקומו.

פסוק ט
בפה חנף ישחית רעהו ובדעת צדיקים יחלצו. אמר שהרשע אין לו אמונה ומכוין להפסיד אפילו לרעהו וחבירו, ואם לא יעשה בידו יעשה בפיו ובדיבורו הרע, והצדיקים יש להם ידיעה וחכמה להנצל מן הקטטות ומן המריבות או בני אדם נמלצים מקטטותיהם ומבעל דינם ע"י דעת הצדיקים ועצתם.

פסוק י
בטוב צדיקים תעלז קריה ובאבד רשעים רנה. כי כשתקרה הטובה לצדיק כל בני אדם שיהיו בעיר או במדינה ישמחו בעבור שהצדיק הועיל להם והפך זה הוא ברשע.

פסוק יא
בברכת ישרים תרום קרת ובפי רשעים תהרס. ע"י ברכת השם באנשים הישרים גם יושבי הקריה יתברכו בשבילם או שהישרים יהיו מברכים המקום ותבוא עליהם ברכתו וכן הקריה תהיה נהרסת בסבת הרשעים או שהם יולידו ביניהם קטטות ומריבות ויתחבלו על אנשי העיר לעונשם ממון שילשינום למלך או לעומדים תחתיו.

פסוק יב
בז לרעהו חסר לב ואיש תבונות יחריש. בזה הפסוק יש שתי מדות שהם הפכים והם השתיקה והדיבור הנוסף, כי בז לרעהו — וכל שכן שיעשה זה למי שאינו רעהו — הוא בדיבור הנוסף שהוא הפך המחריש שהוא בבעל התבונות. ותוכל לפרש שהאיש שהוא

בעל תבונות אינו חושש לדברי האיש חסר לב אם יהיה מבזה אותו בדבריו ועל כן אמר יחריש ולא מחריש.

פסוק יג

הולך רכיל מגלה סוד ונאמן רוח מכסה דבר. בא להודיענו כי אין האדם רשאי לגלות סודות התורה והחכמה לאנשים הידועים, וכן אמרו ז"ל שמכסה דברים שגלו עתיק יומין.

פסוק יד

באין תחבולות יפול עם ותשועה ברוב יועץ. בא להודיענו כי התחבולה והיא הציור הנכון והדק שענינים אשר שאיפשר להעלות בידו תכלית מה שהוא חפץ בו, וכן העצה ענינה המחשבה הנכונה כדי להגיע בה אל תכלית הענינים אשר חשב בו הם משובחים מאוד בעסקי העולם.

פסוק טו

רע ירוע כי ערב זר ושונא תוקעים בוטח. ר"ל האדם שיערוב לו הדעת הזר באמונה ויהיה נמשך אחריו יעשה רעה לעצמו וכל שכן אם היה זה האדם חכם ובעל נפש חכמת שצריך להתרחק מאותו הכת הזר, אבל הבוטח בשם יתי עם אמונתו הטובה שתהיה לו הוא שונא כת הכסילים התוקעים אמונתם זה עם זה וסומכים עליה, ונוכל לפרש תוקעים על אותם הסכלים שהם בעלי האמונות הזרות שהם תוקעים כלומר שמכריזים אמונתם הרעה על שאר בני אדם ומוציאים אותם מאמונתם הטובה.

פסוק טז

אשת חן תתמך כבוד ועריצים יתמכו עשר. אחר שהזהיר על הדעת הזר באמונה שלא יתערב בו בעל החכמה זכר אחריו הדבר אשר בו יהיה האדם שלם בכל הענינים והוא שיהיה בו חומר זך ונקי, ועריצים הם אנשים שבני אדם מתפחדים מהם מפני תקפם ויתעשרו מן החמסים והגזלות, והם הפך תומכי הכבוד שאין בוטחים על ממונם שהוא דבר שהוא כלה להם עם כלות גופם.

פסוק יז

גמל נפשו איש חסד ועכר שארו אכזרי. פי' שהאדם שגומל חסד על נפשו ומקרב אותה לחכמה הוא איש חסד ומי ששונא עצמו ומשחית גופו וטורח אחר ההבל הוא אכזרי, ולפי הפשט עכר שארו הם האנשים אשר ממונם חביב עליהם מגופם ומרעיבים את גופם בעבור הממון.

פסוק יח
[יח-כ] רשע עשה פעלת שקר וזרע צדקה שכר אמת. כן צדקה לחיים ומרדף רעה למותו. תועבת ה' עקשי לב ורצונו תמימי דרך. זה הכל כפשוטו.

פסוק כא
יד ליד לא ינקה רע וזרע צדיקים נמלט. הרע שהולך מיד אל יד כלומר שיהיה אדם אחד רע בענינו ובמעשיו ואחרים ילמדו ממנו אותו המעשה הרע או שהוא ילמדהו להם לכתחלה זה הוא מין ממיני הרעות שאין לו מירוק ונקיון, וכן היה במלכי ישראל ויהודה בימי הנביאים שלא היה נמחה מהם זכרון הבעלים כי אם היה מלך אחד טוב לפני השם מיד היה בא אחריו מלך אחר רע, וכל זה היה בעבור שהיתה נמסרת אותה החכמה המגונה והרעה מאיש לאיש ועל כן לא היתה נשכחת לגמרי עד שהלכו ישראל בגלות, וכמו שאבדו החכמות הטובות מהם והקבלות והסודות הנבואיות אבדו עמהם ג"כ קבלת העבודות הזרות.

פסוק כב
נזם זהם באף חזיר אשה יפה וסרת טעם. זה הפסוק הוא משל על מי שיש לו הכנה טבעית לקבל החכמה ואינו רוצה לטרוח בה וכנה נזם זהב הכנת החכמה כיון שאין זאת ההכנה מצויה בכל אדם, וכנה חזיר האדם שאין לו חפץ בחכמה אבל הוא מתגולל ומתפשט בהנאות הגשמיות.

פסוק כג
תאות צדיקים אך טוב ותקות רשעים עברה. תאות הצדיקים בחכמה ובמצות והרשע התקוה שהוא מצייר בעצמו ויחשוב שתהיה לו טובה הרבה בזה העולם יכנס במקומה עברה.

פסוק כד
יש מפזר ונוסף עוד וחשך מישר אך למחסור. יש בעלי המדרשות שיתנו מחכמתם לאחרים ויפזרו אותה לפני התלמידים ובזה יוסיפו הם חכמה יתירה על חכמתם, אבל מי שהוא קפדן ומונע מחכמתו לאחרים תסור החכמה מלבו וישכחנה, ולפי הפשט זה שמפזר ממונו מרוב נדיבתו ויתן אותו לעניים הקב"ה יוסיף בעבור זה על ממונו ומי שהוא קמצן יפסיד.

פסוק כה
נפש ברכה תדשן ומרוה גם הוא יורא. כפל ענין מה שכתב בפסוק שלפניו, ויהיה יורא כמו יורה בקמץ הוא"ו ויהיה זר כשאר מלות שאינם באות כמשפטם.

פסוק כו
מונע בר יקבהו לאום וברכה לראש משביר. זה הפסוק לפי פשוטו או כמו שאמרו ז"ל מי שמונע דבר חכמה מחברו מונע בר.

פסוק כז
שחר טוב יבקש רצון ודרש רעה תבואנו. שחר טוב הוא דבר כולל כל מדה טובה על ענין השם או על ענין הבריות ומי שיש לו זאת השלמות במדותיו ישיג מהבורא רצונו המבוקש באדם.

פסוק כח
[כח-כט] בוטח בעשרו הוא יפול וכעלה צדיקים יפרחו. עכר ביתו ינחל רוח ועבד אויל לחכם לב, אם יראה עצמו יותר גדול ממה שהוא או יותר עשיר והוא שיהיה הוצאותיו יותר מהכנסותיו ומרווחיו ואין לו סדר בהם הוא נקרא נוחל רוח ומוכרח להיות עבד למי שהוא טוב ממנו ונשכר לאדם עשיר וחכם לב.

פסוק ל
פרי צדיק עץ חיים ולקח נפשות חכם. זה הפסוק הוא הפוך עוכר ביתו, ואחר שהודיעך גנות האויל וחרפתו יודיעך מעלת החכם ויתרונו, וכמו עץ שיתן פריו ולא ימות כשאר העצים כן יהיה כמוהו פרי הצדיק ושכרו אשר יקבל מהאל לעולם הבא.

פסוק לא
הן צדיק בארץ ישלם אף כי רשע וחוטא. ר"ל הצדיק והחוטא הוא מדוד ומשולם אפילו בזה העולם, וכל שכן הרשע שהוא דין להפרע ממנו בזה העולם אשר חטא בו.

פרק יב

פסוק א
אהב מוסר אהב דעת ושונא תוכחת בער, בזה הפסוק זכר לך מאיזה צד יבוא כל אחד מן הכתות לפי המורגל ברוב בני אדם כפי מדותיהם והכנותיהם הטבעיות, ואמר אוהב מוסר וכו' כי בעל המוסר והמקבל אותו בטבעו מקטנותו ומנערותו יורה עליו שהוא עתיד להיות בעל דעת ואוהב אותו וההפך כי השונא למותר הוא בער וכסיל וסופו יהיה להיות חוטא.

פסוק ב
טוב יפיק רצון מהי' ואיש מזמות ירשיע. האדם הטוב מושגח ומרוצה מהבורא ובעל המזמות והתחבולות ענינו חזק בהתחברו עם הבריות ומגבר עליהם ברוב ידיעתו

וטענותיו, ויהיה הפך האיש הטוב שהוא סומך על הבורא במה שחננו בזה העולם ולא ישים עצמו לנצח בטענותיו.

פסוק ג
לא יכון אדם ברשע ושיש צדיקים בל ימוט. זה הפסוק נפרש כפשוטו.

פסוק ד
אשת חיל עטרת בעלה וכרקב בעצמותיו מבישה. החומר הטוב אשר תשלוט בו הנפש לכל חפצה ורצונה ובכל זמן היא עטרת בעלה והפך זה יהיה כשהענין יהיה הפוך זה.

פסוק ה
[ה-ט] מחשבות צדיקים משפט החבלות רשעים מרמה. דברי רשעים ארב דם ופי ישרים יצילם. הפוך רשעים ואינם ובית צדיקים יעמוד. לפי שכלו יהלל איש ונעוה לב יהיה לבוז. טוב נקלה ועבד לו ממתכבד וחסר לחם. כי האדם שהוא בעל דעת אע"פ שיהיה נבזה בין האנשים מצד המשפחה והיחס כל זמן שהוא מתעסק בריוח עד שיהיה לו עבד אומר שהוא יותר טוב מאדם אמר שיחיה מיוחס ובן טובים ויהיה בעל שררה ולא ירצה לטרוח ואוכל מה שירש מאבותיו ומתוך זה יהיה בא לידי עניות.

פסוק י
יודע צדיק נפש בהמתו ורחמי רשעים אכזרי. הדבר שהרשע חושב אותו רחמנות הוא אכזרי לפי רחמי הצדיק.

פסוק יא
[יא-יב] עבד אדמתו ישבע לחם ומרדף ריקים חקר לב. חמד רשע מצוד רעים ושרש צדיקים יתן. משפטו לומר יתן פריו, ובא כמוהו ויאבד את לב מתנה אשר משפטו את לב מקבל מתנה.

פסוק יג
[יג-יד] בפשע שפתים מוקש רע ויצא מצרה צדיק. מפרי איש ישבע טוב וגמול ידי אדם ישיב לו. היה לו לומר מפרי פי איש ישבע האיש מטוב, וגמול ידי אדם ישיב לו הגומל.

פסוק טו
[טו-טז] דרך אויל ישר בעיניו ושמע לעצה חכם. אויל ביום יודע כעסו וכסה קלון ערום. האויל אין לו חכמה שיהיה סובל כעסו וצועק עד שישמעו אותו שכניו, אבל הערום הוא קבלן אינו מראה את כעסו אבל הוא מכסה אותו ע"כ נקרא ערום, ואפשר ביום ממש כלומר שהאזיל אין לו יכולת שיאריך כעסו אפילו עד הלילה כמו שעושים רוב בני אדם שכועסים בלילה בביתם כדי שלא ישמעו אותם בני אדם העוברים ושבים.

פסוק יז
[יז-יח] יפיח אמונה יגיד צדק וכו'. יש בוטה כמדקרות חרב ולשון חכמים מרפא. שבח בזה מעלת השתיקה מכל מה שאינו מוכרח עליו לדברו ושוה לשון הרע למדקרות חרב שהוא דרך לאדם להנצל מהם אם הוא מוכה כי הדקירה אין לו רפואה לעולם.

פסוק יט
שפת אמת תכון לעד ועד ארגיעה לשון שקר. אפשר שהאלף נוספת ואפשר שי"ל כשיעור זמן שירגיע האדם מטרחו יהיה בעל השקרים נכרת מן העולם.

פסוק כ
[כ-כא] מרמה בלב חרשי רע וליועצי שלום שמחה. לא יאנה לצדיק כל און ורשעים מלאו רע, לא יעלה על לב הצדיק לעשות שום און ולא יראה לעצמו טעם או סבה להכניס עצמו בשום דבר שיהיה בו עולה.

פסוק כב
[כב-כג] תועבת ה' שפתי שקר ועשה אמונה רצונו. אדם ערום כסה דעת ולב כסילים יקרא אולת. נראה לי שהוא חסר הכנוי ומשפטו לומר כן אדם ערום כוסה דעתו כלומר שאינו מגלה אותו לאחרים עד שיעלה בידו מה שהוא רוצה לעשות ויבואו ענייניו לידי גמר וזאת היא ערמתו וחכמתו, אבל הכסיל לעולם מודיע אולתו לבני אדם בגלותו דעתו לה.

פסוק כד
יד חרוצים תמשול ורמיה תהיה למס. האיש שיהיה לו חריצות אפשר לו לעלות מאותו החריצות שיקראהו אדון ומושל בארץ כמו שאנו רואים זה תמיד אבל האיש שעושה ענייניו עם שקר אע"פ שיהיה חרוץ ובעל חריצות ילך לאחור ולא לפנים.

פסוק כה
דאגה בלב איש ישחנה ודבר טוב ישמחנה. כשיקרה לשום אדם דבר צרה או מקרה רע עד שראוי להיותו דואג עליו. אמר שלא ישלח מחשבתו בה אחר שכבר הגיע הצרה ההיא ונתקיימה עליו אך ירחיקנה מלבו וישחה אותה ויעבירנה ממחשבתו כיון שאין לו דרך לנטות ויחשוב בדבר טוב שיסיר בו אותו הדאגה והוא שיחשוב כי אפשר שיקרה לו דבר אחר טוב וענין טוב שישמח בו הדאגה ויעמוד במקומה.

פסוק כו
יתר מרעהו צדיק ודרך רשעים תתעם. לפי הנראה בא להודיענו חשיבות הצדיק על שאר בני אדם. אמנם פירושו הנכון הוא שהצדיק השלם הוא מי שהוא עובד לחבריו ונרצה

להם ויהיה כלו מאוהביו בכל מה שיהיה להם בזה תועלת ועוזר אותם בכל עסקיהם ועניניהם וטורח בעבורם ותהיה מ"ם מרעהו כמ"ם לשתות מים ממרה ומ"ם כי ממנו לקחת ומלת יתר הוא תואר מיתרון כמו חסר מחסרון כשר מכשרון.

פסוק כז
לא יחרך רמיה צידו והון אדם יקר חרוץ. יחרך מענין התחרך שהוא נגזר מערבי שאומר לדבר הנשרף חרוך, ור"ל כי בעל הרמיה איננו זוכה מצידתו שיאכל ממנו ויתאפה ממנה על הגחלים, או שיהיה נגזר ממציץ מן החרכים ויהיה פירושו שמרוב תאותו לגזול ולרמות אינו רואה במה שיקרה לו בסופו, והון אדם יקר וכו' ענינו הפוך שהוא נשמר מן האלולא יקרה לו שום מקרה רע בעבור שלא ערב בו דבר שקר.

פרק יג

פסוק א
בן חכם וכו' זכר מוסר האב מפני שרוב מדות האדם הם נמשכים אחר מוסר האב לבן, וגם זה הפסוק חסר ומשפטו בן חכם מקבל או שומע מוסר אביו.

פסוק ב
מפרי וכו' משפטו לומר ונפש נוגדים מלאה חמס.

פסוק ג
נצר פיו וכו' שמירת הפה הוא משתי פנים מן המאכלים הרעים ומן הדיבור הרע.

פסוק ד
מתאוה ואין וכו' העצל חפץ בענינים ואינו רוצה לטרוח עליהם.

פסוק ה
[ה-ו] דבר שקר וכו'. צדקה וכו'. אבל הרשעה היא כל כך דבר רע עד שתסלף אפילו החטאת שהיא מכפרת האשם, שאין לחטאת כח להעביר אשמת האיש כל זמן שלא יהיה נקי מן הרשע.

פסוק ז
יש מתעשר וכו' והיה לו לומר ולו הון רב.

פסוק ח
כפר נפש וכו' העושר היא כפר נפש, האדם כשתבואנו צרה או כשיעשה עברה יפדנה בממונו אבל האיש הרש אין לו ממון שיוכל לעשות בו מה שיעשה העשיר, וזה מפני שלא שמע נערת מיסרו ולא רצה ללמוד חכמה או מלאכה שירויח בהם, וגם תוכל לפרש

שהרש אין צריך לכופר נפשו כי אין לו מקנאים שילשינוהו למושל על ממונו כמו שיעשו זה לעשיר וגם אין לו עסק גדול עם בני אדם עד שיגערו בו מצד המושל.

פסוק ט

אור צדיקים וכו' אמר ישמח ע"ד מושאל, על שם שהאדם ישמח בראותו אור בהיר ומאיר כמו שהוא דואג באפילה ועל כן אמר שאורם ושכרם הולך ומוסיף או בעה"ז או בעה"ב כמו שירצה לחננו בשכרו.

פסוק י

רק בזדון וכו' ללכת תמיד בזדון בכל עסקיו ולא יהיה נשמע למיעציו ולרעיו זה הוא נותן ריב ומצה לעצמו, ולא ימלט מהיותו נכשל כמו שנכשלים בעלי המרינה והזדון, ואת נועצים חכמה הם הפך בעלי המריבה כי האדם המתיעץ עם חבריו הוא חכם ולא יוכל להכשל .

פסוק יא

הון מהבל וכו' זכר טבע ההמון בהתחברו עם המקמצים או עם המפזרים, ואמר כי הממון מדבר מועט שיקח ממנו בכל יום ולא יוסיף עליו יהיה מתמעט והולך לו, והפכו וקובץ על יד.

פסוק יב

תוחלת ממשכה וכו' התקוה והתוחלת אשר בלב האדם כשתהיה ארוכה ונמשכת הוא דבר שהלב יחלה ממנה, מפני שהמחשבה הארוכה על אותה התוחלת והלב נפעל לה ויצטער ויצא ממזגו הטבעי ויחלה, ועץ חיים הוא משל לרפואה שמעמידה הבריאות באדם ומסירה החולי כמו עצי הבשמים או העשבים.

פסוק יג

בז לדבר וכו'. כי האדם המבזה לכל דבר שיזהירוהו עליו בני אדם או שלא יהיה נזהר עליו אפשר שאותו דבר שהוא חיה מבזה אליו יהיה מזיק לו לסבה מן הסבות שיפסידו על ענינו, אבל מי שהוא ירא מן המצוה לא יהיה בז לשום דבר בעולם אפילו הקטן שבדברים מפני שהוא ידע ששום אדם לא ירע מעלת הענינים ומדרגתם ומקומם, כמו שאמרו ז"ל יהא אדם זריז על מצוה קלה כבחמורה, ואמרו שאין לך דבר שאין לו מקום, וירא מצוה לא על מצות התורה בלבד נאמר כ"א על האדם הירא מכל מה שצוה עליו ונזהר בו מזולתו.

פסוק יד

תורת חכם וכו', שכל טוב יתן חן ודרך בוגדים איתן .

פסוק טו
השכל הנזכר בזה הפסוק הוא ממין השכל הנזכר בפי ההמון כמו שאומרים פלוני הוא דעתן ובעל שכל, ולזה קרא שלמה שכל טוב כמו שאמר הפסוק ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם, כי השכל והחן הנזכרים בשני אלו הפסוקים באמת הוא רמז לשני השלמיות שהם השלמות הראשון והאחרון (עיין לעיל א' ז' יראת ה') ומפני שהשכל הזה שורש הכל ועיקר הכל, ובשכל יהיה האדם בוחן ומבדיל הענינים כלם, אמר שכל טוב יתן חן מפני שיש בני אדם שיש להם שכל לעשות רע, ומה שאמר ודרך בוגדים איתן ענינו הפך השכל והחן.

פסוק טז
כל ערום וכו' זה הפסוק הוא כפול מן הפסוק שעבר ערום כסה דעת ולב כסילים יקרא אולת.

פסוק יז
מלאך רשע וכו' העושה שליחותו ע"י רשע יהיה נופל ענינו ברעה.

פסוק יח
ריש וקלון וכו'. הדלות והמסכנות והקלון שסובל בעל הדלות יביא האדם לפרוע המוסר, כי הוא אנוס ומוכרח לעשות הרבה מן הענינים שאין ראוי לעשותם כי אין לו במה שיכסה דלותו, אבל מי שיש לו כח לסבול הצרה והדוחק ואינו פורע המוסר והוא מכסה דלותו ולא יודיע לבני אדם חסרונו זה הוא מכובד מן הבריות, ואין רחוק ג"כ לפרש תוכחת ומוסר מענין יסורים הבאים לאדם מחולי ומדלות, וכמו שאמר באיוב הנה אשרי אנוש יוכיחנו אלוה ומוסר שדי אל תמאס, או נפרש ג"כ פורע מוסר ריש וקלון ר"ל הפורע מוסר יהיה בדלות וקלון.

פסוק יט
תאוה נהיה וכו'. התאוה שהקדים לה הסער והשבר תהיה יותר טובה ויהנה האדם ממנה, נהיה נגזר מן נהייתי ונחליתי וענינה שבירה וסער, והכסיל אין לו כח לסבול שום סער.

פסוק כ
הולך את חכמים וכו', ידוע כי ההרגל הטוב מוציא האדם מן הדרך הרע ומכניסו בדרך הטוב, ועל כן הזהירה אותנו התורה שלא נתערב עם האומות ולא נלמד ממעשיהם, כמו שאמר ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם, וזה הענין יקרה באדם בעבור שהתלמודים הם קרובים מאוד בטבע האדם לקבלם והטבע נפעל להם.

פסוק כא
[כא-כב] חטאים תרדף כו'. טוב ינחיל וכו'. זה כמו יכין וצדיק ילבש, ור"ל מי שיעשה ענייניו בחכמה יתנו לו ריוח ונכסים שינחיל לבניו ולבני בניו.

פסוק כג
רב אכל וכו'. כל פסוקי משלי הם או שיהיה הפסוק כלו משל אחד או שיהיה סופו הפך החלתו, או שיבאר בו ענין אחד במשל אחד או בשני משלים, וזה הפסוק אין מאחד מג' אלו הכתות שאין לענינו דמיון ולא הפך' ובפירוש האמת הוא כי דלת העם לעולם אוהבים השובע ואינם סובלים היוקר וע"כ ממנים בעל התבואה לאדון עליהם, כי טעם ניר חרישה ותלם וגם אדנות וממשלה כמו שאמר למען היות לו ניר לדוד עבדי, ומה שאמר ויש נספה בלא משפט ענינו כי אע"פ שרוב בני אדם ממנים בעל הממון והשובע עליהם, לפעמים יקרה שיהיה הענין הפוך והוא שיהיה בעל התבואה נענש ונספה על ממונו ועל תבואתו, או מפני שלא הפקיד אותת לאנשי המדינה או שמצאו לו עלילה מעונש מלכות או מסבות אחרות ולא יגיע מעשרו ומתבואתו להיות ניר ולא מושל אבל הוא נספה וכלה על ממונו בלא משפט.

פסוק כד
[כד-כה] חושך שבטו וכו'. צדיק אוכל וכו'. הכל כפשוטו.

פרק יד

פסוק א
חכמות נשים וכו'. בנתה בא כמותו גם אויביו ישלים אתו, כי משפטו ישלימו וכן כאן הראוי בונות.

פסוק ב
הולך בישרו וכו'. חלילה שיהיה הכנוי בוזהו שב על השם ית', עד שיהיה בפעל לבזיון ויהיה בזוי מן הבוזה אותו, אבל כנוי בוזהו שב לדברו ית' ולשאר מצותיו כמו שבאר זה הענין כי דבר ה' בזה ואת מצותיו הפר.

פסוק ד
בפי אויל וכו'. באין אלפים וכו'. י"ל כי בהעדר השורים אבוסיהם שהם המקומות שעומדים שם הבהמות יהיו נקיים ממזון ורב תבואות בכוח שור, באר בו הטעם למה באין אלפים אבוס בר מפני שהתבואות תלויות בכח השוורים וריבוים לחרש בהם, וזה המשל כלל בו ענינים הרבה אשר בהעדר סבתם תהיה מציאותם נעדרת, ע"כ הודיעך

בזה הפסוק ובזה המשל רמז גדול והוא שיהיה האדם משתכל בכל הענינים סבותיהם ולא יהיה הורס בענינים עד שידע מדרגתם וסבתם ומהותם ואחריתם, וע"כ זכר שלמה זה המשל בתוך דבריו בהיותו מספר מדות בני האדם המשובחות והמגונות בשני אלו המשלים, האחד הוא כהעדר והשני כקנין, והטובות והרעות שאדם עושה כלם הם העדר וקנין וכשתהיה נזהר באחת מהם יהיה הפכו נעדר ממך, המשל בזה כי כשאתה קונה המצוה הפלונית באותה שעה תהיה נעדר מן העבירה הפלונית שהיא הפכה וכל מצות עשה ומצות לא תעשה נכנסות בזה הגדר.

פסוק ה

עד אמונים וכו'. עד אמונים ועד שקר הם נגדיים ובהמצא האחד לא ימצא עמו האחר בהכרח, ובא ג"כ להורות כי המדות הטובות והרעות פעולתן ומעשיהן הן שוות עליהם והנולד מהם הוא ממין מולידם וממציאם, ואם האדם קונה מדה אחת טובה לא יהיה חשיבותו קנין אותה המדה לבדה רק לקנות בה מדות אחרות טובות.

פסוק ו

בקש לץ וכו' הלצים הם מקנאים לחכמים מפני הכבוד שרומזים להם מבני אדם ומעלתם וגדולתם, ומתאוים בעבור זה להיותם חכמים כמותם באותו החשיבות, אמנם מפני שאין ללצים ולכסילים שורש ורצון טבעי בחכמה ולא תספק מהם תאותם לעשות הרעות, לא תעלה בידם שום דבר מן החכמה ההיא שהם מתאוים, אבל הנבון שהוא הפך הלץ דבר נקל להשיג החכמה והדעת כי טבעיו וכחותיו כלם מוכנים לקבל החכמה וישיג מה שישיג וילמוד מה שילמוד בלא טורח כי הרצון והתאוה אשר לו בחכמה והנאה אשר לו מלימודה ומהשגתה יהיו לו סבה אשר לא ירגש בטורח אשר הוא טורח בה.

פסוק ז

לך מנגד וכו'. למען תהיה רחוק ממדותיו הרעות, וכל שכן אם אינך בעל שפתים ובעל דברים, אשר תוכל לנצח הכסיל אם יעורר עליך שום עירעור.

פסוק ח

חכמת ערום וכו' החכמה אשר תהיה לאדם ערום היא אשר תשימנו להבין במעשיו כיצד יעשם, או זה הוא אדם ערום כיש לו בינה לעשות בה ענינים או יהיה הבין דרכו, כמו שאמר בספר עזרא והלוים מבינים את העם לתורה, כלומר שמורים אותה לעם ומאירים ענינה להם.

פסוק ט
אוילים יליץ וכו' ר"ל לכל מקום שיהיה שם אשם או שגגה לא ימלט מהיות בו דעת האוילים או האוילים בעצמם, כי האשם מליץ בעבורם ומורה על פשעם או כל אחד ואחד מן האוילים יליץ אשם, כלומר ידבר דבר שיהיה בו אשם ושגגה ובהתערבם אחרים עם הבריות לא יהיה להם תרעומת וחילוק רק רצון ואהבה.

פסוק י
לב יודע וכו'. לא שמעתי על שום מפריש שיפרש בו מה שיהיה נכון, וא"א לב האדם אשר הוא האדם שיודע ומכיר סער הנפש ומה טיבה ושהנפש אינה שמחה בהבלי העולם, אינו מתפשט בהנאות הגוף עם שאר בני אדם להתערב עמהם בשמחתם, וזאת היא מדת החסידים שאינם נהנים בזה העולם במיני ההנאות הגופניות וכל מחשבתם היא בעניני המות כמו שאמר לב חכם בבית אבל. והפי' השני הוא שהודיענו בו טבע האדם שאינו שמח בחלקו ושהוא חלק רע באדם כי מרת נפשו ענינו כענין פן יפגעו בכם אנשים מרי נפש; כלומר שגוברת בהם המרה השחורה מרוב דאגתם, ובאר זה הענין באמרו ובשמחתו לא יתערב זר, כי בעלי המרה השחורה הם נפחדים מבני אדם ומתרחקים מהם ואינם שמחים כלל, ומפני שההרגשה הכללית היא בלב אמר לב יודע כלומר מרגש בזאת הליחה יותר מן הראוי ונמשך אחריה עד שאינו שמח בחלקו כשאר בני אדם. גם תוכל לפרש ע"פ הפשט ר"ל שהאדם יודע רעותיו וטובותיו ומה שהוא קובל וזולתו מבני אדם לא ידע לבו כי הוא לבדו, ובא להודיעך כי לב האדם ודעתו וכוונתי הוא דבר קשה להשיגו ולדעת אותו וע"כ תהיה נזהר מכל אדם להשמר ממנו כי אינך יודע מה טיבו ואם תוכו כברו, וכמו שאמרו ז"ל כל אדם יהיה בעיניך כליסטים, וכמו שאמר הפסוק מים עמוקים עצה בלב איש ואיש תבונות ידלנה.

פסוק יא
[יא-יב] בית רשעים וכו'. יש דרך וכו'. זה המשל אינו נאמר באחד מבני אדם לבד אלא ג"כ על ריבוי בני אדם, כאנשי המלחמה שיבחרו דרך אחד להלחם על שונאיהם ויחשבו לנצח כנקלה ויצא להם הענין הפך כוונתם.

פסוק יג
גם בשחק וכו'. זה הפסוק דבוק מאוד עם שלפניו, כי כמו שיש דרך שסופו להפסד ולאיבוד ג"כ יש שחוק שסופו יהיה כאב לב, כלומר שיקרה לבעל השחוק על השחוק בעצמו ריב ומדון עד שאיפשר שבני אדם הרבה יהיו נהרגים בו, וזה"א אשר באחריתה

היא כינוי לשמחה והקדים ה"א הכינוי כי כן דרך העברים לעשות כן, כמו שבא כינוי מדרכיו ישבע סוג לב קודם היותו זוכר הלב.

פסוק יד

מדרכו ישבע וכו', המפשרים כלם נבוכו בזה הפסוק עד שאחד מן הגדולים (עיין אבן עזרא שם) שבהם פרש בו מה שראוי לשחוק עליו והוא שאמר ומעליו מענין עלים כלומר עשבים וירקות, ואמר כי מן העלים הוא שבע האיש הטוב ושם כינוי העלים לאיש כאלו היה האיש גפן או תאנה, ורצה זה המפרש לומר באלו העלים מיני הירקות שאדם אוכל מבושלות, ואני לא ידעתי לו טעם בדבר זה כי העלים הוא שם מיוחד לבעלי האילנות לא לבעלי הירקות והעשבים, וא"א כי הלב ישבע וימלא תאוותו ממה שהוא מקיף עליו כי סוג נגזר מסוגה בשושנים, שענינו מסובבת ומוקפת, כי הלב הוא מדמה וחושב ענינים הרבה ודרכים רבים והוא ימלא רצונו מאותם הדרכים כשתסובב מחשבתו בהם כדי להוציאם לפועל, ואמר זה על צד הגנות באדם המרבה מחשבתו ומיגע חושיו בענינים שאינו יכול להשיגם, וע"כ אמר שהאדם הטוב הוא אשר בו מדת ההסתפקות ואינו מיגע מחשבותיו בדרכים ההם ולא ישים לבו במה שאי אפשר להשיגו, ויסיר מעליו זה הטורח ויקח מן הענינים כפי מה שחננו האל. וגם תוכל לפרש שהאיש הטוב הוא עליון בזאת המדה כלומר יותר מעולה ויותר משובח מאותו שמאריך מחשבותיו הבטלות בעניני העולם.

פסוק טו

פתי יאמין וכו'. דע כי החכמים הם במדרגות, כי יש כת מהם בתכלית הידיעה והשכל וישיגו כל החכמות בימים מועטים, ויש מהם כת אחרת שאינם מגיעים להשיג כל ימיהם אלא חכמה אחת לבדה, והם טורחים בה זמן גדול קודם שיעלה בידם חלק אחד מן החכמה ההיא, והם באמת פתיים כשהם נערכים אל החכמים השלמים, ועל זה הכת אמר פתי וכו' כי הם מאמינים הדברים על דרך הקבלה ואין בהם ידיעה וחכמה לחקור ולא יבקשו מופת לדבר, כי הרוצה לדעת הענין מן הענינים מוכרח תחלה לארבעה השאלות והם: אם הדבר ומה הדבר ואיך הדבר ולמה זה הדבר, וערום מבין הענינים כפי חכמתו וידיעתו, וזה הוא שאמר יבין לאשורו כלומר כפי כחו והשגתו.

פסוק טז

חכם ירא וכו'. החכם ירא מלעשות דבר שיוכל להזיקו והוא נרחק וסר מן הדעות הרעות, או מי הוא חכם מי שהוא ירא מן התגרה והקטטה או ירא השם וסר מרע.

פסוק יז
קצר אפים וכו'. ואיש מזימות בעל המחשבות הרעות שיש להם לב רע וצרות עין והם חושדים אפי' הכשרים שבאנשים, ונוכל לפרש בעל הזמה הוא שנוא מהשם, וקצר אפים ובעל הזמה שניהם אינם כובשים את יצרם ועל כן זכרם בפסוק אחד, וקרא שם הראשון אויל ושם השני שנוא.

פסוק יח
נחלו פתאים וכו'. ר"ל הפתיים יותר מוטבעים באולת מאותם שהם קצרי אפים. וע"כ אמר בהם לשון נחלה כקנין וכדבר הטבעי שאינו סר מהם ולא יסור, אמנם האולת שעושה מי שהוא קצר אפים אינו תמיד אבל היא בעת הכעס לבד אע"פ שהיא מדה רעה מאוד באדם.

פסוק יט
שחו רעים וכו'. לפעמים יקרה שהטובים יהיו מושלים על הרעים כמו שהוא הנכון ולפעמים יקרה שיהיה הפך זה, והוא שהרשעים הגיע ממשלתם עד שיהיו גם על שערי הצדיקים; ואפשר ג"כ שיהיה ורשעים על שערי צדיק ענין כפול לשחו רעים.

פסוק כ
גם לרעהו וכו'. אפילו מי שהוא רש מחכמה או ממעשים טובים כל בני אדם שונאים אותו, ומה שאמר ואוהבי עשיר רבים הוא כולל כל מיני עושר וכן הנדיבים ומי ששמחים בחלקם ובעלי החכמה.

פסוק כא
בז לרעהו וכו'. כי האדם שאינו מכבד את הבריות בגופו ובממונו הוא חוטא בנפשו ומביא עצמו למכשול; כי היום או מחר יהיה הוא צריך להם ולא יעזרוהו משונאיו ולא יעזרוהו בצר, ורמז לעשירים שהם בוטחים בממונם ואינם חולקים כבוד לריעיהם ולקרוביהם הדלים מרוב גאותם, והפכו מחונן עניים.

פסוק כב
הלא יתעו וכו'. חורשי רע הם התועים באמונת השם, ואיוב קרא אותם חורשי און, וזה הפסוק נדבק עם מה שלפניו כי גם ב' לרעהו הוא חורש רע.

פסוק כג
בכל עצב וכו'. שבח מי שחושב בעניני עצבון ומיתת הגוף כדי להכניע היצר הרע ושבח מדת השתיקה.

פסוק כד
עטרת חכמים וכו'. היה לו לומר עטרת חכמים חכמתם, אבל אמר זה מפני שהחכמה יותר יקרה כשבעל החכמה יהיה עשיר כמו שאמר וחכמת המסכן בזויה, וכן אמרו חז"ל אם אין קמח אין תורה.

פסוק כה
מציל נפשות וכו'. עד אמת מציל בני אדם כשיצא עליהם עד שקר.

פסוק כו
[כו-כז] ביראת ה' וכו'. יראת ה' וכו'. מקור חיים הם חיי הנפש אשר אינם בעלי תכלית כחיי האדם אבל הם חיי עולם אשר אינם כלים כמו מקור מים, ומה שאמר לסור ממוקשי מות באר בו החיים ההם והוציאם מכלל מיני שאר מיני החיים הנמצאים בנו.

פסוק כח
ברב עם וכו'. אמר זה כדי להעיר כל בעל מלוכה וכל מושל ארץ לעשות הנהגה טובה בעמו ולא יוסיף עליהם חקים זרים אשר בהם יבוא לידי קטטה ולמחלוקת, כי חרב המחלוקת יכלה הריבוי מן העם והשלום ירבה אותו,

פסוק כט
ארך אפים וכו'. סמך בזה הפסוק אחר ברוב עם להורות כי כל אשר יהיה האדם יותר גדול ונכבד ראוי לו שלא יכעס יותר מן הראוי, כי המלך שיהיה נוח עם הבריות הוא יותר נאהב ובני אדם מתקרבין אליו והוא יותר נעזר מעמו מן המלך האכזר והיהיר.

פסוק ל
חיי בשרים וכו'. לב האדם שהוא בריא ומרופא מכל מום ומכל מדה רעה הוא חיי בשרים לבעליו והוא כשלא יהיו בו כוונות הרבה לענינים רבים ממיני התאות וההפך להפך.

פסוק לא
עשק דל וכו' כינוי עושהו שב לא לעצמו שהוא עושה לעצמו חרפה וכן מכבדו, או רומז שהעושק יצרו העוב ולא יתן לו חלק בחכמה עושה לו חרפה בזה.

פסוק לב
ברעתו ידחה וכו'. שהרשע ידחה מבטחון השם ואין לו תקוה בנפשו, והצדיק אינו מפחד מן המיתה ולא מעונש הנפש.

פסוק לג
בלב נבון וכו'. ר"ל הנבון כשיתאוה החכמה הוא עומד קיים באותו התאוה עד שתעלה בידו מן החכמה השיעור הראוי לו כפי השגתו, ובקרב כסילים תודע, שהחכמה נודעת

להם בשיתוף השם לבד לא באורך הידיעה בעצמה אשר היא נודעת לחכמה כמו שאדם אחד יהיה יודע שם האיש ולא ידע מה טיבו.

פסוק לד
צדקה תרומם וכו'. שבח בזה הפסוק מאוד שתי אלו המדות אע"פ שיהיו ביד אותו הגוי וברשותו מעשים אחרים שאינם טובים, וחטאת הנזכר בזה המקום הוא חטאת שמכפרת את העון, ובא להודיעך כי כשהגוים שאינם מצווים על הצדקה והחסד הם מקבלים שכר טוב כל שכן שמקבלים עליהם שכר הרבה ישראל שהם מצויים עליהם.

פסוק לה
רצון מלך וכו'. כפשוטו המלך אוהב עבדו כשהוא משכיל, והוא דבוק עם הפסוק שעליו, כמו שהמלך רוצה לעבדו המשכיל כן האל יתברך אוהב בעלי הצדקה ועושה החסידים.

פרק טו

פסוק א
מענה רך וכו'. רומז בזה כי בעלי הצדקה ועושי החסדים אם הם כעסנים ומרגיזים בני אדם בדבריהם הם מפסידים על טובותם.

פסוק ב
לשון חכמים היא מלומדת ללמד בנחת ומתיקות, ועל כן תיטיב דעת כלומר שמדברת בדעת ובחכמה ובדברי ניחומים, ותוכל לפרש כי החכם מתקן בדבריו הדעת, כלומר החכמה כשיהיה בה שום דבר קשה להבינו או שום ספק, אבל הכסיל אין לו כלים שישתמש בהם אלא האולת.

פסוק ג
בכל מקום וכו'. מורה על ענין הפסוק שעבר שזכר בו ענין הצדקה והחסד, להודיעך כי העוסק בהם ובדומיהם אינו דבר בטל באדם אבל הוא דבר נאהב מאוד ומרוצה מהבורא יתי ושכרם מוכן גם כן לעושיהם.

פסוק ד
[ד-ו] מרפא לשון וכו'. אויל ינאץ וכו'. בית צדיק וכו'. הצדיק בהיותו בלא שיתוף הרשע יהיה ביתו בטוח מכל מקרה רע, אך אם הוא מחובר ומשותף עם בית הרשע אז יהיה נשחת ונעכר, ותוכל לפרש כי בית הרשע עם כל העושר והתבואה אשר לה לא תמלט מהיותה נעכרת.

פסוק ז
שפתי חכמים יזרו דעת וכו'. החכמים מודיעים חכמתם לבני אדם למען תוסיף החכמה ביניהם ותגדל מעלתה בין לומדיה, כי מלת יזרו כמו יפזרו ועל כן נקרא מזרה הכלי אשר ינקו בו החטים והשעורים, כי מטבע החכמה כשהיא שופעת בחכמה שתתגלה ותשפיע על זולתם, ועל כן מצאנו מחברי ספרי החכמות שהיו טורחים לחבר ספריהם אשר הוא דבר שלא ימשך להם ממנו שום מועלת אחר פטירתם אלא השם הטוב.

פסוק ח
זבח רשעים וכו'. שלא יספיק לו לאדם שיתפלל ויצום ויעשה עם זה מעשה הרשעים, וכן אמר הנביא כי חסד חפצתי ולא זבח וכו'.

פסוק ט
תועבת ה' וכו'. הנהיג שני אלו המאמרים על דרך בעלי ההגיון, באמרם האדם הוא השוחק והשוחק הוא האדם, בהודיעך האדם מדרך סגולתו וכן אמר זבח רשעים ותועבת ה' דרך רשע והכל ענין אחד.

פסוק י
מוסר רע וכו'. דבר רע הוא שיתרחק מן הדרך הראוי ללכת בו, ודרכו לזכור בספר הזה ימות ויחיה על דרך ההשאלה לא על דרך העיקר.

פסוק יא
שאול ואבדון וכו'. שני השמות אלו הזרים אין להם מציאות בהבחנת עצמם אלא כמציאות ההעדר אשר לא ימצא חוץ לגשם ולא בגשם, ועינינו נמשך אחר העדר צורת הגשם, ואין להאריך בזה הענין הדק כי משפט ידיעתו אמנם הוא לבעלי הטבע, ורמז בזה לסוף האדם ותכליתו המיוחד לו כי האל ישיג וידע אותם קודם היותם וכל שכן שיודע לבות בני אדם כלומר מחשבותם, ויהיה ענין זה כמו שאמר דוד גם חשך לא יחשיך ממך. וגם זה הפסוק נקשר עם שלפניו, כי שמי שונא התוכחת יהיה חושב בלבו שהאל לא יהיה חושש לראות דרכי הסכלים ע"כ הודיעך בזה כי הבורא לא יפלא ויעלם ממנו דבר ממיני ההנהגות האנושיות.

פסוק יב
[יב-יג] לא יאהב וכו'. לב שמח וכו'. זה הפסוק מבאר מה שלפניו שהלץ מתבייש בחרפתו שהוא שומע מבני אדם על רוע מעשיו והלב השמח ממעשיו הטובים ישובו פניו מלאירות והפכו הוא מי שהוא עצב בטבעו.

פסוק יד
[יד-טו] לב נבון וכו'. כל ימי עני וכו'. טוב לב הוא הפך המענה עצמו ויש לו צרות נפש בהוצאה, אבל מי שהוא טוב לב ורחב ידים בממונו. יעשה משתה תמיד כדי לשמוח בו.

פסוק טז
[טז-יח] טוב מעט וכו'. טוב ארוחת וכו'. איש חמה וכו'. אחר שזכר מדת ההסתפקות והנמשך אחריה זכר מדת היהירות והחמה והבא ממנה, יגרה תוכל ליחסו ללשון הערבי ויהיה ענינו ימשוך כלומר שהאדם הכעסן מדון והקטטה נמשכים אחריו לעולם ואינו נמלט מהם.

פסוק יט
דרך עצל וכו'. כפשוטו, משוכת אולי נגזר מן הערבי שקורין לקוץ שוכה, וכן הוא אצלנו בלשוננו הדבר המחודד נקרא משוכה שהוא הפך הדבר הישר

פסוק כ
בן חכם וכו'. לא די שהכסיל אינו מכיר מידת כיבוד אם ואינו משים לבו לזאת המצוה הגדולה אלא שהוא בוזה אותה בדבריו.

פסוק כא
[כא-כב] אולת שמחה וכו'. הפר מחשבות וכו'. כשהמחשבות והעצות הם בטלות ומופרות כשהם בלא סוד, תקנתם ורפואתם תהיה בריבוי העצה על אותו הדבר אשר הפרהו העדר הסוד והעצה, וזה הוא משל כולל כל הענינים שצריכים לעצה ולסוד.

פסוק כג
שמחה לאיש וכולי גם בזה כלל בו כל הענינים שצריכים לענות בו מענה ותשובה לפי השאלה.

פסוק כד
ארח חיים וכו'. כי לפי שיהיה האדם משיג החכמה ומדרגתו בה בהיותו חי תהיה מדרגת נפשו בהשגת העליונות אחרי היותה נפרדת מן הגוף.

פסוק כה
בית גאים וכו'. סמך זה הפסוק להורות כי הגאוה אינה מצויה עם בעלי השכל ואנשי החכמה.

פסוק כו
תועבת ה' וכו'. יש מאמרים הנעימים שאינם טהורים וישרים, אבל בזה כוון לאמרי נועם שיהיו תוכם כברם הפך מחשבות הרע.

פסוק כז
עכר ביתו וכו'. מי שלא יקבל מתנה כל שכן שלא יהיה בוצע וגוזל.

פסוק כח
לב צדיק וכו'. הגדול שבמדקדקים בן גנח בעל השרשים פרש בו יהגה לענות מענין לענה ורוש ושם הלמד פא הפועל ופירש בו כי הצדיק חושב בעניני האבלות והמות ע"ד לב חכם בבית אבל והאמת כי יפה פירש.

פסוק כט
[כט-ל] רחוק ה' וכו'. מאור עינים וכו'. לפי בנין האדם וטבעו מן הלב שהיא ההתחלה באדם יבואו כל הענינים בשאר האברים. אע"פ שיקרה לפעמים שהלב יקבל שמחה וכח משאר האיברים המשרתים אותו, כי האורה בלא ספק העינים מקבלים אותה תחלה והלב ישמח מן האורה ההיא, וזה הכל משל לפעולות האנושיות כי קצתם ירגשו מקצתם ויקבל האדם השכר הראוי לו לפי שטרח, וע"כ בא זה הפסוק אחר שזכר בפסוק שעבר עונש הרשעים ושכר הצדיקים.

פסוק לא
[לא-לג] אזן שמעת וכו'. פורע מוסר וכו'. יראת ה' וכו'. משפטו לומר מוסר וחכמה, וכן שמש ירח עמד זבולה, ובזה הראה לנו הקשר אשר בין ג' אלו המדות ושאין לאחד מהם מציאות אמתי בלתי היות האחר עמו, ואמר שהענוה קודמת לכבוד במציאות ובזמן ולא זכר במשה מדה אחרת מן המדות הנמצאות בשלמים מפני שהענוה היא העליונה שבכל המדות.

פרק טז

פסוק א
לאדם מערכי לב וכו'. כי האדם מסדר דבריו וכל מה שבלבו לעשות ועורך אותו להוציאנו לפועל, וכל זה הוא במחשבתו תחלה ואחר כן בדיבור וסוף הדבר ותכליתו הוא מה' כי מענה הדבר הוא סוף הדבר, ובא כמוהו והכסף יענה את הכל, וכן כל פעל ה' למענהו ר"ל תכליתו וסופו הוא עונה אליו וחוזר אליו, וגם תוכל לפרש בעבורו למשקל ולמקנהו עשה סכות בשבא תחת הלמד, ובהתחלף תנועת הלמד לפתח תבוא עמו הידיעה הנסתרת כמשפטה.

פסוק ב
כל דרכי איש וכו'. כל מה מהוא עושה נראה לו דבר נקי וזך ויפה, אבל הבורא הוא מונה הרצון והמחשבה אמר בלב האדם והראוי בעיניהם או ענינו של כל אחד ואחד, ור"ל כי האדם אינו מרגיש בכל מה מהוא פושע ותועה אם משכחה שתהיה בו או ממיעוט ידיעה והשם אין בו סבה מונעת לו מהיותו משיג כל דרכי האדם.

פסוק ג
גל אל ה' וכו'. גל חסר מבעלי הכפל ומן הקלים ומשפטו גלול, ור"ל שהשם יהיה מגין עליך שיבואו מחשבותיך לידי גמר ומעשה אם אתה תהיה מגלגל ענינך על השם, או גלול כל ענינך על השם והאמין שהוא יתי' סבתם ותהיינה מחשבותיך נכונות.

פסוק ד
כל פעל ה' וכו'. כי הטובות באות מאתו בכוונה ורצון והרעות מצד חיוב הרשע ומצד שורת הדין והמשפט, וכן אמר הנביא כי לא אחפוץ במות הרשע.

פסוק ה
תועבת ה' וכו'. הבורא חושב הכנעת הלב לדבר גדול כמו שאמר הראית כי נכנע אחאב, וכן אנו רואים בכל בעלי השחורה שבזמן מועט יתחלף ענינם וישתנה אל ענין רע מאד.

פסוק ו
בחסד ואמת וכו' פעם יאמר עון על אחת מן העבירות ופעם ענינו העברת דעת ורצון ואזהרה, כמו ועתה אם יש בי עון המיתני, וכן כאן כשהאדם מתנהג עם הבריות הנהגה ישרה ותהיה האמת מצויה עמו ויהיה ג"כ גומל חסדים, באמת כל בני אדם יקבלו התנצלותו עד שיכופר לו מה שהוא מכת זה העון ולא יוסיפו בו גנות ואשמה, וכמו שימצא עם החסד והאמת כפרת העון כן ימצא עם מי שהוא סור מרע יראת ה', ויהיה סור פעול מנחי העין.

פסוק ז
ברצות ה' וכו'. כשהאדם תהיה הנהגתו הנהגה מהבורא יהיה מרוצה ממנה, יהיה נשמר ממיני ההזקים וגם לא יהיה כח לאויביו שיזיקו לו והשם יסבב שישלימו אתו האויבים, או תפרש כי בהיות האדם בעל הנהגה טובה עם הבריות ויצליח במעשיו ובענינו מהם דרכי איש נהגו בני אדם לומר שהוא רצוי לבורא ונאהב ממנו ומפני זה גם אויביו עושים עמו שלום וגם ז"ל כשיהיה אדם בעל הצלחה ולא יראו בידו מעשים טובים הם רגילים לומר בו שהשעה משחקת לו ומנעו שאר בני אדם מלחלוק עמו.

פסוק ח
טוב מעט וכו'. מעט ממון יותר טוב כשהוא משותף עם הצדקה, כלומר שיחלק ממנו לעניים מהיות לו ממון הרבה ולא יעשה ממנו מה שהוא משפט, ר"ל שלא יקבלו ממנו בני אדם שום הנאה, או תפרש שהממון המועט הוא יותר טוב כשהוא בא לבעליו בצדקה וכשרות ולא מגזל וחמס ועושק מהיות בו ממון שלא קנהו בעליו בכשרות ובנקיות כפים.

פסוק ט
[ט-י] לב אדם וכו'. קסם על שפתי וכו'. ר"ל כי מופלא מאוד כמעשה הקסמים ודבר רחוק שמלך יוכל להיות לו כח לעמוד על דיבורו ולא יכנס עליו שום דבר שיעתיקהו מכוונתו בעבור השוחד או בעבור אהבת רעיו וחבריו.

פסוק יא
פלס ומאזני משפט וכו'. אבל אצל הבורא יתי אינו כמו שנמצא אצל מלך בשר ודם, וגם רמז בזה שהוא דבר שצריך להשמר בו מאד ולהזהר עליו והוא המדות והמשקלים והעובר על שיעורם הוא עובר על מצות השם.

פסוק יב
תועבת מלכים וכו'. אחר שזכר קצת מן הענינים התלויים במנהיגי המדינה אמר כי הרשע הוא דבר נתעב ונרחק מן המלכים שאי אפשר שיעמוד מלכותם קיים כל זמן שימצא בו הרשע, והרשע והצדקה הם שתי קצוות אשר בתוכם וביניהם נמצאים כל המדות הטובות והרעות.

פסוק יג
רצון מלכים וכו'. לא זכר זאת על דרך הסיפור רק ע"ד האזהרה:

פסוק יד
חמת מלך וכו'. המלך אינו צריך לכעס כלל, אבל גנאי הוא לו שהבית דין המחייב את האדם בין בחייו בין בממונו או באחד מאיבריו אינו כועס ואינו משתנה ממדותיו כלל, אבל זכר חמת המלך כי שישמור ממנו האדם ולא יפשע בו ושלא להכעיסו כמו שאנו רואים שהרבה נפשות מתו מכעס המלכות בנוב עיר הכהנים, ובא להודיעך מעלת החכמה וכחה שהיכולת בידה לבטלנו.

פסוק טו
באור פני מלך וכו'. זה הפך מה שזכר.

פסוק טז
[טז-יט] קנה חכמה וכו'. מסלת ישרים וכו'. לפני שבר וכו'. טוב שפל רוח וכו'. הוסיף לספר בשבח השפלות ובגנות הגאוה, ואמר כי מדות השפלות היא יותר טובה ומשובחת ואפי' כשהוא נמנה עם העניים בעניותם מן הריבוי אשר יהיה עמו הגאות שהעושר עם הגאות אינו קיים אבל הוא עתיד לקבל ההפסד, וגם נוכל לפרש טוב להיות שפל רוח ולהיות חבר לעניים ונמצא עמהם מהיותו מחלק שלל עם אנשים בעלי גאות.

פסוק כ
[כ-כב] משכיל על דבר וכו'. לחכם לב וכו'. מקור חיים וכו'. הכל כפשוטו.

פסוק כג
[כג-כד] לב חכם וכו'. צוף דבש וכו'. זה הפסוק נקשר עם שלפניו כי אחר שזכר מה שבפי החכם מלקח ומשכל, אמר עתה כי אותם המאמרים נמשלים למתיקות הדבש הטוב ומועילים לנפש ולגוף.

פסוק כה
[כה-כו] יש דרך ישר וכו'. נפש עמל וכו'. אכף יש אומרים שהוא מענין כף וי"מ מענין כפיפה, ובעל השרשים פרשו לפי ענינו סבה ועלה, וא"א שהוא מענין פחד ויהיה נגזר מערבי שאומר כאף פלאן מן פלאן בכף רפה, כלומר פחד פלוני מפלוני, ויהיה פי' הפסוק האדם העני שהוא טורח תמיד על גופו כדי לפרנסו מוכרח לעשות כן מפני פחד פיהו כי הוא מפחד כי היום או מחר לא יוכל לטרוח ולא יהיה לו מה יאכל, ולא זה מה שאמר בקהלת כל עמל אדם לפיהו, אבל רמז לנו כי הטורח הוא משובח וראוי שיעשנה האדם הצריך לו בעודנו בריא כי שמא יבוא עליו עת שלא יוכל לטרוח ויהיה מוכרח שיפרנסוהו אחרים ויהיה לו זה בשת וחרפה. וכבר ידעת במה שהזהיר על מי שבא להיות מתפרנס מממון אחרים באמרו ושמת סכין בלועך אם בעל נפש אתה.

פסוק כז
[כז-ל] איש בליעל וכו'. איש תהפוכות וכו'. איש חמס וכו'. עצה עיניו וכו'. בא לזכור בארבעה הפסוקים האלו המדות הרעות הנמצאות בקצת בני אדם הרעים כדי להיותך נזהר בהם. עצה נגזר מעץ כי האדם שחושב בלבו מחשבה עמוקה אינו מנענע עיניו כלל אבל בהכנס החום הטבעי פנימה מרוב היותו מחשב ישובו עיניו מתקשות כעץ עד שאינם רואות, כמו עני האדם הישן שהם פתוחות.

פסוק לא
עטרת תפארת וכו'. בעלי שיבה וזקנים משוגעים וכסילים שיבתם היא חרפתם, אבל השיבה היא כמו עטרה אם היא מחוברת ונמצאת עם הצדקה, ויחשוב האדם שאם הוא עתיד להזקין שלא תהיה לו שיבתו גנאי רק תהיה לו הדר ותפארת, ואיפשל שר"ל שהזקנה תביאנו להיות בעל תשובה ומעשים טובים אם היה בבחרותו בלי שומע מוסר.

פסוק לב
טוב ארך וכו' כבר דברו בה חכמי הדורות שעברו מלבד שלמה המלך ע"ה עד שאמר אחד מן הקדמונים בשבחו זאת המדה כי מי שיש לו כח לשנות טבעו ממדה למדה השגחת השם עליו, ונראה לי כי האדם שיש לו כח למשול ביצרו הוא חזק וגבור כמי שתופש העולם כלו תחת ידו ותחת ממשלתו, אחר שהאדם נקרא עולם קטן, כל שכן שיהיה נחשב יותר טוב מלוכד עיר שהוא חלק קטן מן העולם.

פסוק לג
בחיק יוטל את הגורל וכו'. אמר זה על שבני האדם סומכים עצמם על הגורלות על מי יפול הדבר ההוא או מה יקרה ממנו ודרכם לעשות זה בסתירה ובהעלם שהוא החיק וגם יפילו הגורלות תחת החיק בעבור שהמחלק אותם לא ירגיש בהם ולא יחלקם כמו שירצה, ואמר על אלו כי משפט גורלם יבוא מן השם לא לפי מה שיגזור גורלם, ובאר בזה המשל כי האדם מחוייב להשען על האל ולהסמך עליו ולא יהיה בוטח באותם ההבלים ומיני האיצטגנינות שדנים בהם מזלו של אדם ומדברים בהם על העתיד ועל העבר.

פרק יז

פסוק א
טוב פת חרבה וכו'. כמו שאמרו ז"ל איזהו עשיר השמח בחלקו, ואינו רחוק לפרש טוב פת חרבה עם הבריאות מזבחים נאכלים עם ריב הגוף, כלומר נעדר הבריאות כמו שאמר המשל אין עושר כבריאות.

פסוק ב
עבד משכיל וכו'. כפשוטו שזה העבד המשכיל קונה נחלת הבן המביש וחולק אותה עם אחי הבן המביש או יתעשר ויתחתן עם החורים והסגנים ויקנה מנחלתם ויהיה כאחד מהם בתוך נחלתם למכור ולקנות ולחלק.

פסוק ג
[ג-ד] מצרף לכסף וכו'. מרע מקשיב וכו'. האדם הרע שיטה אזנו לשמוע שפת און יהיה מאזין ג"כ על לשון הוות. ר"ל המלשינות הרע המזיק והמפסיד על האדם בגופו ובממונו כי העבירה האחת מביאה לאדם לידי עבירה אחרת יותר קשה, ומזין חסר אלף גם הצרי אשר תחת המ"ם משפטו להביא יוד או אלף ולפעמים תכנס האלף תחת היוד כמו והאזניחו נהרות כי הצרי אשר תחת ה"א יבוא עמו האלף בתנועה מורגשת ובחוק תנועת ה"א תתחבר עמה תנועת האלף גם כן, כי אלף והאזניחו איננו לשורש ולא לשום ענין רק היא אלף נוספת כמשפט שאר האותיות הנוספות אשר סימנם אמתינה.

פסוק ה
לעג לרש וכו'. אינו רוצה לומר שיהיה מלעיג ובוזה אותו בעבור דלותו, רק ר"ל על ענינו ועל דלותו שנגזרה עליו, וע"כ אמר על זה שחרף עושהו שיצא מקו האמונה והקל על הבורא בשתפש על דרכי השם והנהגתו בעבור זה הכל מפני שלא יהיה ענינו הולך כסדר משפט האדם באדם כלומר שאומר זה היה ראוי להיותו עשיר שהוא רש וזה היה ראוי להיות עני והוא עשיר, והשמח לאיד בני אדם ולרעתם הוא יוצא גם כן מקו האמונה מפני שהוא שומח על דבר שאינו יודע סבתו.

פסוק ו
עטרת זקנים וכו'. דבר נכבד הוא לזקנים בהמצא להם בני בנים בחייהם בהיות שבני אדם ידעו כי מבחורתו טרח באשה ובבנים ולא יצא עליו שם רע בבחרותו, כי אין ספק כי הבחור שעומד בלא אשה לא ימלט משם רע. ותפארת בנים אבותם מפני שהאבות מנהגים בניהם ומחנכים אותם למצוות והבנים מפחדים מהם מעשות דבר מגונה, ונוכל לפרש שהזקן כשיהיו לו בנים ובני בנים הוא אליו כבוד גדול ובני אדם חולקים לו כבוד בעבורם וכן הבנים כשיהיה להם אב הוא להם תפארת וכבוד משאר בני אדם.

פסוק ז
לא נאוה לנבל וכו'. שם נבל נגזר מן ועלהו לא יבול. ר"ל לא ראוי לנבל לדבר ולדרוש אפי' בדברי תועלת ויתרון מפני שהוא אינו עושה בהם ואם הוא דורש בהם אין לקבל ממנו כמו שאמרו ז"ל לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה.

פסוק ח
אבן חן השחד וכו'. מפני שיש לשחד כח יותר חזק מכח המשכיל עד שינצח ויעור עיני הפקחים והמשכילים.

פסוק ט
מכסה פשע וכו'. כי האדם שירצה להיות נאהב מן הבריות יהיה מכסה כל פשע שידע מהם וכל מום ולא יוציאם מפיו כלל.

פסוק י
תחת גערה וכו'. משפטו יחת המבין מהגערה, והוא אמר ששם הגערה נפעלת תחת היותה פועלת.

פסוק יא
אך מרי וכו'. כי בעל המרי יבקש לעשות רע תמיד ועל כן יקבל חילוף עשותו הרע שיבוא מלאך אכזרי שיהיה משולח עליו לענוש אותו.

פסוק יב
[יב-יד] פגוש דוב וכו'. משיב רעה וכו'. פוטר מים וכו'. התגלע נגזר מן הערבי שאומר מגאלעה למי שחולק על הדבר ויהיה פירושו כפוטר מים הוא תחלת המריבה, על כן קודם שיבוא הריב לידי מחלוקת נטוש אותו וברח ממנו.

פסוק טו
[טו-טז] מצדיק רשע וכו'. למה זה מחיר וכו'. הלא הוא דבר טוב לבקש החכמה ולקיימה אע"פ שהוא כסיל, כי מתוך שלא לשמה בא לשמה, וגם כן קשה איך תקרא כסיל מי שאין לו לב פתוח לחכמה ורוצה לטרוח בה חלילה משלמה שיאמר זה. אבל א"א שמדבר באדם שיש לו הכנה טבעית לקבל החכמה וקרא אותו כסיל מפני שמחליף הסגולה בהבלי העולם, ואמר מחיר הכנת החכמה אשר ביד זה האיש הכסיל המוכן לקבל החכמה ולקנותה בטוב שכלו והוא לא רצה לעסוק בה, ולב אין כלומר שלא נתן לבו ולא בחר בזה, ודבק עם זה הפסוק מה שבא אחריו.

פסוק יז
בכל עת: וכו'. כי האדם אשר קרא אותו בשם כסיל מפני שהוא פושע בעצמו בענין החכמה והשגתה הוא אוהב הרע בכל עת והוא גם כן נולד להיותו אח לצרה, והראיה שפסוק הזה נקשר עם שלפניו הוא הוא"ו אשר במלת ואח.

פסוק יח
[יח-יט] אדם חסר לב וכו'. אהב פשע וכו'. מלת פשע נופלת על אדם שחייב לכבד אחר שצריך להיותו משועבד לסבה מן הסבה והוא אינו עושה עמו שום דבר, וגם מי שעושה בדבר למעלה מן הראוי סופו יהיה שישבר והוא משל על מי שיוצא בפעולות ובענינים מקו היושר שסופו הוא להיותו נכשל בהם.

פסוק כ
[כ-כא] עקש לב וכו'. ילד כסיל וכו'. בא להודיעך מה שצריך לעשות לכל אב שיהיה לו בן כסיל או נבל להקדימו במוסר וליסרו ולא יתיר לו רסן תאוותיו בשום פנים, פירש אחר שיש בכי אדם שתקצר רוחם מרוב תאותם להיות להם בני זכרים, ואינם מרגישים כי הרבה פעמים יקרה לאדם שיהיה יולד בן רע ומשחית עד שיהיה תוגה אל לבו.

פסוק כב
לב שמח וכו'. כי הרוח הנקרא בלע"ז אשפיריט הוא מתפשט בגוף ונותן כח לאיברים והפך זה תיבש גרם והוא שתתמעט בו החום הטבעי, גהה חברו ולא יגהה מכם מזור, ושניהם מענין מחשבה ורצון, או טעמו כמו מוח שהוא כח האדם ולחותו הטבעי.

פסוק כג
[כג-כה] שחד מחיק רשע וכד'. את פני מבין וכו'. כעס לאביו וכו'. וממר שם דבר מן מרה למשקל פרץ דרך, והמ"ם הראשונה נוספת והוא כלו סגול והוא חסר למד הפועל כמו שבא כמער איש וליות (מלכים א' ז' ל"ו) פתוח העין, מפני שמשפט העין לבוא כן כ"א היתה בסגול היתה דוחקת התנועה וגם המ"ם אשר סמוכה על העין נשתתפה עמה בתנועתה ובאה פתוחה כמו מעל מעש, ואינו רחוק שיוכל להיות תואר למשקל עבד מלך, אבל מפני ששרשו מרה הוא יותר קרוב להיותו שם דבר מהיותו מתואר ויהיה ממר כמו מרי ליולדתו כמו בית המרי.

פסוק כו
גם ענוש וכו'. זה הפסוק קשה לפרשו וא"א לא ישבח לאיש צדיק שישתדל לקחת לו השררה אשר היא מדרך בעל האמונה והשופט לקחת אותה והוא ליסר ולהכות במיני הייסורין, כי זאת המלאכה איננה ראויה לצדיקים ולתמימים אשר הם רחמנים וכל שכן שיקרה שהבית דין יצוו לייסר אותו על שהוא חשוד על הדבר ולא עשהו, וכן אין ראוי להם לענוש אחד מן הצדיקים אע"פ שהוא על היושר שמא יקר לו מה שקרה לשאול שחמל על אגג.

פסוק כז
[כז-כח] חשך אמריו וכו'. גם אויל מחריש וכו'. כפשוטו.

פרק יח

פסוק א
לתאוה יבקש וכו'. האדם שהוא נפרד מאוהביו וקרוביו והולך אחר תאוותיו, סופו הוא שיחלק בכל אמונה טובה ובבל חכמה, כאלו אמר שהוא יצא מכל אמונה ותורה ורמז בזה שאין טוב לאדם שיצא מדעת מלמדיו וחבריו הטובים להיות דעתו נפרד מהם ובכלל זאת הפרידה נכנס פרידת האדם והתרחקו מביתו וממקומו אל ארץ אחרת להיות נכרי בין שאר בני אדם שאינם מכירים אותו פן יבזוהו ויתיאש בעבור זה על עצמו ולא יחוש וירדוף אחר מראת עיניו ואחר תאוותיו, וגם רמז לך שלמה על כת החכמים שאינם נמשכים אחר דעת בעלי תורת והולכים אחר דעתם והם המינים והאפיקורסים.

פסוק ב
לא יחפץ כסיל וכו' כסילותו ומיעוט דעתו יכריחוהו לגלות לבו לכל אדם, ותוכל לפרש שהכסיל אם יזדמן לו שיהיה חפץ ללמוד החכמה אינו למד אותה אלא להתפאר בה ולגלות לבו בעניניה ובסודותיה.

פסוק ג
[ג-ד] בבא רשע וכו'. מים עמוקים וכו'. כמו שהמים עמוקים לא יוכל אדם לדעת מה שבתוכם ושיעור עמקם, כן דברי האדם לפעמים יהיו נעלמים ומכוסים, ואפשר שכל הפסוק מדבר על ענין אחד והוא ענין החכמה והדורש בה, וכן אמרו ז"ל שבעים פנים לתורה והדורש בה הוסיף חכמתו.

פסוק ה
שאת פני וכו' פני רשע ענינו כעס וחמה, ופירושו כי להאריך על הרשע מקחת ממנו דין ולסבול רעתו אין טוב כשהוא עושה מעשה ומסבב על הצדיק להטותו מדרך המשפט.

פסוק ו
[ו-ח] שפתי כסיל וכו'. פי כסיל וכו'. דברי נרגן וכו'. כמתלהמים קדמה בו עין הפועל על פ"א הפועל כי משפטו כמתהלמים.

פסוק ט
גם מתרפה וכו'. רמז כי מן הביטול יתחדשו מיני הכסילות ושאר המדות הרעות, וכן אמרו חז"ל שהבטלה מביאה לידי שעמום.

פסוק י
מגדל עז וכו'. אע"פ שהפסוקים הבאים אחר זה הפסוק הם ממין הפסוקים שעברו, והוא מדבר במקרי האדם לפי מדותם אפשר ששלמה המלך ע"ה היתה לו הפסקה זמנית בין חבלו הדברים שעברו ובין חברו אלו הדברים, וכשבא להוסיף על דבריו עשה כדרך כל המתחילים אשר דרכם לשבח הבורא יתי תחלה ועל כן אמר בזה המקום מגדל עז, ולך לדעת כי שם ה' אינו מורה על ריבוי ולא על תוספת עצם כשאר השמות הנאמרים בזולתו יתי, אבל הוא שמו ושמו הוא ואין שמו דבר נוסף על עצמו עצם פשוט אין הרכבה בו ולא ריצוי בשום פנים, וכל השמות הנזכרים בו הם תארים נלוים אליו ונאמרים בו להורות על פעולותיו וכח מעשיו ומקצר השגתינו לו יתי הושאלו לו כל אלו השמות והתארים אשר הוא מדובר בהם והנהגנוהו בזה כאחד מנבראיו, אמנם הוא להכרח הסיפור והמליצה על מה שישפע עלינו מאתו ולהודיע מה שנשיג מזה.

פסוק יא
הון עשיר וכו'. רמז שגנות הוא על האדם שהוא בוטח בממונו כל כך ולא יחשוב כי היום או מחר ישתנה עליו הזמן ועל ממונו.

פסוק יב
[יב-יד] לפני שבר וכו'. משיב דבר וכו'. רוח איש וכו'. בא להודיעך כי המחלה היא דבר קרוב לאדם שיסבלנה, אבל המרה השחורה רחוק הוא לשאת אותה מבלתי עשותה פעולה בגוף, ואחר כך אמר.

פסוק טו
לב נבון וכו'. כאלו רמז לך בזה כי בבקשת החכמה והדעת יסורו הדאגות והמחשבות הבאות מן הרוח הנכאה.

פסוק טז
מתן אדם וכו'. גם זאת המדה מועילה להעביר הדאגה כי יהיה לו רוחב לב ותשימנו במדרגת הגדולים והחשובים.

פסוק יז
צדיק הראשון וכו'. בא להודיעך כי מי שיבוא לפני בית דין צריך השתדלות וזריזות מרובת אל עוזרים אם ירצה לצאת ממנו נקי בלא עונש כי אם אינו עושה זה אע"פ שיהיה עמו צד יושר וצד אמת כל זמן שלא יהיו לו עוזרים וטוענים יהיה נכשל.

פסוק יח
מדינים ישבית וכו'. זה הפוך ממה שאמר, ובא להודיעך טבע הגורל שהוא דבר עובר בין החולקים וישבית המחלוקת ויסיר הקטטה, ועצומים נגזרת מן הגישו עצומותיכם ; שענינו טענותיכם וכוונתכם.

פסוק יט
אח נפשע וכו'. הפליג לשבח בזה המשל מי שהוא נאמן ובטוח ושאינו פושע בחברו כי שם אח כולל כל ריע ועמית וחבר, ואמר נפשע אבל לא פשע, כלומר שהובחן ונוסה במרד ופשיעה ולא רצה לפשוע, או שהיה נפשע וחשוד על ענין והוא לא פשע כלל, וכאלו אמר אח נפשע ולא פשע הוא יקר מקרית עוז, כי נפשע מלה אפשרית וכבר ידעת האפשר על מה הוא נופל וביאורו שהוא נופל על הן ועל לאו, והמשל בזה ראובן זה אפשר שימצא חכם ואפשר שלא ימצא חכם וזה הוא האפשר האמיתי וזאת המלה נהוגה מאוד במלאכת ההגיון, והנפשע במדינים ואינו איש מדינים הוא נחשב כבריח ארמון.

פסוק כ
מפרי פי וכו'. כי חיי האדם והאדם ומזונותיו תלויים בפיו ולשונו כי הוא המוציא והמביא על האדם פרנסתו, תבואת בא חסר מ"ם ומשפטו לומר מתבואת, ועוד הוסיף לספר כח הלשון באמרו:

פסוק כא
[כא-כב] מות וחיים ביד לשון וכו'. מצא אשה וכו'. לא היה צריך לזכור שבח אחר באשה הזאת, כי בהיות מוצא האדם בה טוב הוא ראיה שהפסוק מדבר על אשה משובחת, יבא לרמוז לך על מי שחומר גופו ניאות לצורתו השכלית אשר היא הנפש לקבל המושכלות, ובאמת התכנה הזאת והניאותות הזה אשר בין הנפש והגוף הוא מתת אלתים,ואחר שזכר בשלשה הפסוקים שעברו קצת מדות בני אדם שהם נמשכות אחר המזג הטבעי אשר החומר ראש סבות כל אלו הענינים זכר כאן ענין החומר.

פסוק כג
תחנונים ידבר וכו'. זכר לך שני המינים האלו הנמצאים באדם האחד בא מצד הצורה והשני בא מצד החומר אשר רמזו בהם ז"ל יצר טוב ויצר רע וקראם בזה רש ועשיר.

פסוק כד
איש רעים וכו'. יש אדם שהוא מתחבר עם האנשים ויהיה להם רע כדי להזיקם, ספר לך טבעי בני אדם ובא להזהירך עליהם ולהודיעך כי הם מתחלפים בהנהגתם ודעתם ושיש

מתם שיהיו אוהבים מאד בלא סבה ומהם שהם חייבים לאהוב והם שונאים, ואמר לך כל זה להיותך משגיח בעצמך בהתחברך עם הבריות שתכיר טבעם תחלה.

פרק יט

פסוק א
טוב רש וכו'. הוא"ו במלת והוא אינו מורה על ענין שני נוסף אבל בא להורות על תואר העקש בשפתיו הידוע שהוא נקרא בשם כסיל.

פסוק ב
גם בלא דעת וכו'. שהדעת רסן מעכב התאוות וחולץ בינם ובין האדם, כי אץ ברגלים הוא ההולך אחר הגופניות והחמריות.

פסוק ג
אולת אדם וכו'. כי מרוב כסלותו יחשב בעת כעסו כי כל הענינים טובים ורעים מאתו ית' ואין לאדם הבחנה לעשות רע או טוב מרצונו.

פסוק ד
[ד-ז] הון יוסיף וכו'. עד שקרים וכו'. רבים יחלו וכו'. כל אחי רש וכו'. אבל מה שבני אדם מתרחקים ממנו וגם מהיות לו רע הוא האדם שדובר כזבים ומתמיד בהם, ואמר זה להפליג בגנות השקרן שהוא נרחק ושנאוי מן הרש.

פסוק ח
קנה לב וכו'. ר"ל מי שחפץ לקנות החכמה אוהב נפשו ובאר לך זאת הכוונת באמרו כי למלא טוב הוא השכר שקבל בעבור התבונה.

פסוק ט
עד שקרים וכו'. זה הפסוק בא כפול.

פסוק י
[י-יא] לא נאוה לכסיל וכו'. שכל אדם וכו'. כפשוטו.

פסוק יב
נהם ככפיר וכו'. וכטל על עשב רצונו, כי המלך אינו נמצא עם בני אדם תמיד על דעת אחד בלתי משתנה וגם לא יוכל האדם לספר לו ענייו בכל זמן שירצה אבל ענינו ורצונו הוא כטל על העשב שהוא דבר שאינו עומד אלא זמן מועט.

פסוק יג
[יג-יד] הות לאביו וכו'. בית והון וכו'. כי הממון והקרקע יוכל אדם להנחילו לבניו, אכל לא המזג הטוב והחומר הניאות.

פסוק טו
[טו-טז] עצלה תפיל וכו'. שמר מצוה וכו'. דרכיו שב על השם או על האדם.

פסוק יז
[יז-יח] מלוה ה' וכו'. יסר בנך וכו'. כלומר לא יעלה במחשבתך כי המותר ימיתנו כי זה דבר רחוק מאוד, ותוכל לפרש שלא תהיה חס עליו ואפילו היה מת תחת שבט המותר כי יותר טוב הוא מהיות יוצא לתרבות רעה.

פסוק יט
גדל חמה וכו'. מי שהוא כעסן גדול ולא יוציאנו לפועל ולא יגלנו כלל והוא סבלן ובעל מעצור, כי אם תציל ועוד תוסיף: כל זמן שהחמה תציל מעשות בה דבר שאין ראוי לעשותו ועוד תוסיף ואע"פ שהחמה תוסיף בו אמר שהוא דבר טוב מפני שיצא הפסדו בשכרו כלומר כעסו בסבלנותו. ותוכל לפרש הפך ר"ל מי שחמתו מרובה ואין לו מעצור הוא נושא על נפשו משא גדול וחטא גדול, והטעם בזה כי אם תציל שאם תבוא להציל מחמתו ותחשוב שהיא תשקוט ותעמוד היא תוסיף ותגדל יותר.

פסוק כ
[כ-כב] שמע עצה וכו'. רבות מחשבות וכו'. תאות אדם חסדו וכו'. ר"ל כי החסד המוכרח אינו חסד, והרש שאין לו במה שיעשה חסדים הוא יותר טוב מאיש כזב שיהיה מראה עצמו נותן מתנות ועושה חסדים ואין לבו בריא לעשותם.

פסוק כג
[כג-כו] יראת ה' וכו'. טמן עצל וכו'. לץ תכה וכו'. משדד אב וכו'. כפשוטו.

פסוק כז
חדל בני וכו'. ר"ל מרעתך ובא לשמוע מוסר, ובא חסר.

פסוק כח
עד בליעל יליץ וכו'. ר"ל בדברים בחלקת לשונו שיהיו נראים דברי משפט אבל אינו כן כי לבו מלא רעה ומרמה.

פסוק כט
נכונו ללצים וכו'. כפשוטו.

פרק כ

פסוק א
לץ היין וכו'. בא חסר ומשפטו לץ בשתותו היין הומה השכר כי לא יספיק לו היין לבדו.

פסוק ב
נהם ככפיר וכו'. כבר זכר זה הדבר.

פסוק ג
כבוד לאיש וכו'. כבר בארתי לך יתגלע שהוא מענין התעוררות במחלוקת, ומי שפרש בו שהעי"ן עומדת במקום ה"א הוא טעות כי לא נמצא כן לעולם.

פסוק ד
[ד-ו] מחרף עצל וכו'. מים עמוקים וכו'. רב אדם וכו'. משפטו אדם רב גדול במעלה ובמדרגה לא יקרא לשרתו ולעמוד לפניו אלא מי שהוא מכיר מעלת הענינים ומדרגתם וזה הוא איש חסדו, ואיש אמונים ר"ל דבר רחוק הוא שימצא אדם נאמן ואיש חסד עד שיהיה ראוי לעמוד לפני אדם גדול.

פסוק ז
[ז-יד] מתהלך בתמו וכו'. מלך יושב וכו'. מי יאמר וכו'. אבן ואבן וכו'. גם במעלליו וכו'. אזן שמעת וכו'. אל תאהב וכו'. רע רע וכו'. כפשוטו.

פסוק טו
[טו-טז] יש זהב וכו'. לקח בגדו וכו'. כי מי שהוא מעורב עם החומר שהוא זר ונכרי אצל כל אדם לפי מעלת הנפש וחשיבותה הוא שלקח בגדו מעליו כלומר נמסר ביד החומר אויבו המפסיד עליו או נכנס לו ערב לעשות ציוויו וגם נתן מטובו לחומר הנמשל לאשה.

פסוק יז
ערב לאיש וכו'. יש חכמה רעה והיא חכמת בעלי האמונות הנפסדות וקראם לחם שקר, ואם ערבים לקצתם סופם להיות נכשלים בהם ולא תהיה נפשם ניזונות מהם אלא כמי שאוכל חצץ במקום מזון.

פסוק יח
[יח-כא] מחשבות בעצה וכו'. גולה סוד וכו'. מקלל אביו וכו'. נחלה מבהלת ר"ל נחלת האבות שיהיו נולדים עליה שרשים וענינים מבוהלים בתחלת הענין, סוף זאת הנחלה אינה מבורכת, וא"ו ואחריתה נוספת או חסר מלת עד כלומר ועד אחריתה לא תהיה באותה הנחלה סימן ברכה.

פסוק כב
[כב-כה] אל תאמר כו'. תועבת וכו'. מה' וכו'. מוקש אדם ילע. חסר למד הפעל ומשפטו ילעה, והעכר.על כן דברי לעו, ופי' כי האדם שימחה ויפסיד עניני ההקדש והולך אחר ריבוי הנדרים יקרה לו מזה שיהיה נכשל בהם.

פסוק כו
מזרה רשעים מלך חכם. ר"ל החכם כשיודע שום רשע במלכותו ישליכנו מעליו שהמלך מוצא עליהם עלילות וחוקר אחר מעשיהם כדי לאבדם, או פי' וישב עליהם אופן שמזלם מתגלגל עליהם כדי להכשילם.

פסוק כז
נר ה' נשמת אדם חפש כל חדרי בטן. כבר ידעת כי נשמת אדם שם משותף כשיתוף שם נפש, כל אשר נשמת רוח חיים באפיו נאמר על האויר הנכנס מן הפה והאף אשר יעמוד כל בעל חיים בו ובהעדרו ימות, ועל הנפש הנשארת אמר נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה אמר נשמה על הנפש המדברת אשר באדם ורוח על נפש שאר בעלי חיים הנפסדת בהפסד הגוף, וגם כאן נאמר נשמת אדם על נפש הנשארת. והודיע לך מהות הנפש כי הנר הוא אור והאור הוא דבר נראה ואינו גוף ולא גשם, כי אם היה גוף או גשם לא היה עובר מאחר הדברים הבהירים, ורמז לך שהיא צורה שכלית וביחסו אותו לאל רמז גם השארות הנפש ונצחותה, חדרי בטן הם העניינים הנעלמים והנסתרים מן העין, ואמר חופש כאלו אמר ישכילם, כי זאת היא פעולת הנפש שהיא תשכיל העניינים כלם, ובמה הנפש משכלת אלו העניינים המושכלים אלא בשכל כי הדבר המושכל בעצמו הוא אשר בו תשכיל והוא השכל, ואין השכל והמשכיל דבר אחר אלא הדבר המושכל אשר השכל הפשיט צורתו אם כן השכל והמשכיל והמושכל דבר אחד.

פסוק כח
[כח-ל] חסד ואמת וכו'. תפארת בחורים וכו'. חברות פשע תמרוק. מענין נקיון ויפוי ור"ל בזה המקום תמרוק ברע כגון שיהיה האדם בעל חנפות ויפוי לשון עם חברו והוא ישנאהו. בתוך לבו, ואמר כי זאת הפעולה כמו מכות נעלמות.

פרק כא

פסוק א
[א-ב] פלגי מים וכו'. כל דרך. זה הפסוק ענינו דומה לפסוק שעבר והוא לב אדם יחשב דרכו וכו'.

פסוק ג
[ג-ד] עשה וכולי רום עינים וכו'. נר אולי הוא כמו נר כמו שנמצא בֵּן הכות תחת בֵּן, ויהיה פירשו הוא דומה לנר הרשעים אשר יביאו למקדש ולדומה לו למען יראו בני אדם כי הוא אדם כשר; ואפשר שנר חסר יוד מענין נירו לכם ניר ר"ל מחשבות הרשע שהוה חורש בתוך לבו הם חטאת.

פסוק ה
מחשבות חרוץ וכו'. כמו שהיה החרוץ למותר כן יהיה העני אדם שאין לו עצה ומחשבה במעשיו למחסור.

פסוק ו
פעל אוצרות וכו'. אצר הממון הנאסף עם השקר ר"ל בלשון שקר הולך לאבדון ועם שהוא הבל נדף פעולתם פעולת האנשים שהם מבקשים למות.

פסוק ז
שד רשעים יגורם. אין לפרש יגורם מן ויגר מואב והיה אם כן השוד מתירא מן הרעים, אבל הוא מן יגורו בך נדחי (ישעיה ט"ז ד') וגר זאב, עם לבן גרתי ור"ל כי השוד אשר הרשעים עושים הוא יגור עמהם ואינו זז מהם.

פסוק ח
הפכפך דרך וכו'. דרך איש שיהיה זר בעיניו ואינו מתנהג כשאר הבריות הוא הפכפך, והוא"ו במלת וזר נוספת.

פסוק ט
טוב לשבת וכו'. בית חבר כלומר שביתה בית חבר ומוכן למעשה הכישוף.

פסוק י
נפש רשע וכו'. כפשוטו.

פסוק יא
בענש לץ וכו'. הפתי אינו מקבל מוסר עד שישמע דברים מפחדים ומבהילים, והחכם מיד שתבוא להשכילו הוא מזומן לקבלה, או ארח הכינוי ופי' בהשכיל לאיש חכם דרכי החכמה, חכם אחר ישמע ג"כ מפי הרב ויקח חלקו מן הדעת.

פסוק יב
משכיל צדיק. ר"ל אדם משכיל או אדם צדיק כי המשכיל חבר לצדיק, ואמר כי המשכיל או הצדיק צריכים ללכת אל בית הרשע או מעניותם או שיהיה הרשע הזה מושל, וזה הוא הדבר שמסלף אלו הרשעים ומוציא אותם מדעתם, כי חושבים שכל זה מרוב הצלחתם

ומעלתם ולא ירגישו בעצמם כי כל זה הוא הפך מחשבתם, והוא למען רעתם שהיא מזומנת לבוא עליהם, כמו שאמר דוד ויציצו כל פועלי און וכו'.

פסוק יג
[יג-יד] אטם אזנו וכו'. מתן בסתר וכו'. יכפה נגזר מערבי שאומר כפא וענינו עמידה והפסקה, ושחד בחק חסר מלת יכפה והוא כפל לשון.

פסוק טו
שמחה לצדיק עשות משפט ומחתה הבאה לפועלי און היא ג"כ שמחה לצדיק

פסוק טז
[טז-יז] אדם תועה וכו'. איש מחסור וכו'. ר"ל שתי כתות בני אדם אינם מעשרים לעולם אוהבי השמחה ואוהבי המאכלים השמנים ולשתות היין.

פסוק יח
כפר לצדיק וכו', כי הרשע והבוגד אשר נענשים הוא סבה לצדיק לשמור מאותם המעשים הרעים.

פסוק יט
[יט-כח] (הכל כפשוטו) עד כזבים יאבד ר"ל טענותיו ודבריו כי הכזב אין לו שורש ולא יסוד.

פרק כב

פסוק א
[א-ב] נבחר וכו'. עשיר ורש נפגשו ר"ל בנגדיות ובהפוכות ושניהם סבתם ית'.

פסוק ג
ערום וכו'. כי זה בורח מן המחלוקת וזה יעמוד עליו ויכנס בו.

פסוק ד
עקב ענוה ר"ל בעקבי הענוה.

פסוק ה
צנים פחים וכו'. אע"פ שהכל בא מסבתו ית' האדם יוכל לפשוע בהם אם לא ישמור עצמו מהם.

פסוק ו
[ו-יא] אהב טהר לב וכו'. מי שיש לו ג' אלו המדות הטובות יהיה רע למלך, אוהב נאמן, טהר לב ובעל חן בשפתיו.

פסוק יב
עיני ה' וכו'. השגחתו היא עוינת על בעל דעת, ויסלף וכו' יש לתמוה על זה שהבורא יתי יכוין להרשיע הרשע, אע"פ שאמרו ז"ל אין מספיקין בידו לעשות תשובה זה הוא דעת בפני עצמו לפי דעתם. וא"א ויסלף ר"ל שהוא רואה ג"כ דברי הבוגד שהוא מסלף הדין והמשפט, ומה שאמר הפסוק ואתה הסיבות את לבם אחורנית אני אומר לך כי כל זה הדבר שהנביאים נוטים אחריו ומראים בו זה הדעת אמנם הוא להראות לכל בני אדם כי דרך הרשע נרחק מן האל עד שהם ראוים לכל זה החיוב והעונש שהוא יתברך יהיה מכוין להטות מלבם התשובה, לא שהבורא ישים בלב הרשע שיוסיף על רשעתו חלילה, ואם לא מה יהיה ענין אמרו כי לא אחפוץ במות הרשע, או יהיו דברי הנביאים סותרים זה את זה.

פסוק יג
[יג-טז] עשק דל וכו'. כי האדם שהוא גוזל לדל כדי להרבות לעצמו ונותן ממונו לאדם עשיר כדי שיקרבנו ויכבדנו לעולם לא יהיו שני אלו מתעשרים בעבור זה אבל ילכו הלוך וחסור.

פסוק יז
[יז-יט] להיות בה' וכו'. הודיעך שאע"פ שהיה האדם שומע דברי החכמה הוא צריך ומחויב להיותו בוטח בשם ולא יסמוך על חכמתו.

פסוק כ
הלא כתבתי לך שלשים ר"ל דברים מסודרים ומשולשים.

פסוק כא
[כא-כג] כי ה' יריב וכו'. וקבע את קובעיהם המפרשים השאילום מענין היקבע אדם אלהים אבל ז"ל אמרו קבוע ומוקבע ר"ל מיושב וקיים, ועל דרך החכמה פי' כי ה' יריב ריבם מן הדל והעני המריבים עם הגוף, והוא שהשם יעזור אותם ויריב בעבורם עם המונעים החמריים ויענישם מפני שמנעו וגזלו לזה הדל חקו ומשפעו, וקבע את קובעיהם נפש כלומר יהיה קובע חלק טוב ושכר טוב לנפש.

פסוק כד
[כד-כו] אל תהי בתקעי כף וכו'. רמז בזה על אותם החכמים שהם נמשכים אחר הדעות הזרות והאמונות היוצאות מדרך האמת.

פסוק כז
[כז-כט] חזית איש וכו'. הדגש שבמלת חשכים נוקף וענינו חשכה.

פרק כג

פסוק א
[א-ב] כי תשב וכו'. ושמת סכין וכו'. שיהיה האדם אונס עצמו ולא יהיה נמשך אחר תאוותיו הגופניות, או שאם יעלה בדעתך להבין מדברי הרב מה שאין ראוי להבין היה לך טוב להשים בפיך הסכין אם בעל חכמה אתה.

פסוק ג
[ג-ד] אל תתאו וכו'. אל תיגע וכו'. רמז שלא תכניס עצמך במה שאינך יכול לדעת אמתתו ואם אתה מרגיש בעצמך בינה נוספת לא תשימנה בדבר שהוא כלה והולך לו.

פסוק ה
[ה-ו] התעיף עיניך וכו'. אל תלחם וכו'. רמז שלא תקבל החכמה ממי שאין ראוי לקבלה, ויהיה רע עין רוע העיון בחכמה.

פסוק ז
[ז-ט] באזני כסיל וכו'. כמו שאמרו ז"ל מי שמוסרין לו ראשי הפרקים בחכמות הטבעיות והאלוהיות צריך להיות חכם ומבין מדעתו, כי באזני בני חת, ודבר נא באזני העם הכל היה דיבור בצינעה לא בגלוי.

פסוק י
אל תסג וכו'. אל תהיה הורס מה שקבלו אבותך מתורה ומחכמה, ולא תכניס עצמך בדברי חכמה שאין להם שורש הדומה ליתום שאין לו אב.

פסוק יא
כי גאלם וכו'. שב לדבר במוסר.

פסוק יב
[יב-כב] שמע לאביך זה ילדך ואל תבוז כי זקנה אמך, כי האדם צריך לתת חלקו לחומר בעניינים שההכרח מחייב וכל שכן בעת הזקנה כי אז חומר האדם הוא יותר צריך להחליף מפני שהוא ניתך יותר מבזמן הבחרות, ועל כן צריך לחמול על ימי הזקנה בדברים החמריים כגון האכילה והשתייה ושאר מיני התענוג המחליפים כח האדם והמוסיפים בו.

פסוק כג
[כג-כח] אף היא כחתף. התי"ו במקום הט"ת והוא חסר כי היה לו לומר כמארב חטף תארוב, י"ל כי הזונה והנמשל לה הוא דומה למארב שדרכו להיות בחטיפה ר"ל פתאום.

פסוק כט
[כט-לא] אל תרא יין. אחר שזכר כל מיני ההזק הבאים מצד ריבוי היין זכר סגולתו אמר כי היין נותן עינו ומראהו בכוס, יתהלך במישרים כלומר שנראה ממנו מתחלת הענין שלא יזיק ענינו מפני שהוא מוטעם ומשמח ואינו מראה לשותהו מה שיקרה בסופו למי שמרבה ממנו.

פסוק לב
[לב-לד] והיית כשכב וכו'. חֹבֵל קורדא בלע"ז והדגש נוסף ואמר זה המשל על חשק האשה ועל המרבה לשתות יין שידמה למלח העומד על חבל הספינה שעולה ויורדת בסער הים ומנענעת לכל צד.

פסוק לה
הכוני וכו' בהיותו ניעור משנתו ובעל החשק מרופא מחשקו אומר הלמוני, כלומר היין והחשק ולא הרגשתי והכוני ולא חליתי ועם כל זה אינו חוזר מסכלותו אבל אומר אני מקיץ משכרותי ואוסיף עוד לבקש היין, וכל זה משל לשאר מיני ההנאות החמריות והגופניות.

פרק כד

פסוק א
[א-ה] גבר חכם בעוז. גבר החכם ובעל הדעת כשיקרה להם שום דבר שיצער אותם מאד יתאמצו ולא יפחדו מאותם המקרים הבאים עליהם.

פסוק ו
ראמות. שהחכמה רחוקה מן הכסיל ואינו יכול להשיגה מפני שאינו רוצה לטרוח בה.

פסוק ח
מחשב להרע וכו'. הכת שאמר בו בשער ולא יפתח פיהו אינו מושלך מן העצה או מן הקיבוץ הנעשים בשער העיר אבל הוא עומד בה, כי אינו מחשב לעשות רעה לא לעצמו ולא לאחרים אבל הוא מרחיק החכמה מעצמו ועל כן לא ענשו כעונש מחשב להרע לו שיכנס במקומו מי שהוא בעל מזמה ומחשבה בחכמה, או יהיה פירשו שהאדם שירצה לעשות רעה לאיש אחר והוא כל כך בעל דעת ועצה שיהיה לו מעצור באותה הרעה שירצה לעשות עד שמחשב בה איך תפול עשייתה ועניינה בין שיעשה אותה או אינו עשה, בני אדם יקראו אותו בעל מזמות.

פסוק ט
[ט-יב] כי תאמר הן וכו'. זה נקשר עם פסוק הצל לקחים למות והודיעך בו שאל יעלה בדעתך שתאמר הן לא ידענו זה, כלומר אין לנו ידיעה שבפעולת הטוב יהיה לאדם הגמול הטוב מאת הבורא, דע כי השם משגיח ורואה בכל אלו הענינים.

פסוק יג
[יג-יד] כן דעה חכמה. השוה לנו החכמה ליבש אשר הוא מזון שטבע האדם יקבלנו ברצון כשאר דברים המתוקים שכח הטבעי יקבלם ברצון, ומה שאמר אם מצאת ויש אחרית הוא כתנאי שהתנה עמו בבקשת החכמה כי תקותה בחכמים היא ללמדה לשם שמים לא להתפאר בה בענינים הגופנים, אבל כשהוא עוסק בחכמה לתקן בה נפשו ושכלו ולהגיע בה למדרגה שהנפש תהיה שלמה וחכמה אז תגיע בה לדבר שאינו נפסק לעולם.

פסוק טו
אל תארב רשע. רמז לנו מה שהיה קשה על המשיגים ענין רשע וטוב לו צדיק ורע לו, ר"ל אל תהיה אורב במחשבתך לתפוש על אפני המציאות בענין הצדיק והרשע ומפני שהרשע עומד בשלוה גדולה ואתה רוצה לראותו ירוד מנכסיו ומטובותיו ושיהיה צריך מרוב דלותו ועניו לבוא לנוה הצדיק שירחם עליו, ויהיה אל תשדד רבצו ענינו כפול לענין אל תארוב רשע מפירושו אל תמהר ג"כ לראות מעונו ובית רבצו, שדודים מעונש חטאיו, כי זה הוא דרך שאין אתה רשאי לחשוב עליו כי חכמת השם גזרה זה ולא נדע סבה, ויהיה זה הפסוק משותף בענינו על פסוק אחר באיוב אם נפתה לבי על אשה ועל פתח רעי ארבתי, כלומר שלא נפתיתי אחר החומר ולא עלה במחשבתי ענינו ולא נמשכתי אחריו.

פסוק טז
[טז-יח] פן יראה ה'. משני אלו הפסוקים יתבאר לך מה שרצה לומר בפסוק אל תארוב רשע, והודיעך בו מפני שאתה התעוררת במחשבתך ובקשת לראות מפלת הרשעים קודם זמנה ותמהת על השם איך יהיה עוזב אותם בשלותם, אינו רוצה שאתה תהיה שמח על רעתם אחר שאין לך ידיעה בדרכי השם ופן יראה השם מה שאתה חושב עליו, ובעבור זה יהיה מזכה הרשע ההוא תחת היותו נענש כדי להראותך שאין לך בזה הענין שום ידיעה וחכמה אלא הוא לבדו.

פסוק יט
אל תתחר. התפעל מן חרה אפו.

פסוק כ
ירא את ה' בני ומלך עם שונים. בערבי מכאלפין כלומר אנשים שאין מקבלים המוסר והם נמשכים אחר תאותם.

פסוק כב
[כב-כג] גם אלה לחכמים. גם אלה הדברים עד גם אלה משלי שלמה הם דברים זכרם שלמה בשם חכמים אחרים או שמצאם כתובים בספריהם וחברם עם ספרו, או ששלמה היה גומר גם זה ראוי לחכמים.

פסוק כד
[כד-כז] הכן בחוץ. זה הפסוק אין לו קשר אבל הוא ענין בפני עצמו והוא מזהיר על ענין הישוב להעמידו ולקיימו תחבולת המחיה ופריה ורביה.

פסוק כח
[כח-לד] כפשוטו:

פרק כה

פסוק א
גם אלה משלי שלמה. נראה לי כי זה הדבר אינו מאמר שאמר שלמה אבל הוא מאמר שאמרו זולתו או הוא מאמר המעתיקים והם אנשי חזקיה או שאמרו זה המאמר חכמים אחרים שמצאום בשם שלמה.

פסוק ב
[ב-ג] כבוד אלהים. שמים לרום. בא להודיענו כי כל מה שהוא מחכמה מיוחדת בענינים האלהיים אתה חייב להסתירו ושלא לגלותו אלא לצנועים, וכבוד מלכים רומז בו החכמה הטבעית שאין בה כל כך ההעלם שיש בחכמה האלהית וע"כ לא אמר בה הסתר דבר, וכבר ידעת שכל מה שלמטה ממין החכמה האלוהית היא ממין החכמה הטבעית וזה נקרא מלכותו כמו שנקראו האלהיות הגמורות פנים ומה שלמטה מהם נקרא אחור באמרו וראית את אחורי ופני לא יראו, ומה שאמר שמים לרום לבאר לך בו כל מה שתרצה לדבר ולחקור בדברים העליונים כגון השמים שהם למעלה ממך ולדעת אמתתם ולהשיג כל מה שבכללם ואע"פ שלכל גלגל שכל נבדל שהוא מכלל החכמה האלהית ומה שאמר וארץ לעומק ר"ל כל מה שהוא באמצע הכדור, ולב מלכים ר"ל אמיתת חכמת הטבע.

פסוק ד
הגו סיגים. כי כמו שהסיגים צריך להוציאם מן הכסף אחר שישאר הכסף נקי כדי לעשות ממנו כלי, כן זאת החכמה צריך למי שירצה ללמדה שלא יבלבל עצמו בלימודה ולא יערב הדעות הזרות עם הדעות האמיתיות והסברות הנכונות כאשר עשו חכמי אומות העולם.

פסוק ה
[ה-ו] אל תתהדר. ובמקום גדולים. אולי רמז לך שלא יהיה רשאי החכם להכנס בחכמה אלא במדרגה, והמדרגה הם ההקדמות הצריכות לאותה החכמה.

פסוק ז
כי טוב. שיותר טוב שיאמרו לך עלה הנה כלומר במדרגה שלא הגית בה מקודם. מהיותך נדחה ממדרגה גדולה ממך כשתבקש לעלות בה ואינה שיעורך ולא ראוי לך:

פסוק ח
[ח-יא] תפוחי זהב. הרב רבינו משה פירש על זה הפסוק בהקדמת ספר מורה הנבוכים ואמר שהנסתר בדברי הנביאים הוא כזהב והנגלה ככסף, וכמו זה תורי זהב נעשה לך עם נקודות הכסף כי הנקודות הם המשכיות. אפניו האלף נוספת מאותיות ה א מ נ ת י ו, או כאופן וכסדר.

פסוק יב
[יב-יד] נשיאים ורוח. זה הוא משל על מי שמתפאר על מדת הנדיבות ואינה מצויה עמו.

פסוק טו
בארך אפים. שהקציין הוא נפתה ונתפש מאהבת איש שהוא מאריך אפו ואינו כועס כי מפני היות לאדם זאת המדה המשובחת יקרבנו הקציין ויכבדנו והוא נפתה לעשות רצונו.

פסוק טז
דבש מצאת. ר"ל חכמת האלהית אינה סובלת שילמד ממנה האדם בפעם אחת הרבה ויותר מן הראוי, כי עם ריבוי היה מפסיד מיעוטו.

פסוק יז
[יז-יח] מפיץ. הוא כלי זין שזורקין אותו הפרשים כשהם לוחמים, והוא עשוי כמו חנית קטן והישמעאלים קורין אותו זגאיה.

פסוק יט
מעדה. מגזרת עדי זהב, והוא המלבוש היקר והמשובח שמשים האדם אותו בימים המכובדים ובימים הנקיים מגשם ומשסרה, ועל כן אמר שלמה שהלובש בגדי עדי בזמן

הקור אינו דבר ראוי, והמשיל לחומץ הנופל על הנתר שמוחה אותו ומפריד חלקיו, וכן המשילו למי שזמר ומנגן לפני מי שיש לו לב רע עד שאין חפץ לשמוע דברי שירים.

פסוק כא

אם רעב שנאך. כפשוטו נמשך אחר כוונת הפסוק לא תקום ולא תטור, ולפי הנסתר רומז על האדם שאם יתקפהו יצרו יהיה מושך אותו לחכמה הנקרא לחם. ועל כן נקרא יצר הרע רעב מפני שאפילו כשישביענו האדם ויוסיף בו הוא יותר רעב וזה טבע רוב היצרים הרעים, כי המרגיל בהם הוא מתאוה להם יותר עד שהוא קשה עליו לפרוש מהם, וע"כ קראו הפסוק רעב ושונא רעב לפי טבע הגוף ושונא לפי טבע הנפש, וכן אמרו ז"ל משביעו רעב מרעיבו שבע, ותוכל לפרש ג"כ אם יהיה שונאך ממש רעב לחכמה לא תמנענה ממנו.

פסוק כב

כי גחלים. באר לך מה שהגיע לך מתועלת אם אתה כבשת יצרך והרגת שונאך, כי כמו הגחלים ששורפים ומכלים הדבר עד שאינו נמצא כן השונא ההוא יהיה נאבד וכלה מכל וכל.

פסוק כג

רוח צפון. כמו שרוח צפון תורה על גשם כן פני האדם כשהם דומים לפנים של האדם הכועס יורו שיש לו לבעל אלו הפנים לשון סתר, ר"ל שדבריו אינם דומים לפעולותיו אבל הוא אחד בפה ואחד בלב, שמי שהוא בעל מרה השחורה אע"פ שדבריו לא יהיו נמשכים אחר זה הטבע פעולותיו יהיו נמשכים אחר טבעו.

פסוק כד

טוב שבת. בית חבר כלומר שהיא מתעסקת בביתה במעשה הכשפים. ואפשר שבא חסר ומשפטו ומשנת בבית אשת חבר.

פסוק כה

מים קרים. שכל מיני ההנאות כשהם באות פתע פתאום על האדם הם יותר גדולות וגמורות בהנאה משאר ההנאות שבאות מעט ובנחת, והשמועה שתבוא מארץ רחוקה אין אדם יודע ממנה שום דבר עד שתגיע פתאום.

פסוק כו

מעין נרפש. הצדיק קודם שלוט עליו הרשע דומה למעין קודם היותו נרפש, בעבור שהצדיק מפרנס את כל בני אדם בצדקותיו כמו שהמעין מפרנס ומשקה בני אדם כלם ומרוה אותם מצמאונם, אבל כשהוא נשחת ממקרו אין בו תועלת.

פסוק כז
אכל דבש. רמז לחכמת האלוהית שהיא נמשלת לדבש, ושאין טוב להרבות ממנה בפעם אחת, ורמז שראוי לחכמים לחקור אחר הדברים הנכבדים שהם הענינים האלוהיים וכשהוא כבוד השם לחקור על אמתתם, כי בפסוק כבוד אלהים רמז לך כבוד הסתירה ועתה רמז לך כבוד החקירה.

פסוק כח
עיר פרוצה. עיר שאין לה חומה אינה שמורה מן השונאים וכן האדם שמדבר הרבה ויגלה לבני אדם כל מה שבתוך לבו לא ימלט מהיותו פושע על עצמו.

פרק כו

פסוק א
כשלג בקיץ. אינו דבר נשאר ועומד, כן הכבוד לכסיל אינו עומד ואינו נאה לו אם יקבלנו בלי חכמה.

פסוק ב
כצפור. זה הפסוק אין לו קשירה עם שלפניו ועם שלאחריו, ואמר כמו שהצפור אין לו מנוחה אבל הוא עומד להתעורר ולנוד ממקומו כן קללת חנם לא תחול ולא תנוח על בני אדם שאין להם פשע בדבר.

פסוק ג
[ג-ד] אל תען. ענה כסיל. כמו שפרשו חז"ל כאן בדרך ארץ כאן בדברי תורה.

פסוק ה
[ה-ו] מקצה. אע"פ שהוא מבנין פעל הדגוש ושרשו קצה הוא נגזר מן וקצותה את כפה שהוא מבעלי הכפל, ור"ל שמי ששולח דבריו על ידי כסיל הוא מטריד רגלי הכסיל ומייגע אותם ללא תועלת, וחמס שותה בעל השליחות בשלחו הכסיל.

פסוק ז
[ז-ח] כצרור אבן. ר"ל אבן יקרה שעומדת צרורה ושמורה בתוך כיס.

פסוק ט
חוח. הוא הורד שגדל עם החוח, ואמר שהורד שהוא ביד השכור אשר אין לו דיעה לשמור יפיו כן המשל וכו',

פסוק י
רב מחולל, כמו בורא, וכמוהו ותחולל ארץ ותבל, ואחר שהאריך בגנות הכסילים זכר להם קצת מהתנצלות ר"ל שהבורא יניח לו לכסיל מקום וימתין עליו, ושכר עוברים וכן הוא עשה לעוברי מצותיו, ומלת שוכר היא גזרת מענין הערבי שאומר שכר בדגש הכף רפה וענינו ישתמש. ויש לפרש ג"כ שוכר כמו סוגר מן עשי שכר אגמי נפש (ישעיה י"ט י') ויהיה פירושו שהבורא מוחץ וסוגר כוונת הכסיל.

פסוק יא
ראיתי איש, ר"ל עתיד יהיה כסיל או לכסיל יש תקוה יותר מאותו האיש החכם בעיניו.

פסוק יג
[יג-טו] חכם עצל. הוא הפך איש חכם בעיניו שזכר, והוא שיהיה שותק ועצל מלדבר מפני שנראה בעיני עצמו שאין לו חכמה כל כך שיהיה ראוי לדבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה ועל כן שבח אותו.

פסוק טז
[טז-יח] כמתלהלה. ענינו משחק וכן הערבי אומר למשחק מלאהי, וזקים הם הניצוצות שיוצאות מחיכוך הברזל באבן שתוציא פטיש.

פסוק יט
[יט-כא] פחם לחרחר ריב. לחרחר כלומר מדליק כי מחרחר נגזר מחרחר (דברים כ"ח כ"ב) שהוא הקדמת הדולקת מרוב חמימותה וכן החום בלשון ערבי חר.

פסוק כב
דברי נרגן כמתלהמים. הפך מתהלמים.

פסוק כג
כסף סיגים. המשיל שני דברים מגונים לשני דברים אחרים מגונים, כי הכסף המזוייף המעורב עם הנחושת כשיכוסה בו החרש שאינו שוה כלום יתחבר משתיהם מה שאין בו חשיבות אבל גנאי ודופי, כן השפתים שמדברות דברים שאינם טובים.

פסוק כד
[כד-כו] תכסה שנאה במשאון. נגזר ממשאת מאומה, וענינו הלואה, ר"ל השנאה תכסה ההלואה כי אם השונא יהיה צריך לה יהיה גודל שנאתו בעבור ההלואה, או פירושו שאם מתוך המשא והמתן שיהיה בין שני חברים או בין שני שותפים האחת מהם יהיה שונא את חברו בשנאה מכוסה והשנאה ההיא תהיה שנאת חנם אז ראוי לגלות דעתו בקהל ולבייישו וליסרו על זה.

פסוק כז
לשון שקר. שונא לכל מי שתופש עליו ומדכא אותו בדברים, אבל מי שיש לו פה חלק ר״ל דברים טובים וחלקות לשון דוחה בו מיני ההזק.

פרק כז

פסוק א
[א-ה] טובה תוכחת. התוכחת הוא מוסר מעורב עם הויכוח, ואהבה מסתחת ר״ל אהבה מרובה שתהיה בו שני אנשים אבל לא תהיה גלויה או שלא תהיה בהשגחה גמורה מן האהוב ושלא תהיה שלמה.

פסוק ו
נאמנים. ונעתרות. ונשיקות השונא אף שהם מרובות אינם נאמנות, ומלת נעתרות נגזר מן והעתרתם עלי דבריכם שענינו ריבוי מן ועתר ענן הקטרת שענינו ריבוי ועובי.

פסוק ז
נפש שבעה. מהנאות הגוף כלומר שאינה מתאוה מערבי הגוף ואינה נמשכת אחריהם תבוס נפשת, ונפש הרעבה שהיא לה כל מר מתוך רמז בזה רוב הנאתה וחוזק תאותה למפורסמת והתרחקה מן המושכלת, וחסר למ״ד השימוש כי משפטו לומר ולנפש רעבה.

פסוק ח
כצפור. ר״ל שהאדם כשיקנה חכמה ויש לו קבלה טובה לא יהיה נעתק ממנה אל דעת אחרת.

פסוק ט
שמן וקטרת. זה הוא משל לאהבת הרעים המתבודדים לדבר בדברי חכמה וימתיקו סוד ומתיעצים בינם לבין עצמם בחכמתם שקבלו מדברים שהם עצת נפש כלומר עסקי הנפש, והשמן דומה לחכמה בזכותו ובמה שלא יערבנו דבר זולתו אלא ממה שהוא ממינו ודומה לו וגם במה שהוא עליון על כל שאר הגופות כלומר שהוא צף על כל פלגיות המעורבות עמו, והקטרת ג״כ מחזק המוח שהוא משכן הנפש והתחלת המוח אשר בו הנפש הוא הלב.

פסוק י
רעך ורע. לא אמר לך שאם היה האח קרוב לך באהבה ובחיבה שאתה תהיה מחליף אותו באדם אחר, אבל הפסוק דבר באח רחוק באהבה וכל שכן אם היה רחוק במקום שאין

לסמוך עליו, ועל דרך הנסתר רעך ורע אביך הצורה השכלית והמושכלות כי השכל הוא רע לאדם כשהוא אוהב החכמה כי החכמה אינה דבר אחר אלא המושכלות וכן השכל רע לצורה השכלית שהיא האב ודבק בה, אחר שהנפש היא צורה שכלית באדם והשכל והמושכלות הם פעולות הנפש ומעשיה, כשהיא חכמה ומוציאה אלו המושכלות מן הכח אל הפועל, ומה שאמר ובית אחיך רמז בו החומר, ומם שאמר ביום אידך ר"ל דעת שיתעורר עליך היצר הרע ויתקוטט בך, והודיעך היתרון שיש לצורה על החומר.

פסוק יא

[יא-יג] קח בגדו. כי מה שאמרה התורה אם תחבול אין הענין באדם זר כי בזה אין לך עון (?) ועל דרך הנסתר זה מורה על הדעת הזר ואמר לך שתהיה בוחר לעצמך מאלו הענינים מה שאינו עצם להם אבל מה שהוא מקרה להם כי בגד האדם אינו עצמו אבל כמקרה קרה עליו מבחוץ, וע"כ אמר שתקח מן הדעת הזר מה שהוא חוץ מן הכוונה המורה על עצם הדעת ההוא, כלומר שלא תמשוך מחשבתך בו ושלא תטריד ג"כ שכלך בענינו.

פסוק יד

[יד-טו] דלף טורד. סגריר שם דבר מסגר ולמד הפועל כפולה, נשתוה מורכב משני בנינים מנפעל ומהתפעל והוא עבר, הנון תורה על נפעל והתיו על התפעל, טורד נגזר מלשון ערבי שאומר יטרד שענינו ישליך ויפזר, דלף ענינו טיפה הדומה לדמעה מן דלפה עיני.

פסוק טז

צפניה צפן רוח. אפשר שרוח בזה המקום רצה בו האויר המנשב לרוב תנועתו אע"פ שהאויר ג"כ הוא מתנועע בכל זמן ואין לו מנוחה, ואם תרצה לדעת זה תדענו מן השמש הנכנס בחדרי חדרים שאין שם רוח ותראנו מתנועע תנועה תמידית עם שאמרו קצת מן הקדמונים מחכמי האומות שאותם החלקים הקטנים והדקים שאינם מתחלקים לרוב דקותם הנראים לשמש כשיתחברו תהיה ההויה וכשיתפרדו תהיה ההפסד, ואמרו כי כל הנבראים המתהוים והנפסדים הם מאותם החלקים הדקים עד שבא מי שבטל זה הדעת — ושמן ימינו יקרא, יצעק על שמן ימינו שהוא כחו ובשרו שכלו וספו באשה. ורמז על אותם האנשים ששמו בטחונם ותקותם כל ימי חייהם בענינים שהם כלם צרכי החומר ולא עסקו כלל בתורה ובחכמה ואמר שלמה שהם כאלו צפנו הרוח.

פסוק יז

ברזל בברזל. שאר המתכות אם תרצה לחברם צריך להתיכם ואחר כך יתחברו, אבל הברזל מיד שיהיה מלובן באש יתחבר עם חברו, מה שאין כן בנחשת ולא בשאר מיני המתכות ועל כן המשיל הפסוק פני הרעים והחברים לברזל בדבקות ובאהבה כשהם

על הסכמה אחת ולב אחד, ואיש יחד היה לו לומר ויחד איש פני רעהו, ומי שמפרש מענין חידוד הוא נגד הדקדוק ונגד הענין, ורמז לך שההחברות עם האשה אינו כמו התחברות שני חברים כי על אשה אמר צופניה צפן רוח יעל הרעים ואיש יחד פני רעהו, ואל תקשה עלי מהפסוק והיו לבשר אחד כי זה נאמר על ענין פריה ורביה לקיום המין, אמנם החיבור הרמוז בזה מדבר על העצה וההתבודדת.

פסוק יח

כמים הפנים. דע כי אין אדם יכול לראות פניו במים בשום פנים ולא בשום תחבולה בעולם אלא על צד ההשתחויה ושפלות הראש, והוא שתטה ראשך למטה נוכח המים ואז תראה פניך בהם, ועל כן רמז לשפלות ולענוה כי עם השפלות יהיה האדם מכובד מחברו ומקובל ממנו לא עם השררה והגאוה.

פסוק כ

שאול ואבדון. הם שני ענינים המורים על ההעדר הגמור אחר שאין להם מציאות בהבחנת עצמם אבל הם מקרים נמשכים אחר נושאיהם והם נמצאים עם הפסד הנבראים כמו שהם בלתי נמצאים עם מציאות הוויתם, וגם העינים אינם שבעים מלראות הענינים המתחדשים במציאות זה אחר סור זה על ההתמדה הטבעית ובענין זה ההתמדה יהיה דומה על ענין שאול ואבדון.

פסוק כא

[כא-כד] ידוע תדע. כי לא לעולם. ראוי לאדם גם כן לעסוק בבקשת מחיתו שהוא אחד מן הענינים המקיימים הישוב ומעמידים החכמה, כי לא לעולם חוסן ר"ל הטבה וכן בלשון ערב חוסן הטבה ומתת ודורון, כי האדם אם לא יבקש מחיתו וצרכי גופו אין לו כי לא ימצא מי שירחם עליו ויתן לו ממונו בכל זמן, וזה הוא החוסן שאינו בא תמיד לבריות מזולתם וגם החוסן הבא לאדם מריוח שירוח מיגיע כפיו אינו לעולם ולא בכל זמן, שאע"פ שהמלוכה והגדולה מצויה במלכים תמיד והם נותנים לבני אדם מממונם ומרחמים עליהם בעשותם הצדקה אמר לך שלא תהיה בוטח בהם.

פסוק כה

[כה-כז] גלה חציר. כבשים ללבושך. ודי חלב. ספר בזה כל צרכי בני אדם ולא זכר היין והענבים כי לא התירו לענין תענוג ושכרות, ומלת עתודים חסר וא"ו הדבקות אבל בא במקומה וא"ו ומחיר, וזכר חלב העזים מפני שהיא רפואה ומזון והוא יותר טוב לגופות הבריאים והחולים.

פרק כח

פסוק א
נסו ואין רודף. ר"ל נסו הנסים והרשע ינוס עמהם ואין מי שירדפנו.

פסוק ב
בפשע ארץ. כשהארץ תפשע באדוניה יהיו שריה ונוגשיה רבים, מפני שאין להם מושל אחד לבדו שינהיג אותה המדינה בעצתו, אך בהיות בארץ ההיא אדם מבין שיהיה יודע כי כן עשו אנשי הארץ יהיה מאריך על עונש הארץ ההיא והוא שיתקן ביניהם ובין המושל וישיב אותם כמו שהיו מתחלה מתוך אותו האריכות אשר האריך עליהם.

פסוק ג
[ג-ח] מרבה הונו בנשך ובתרבית. כשיבוא לעשות תשובה יהיה מחוייב לחזור רביתו לבעליו ואם אינו נמצא יחייבוהו לחלקו לעניים ולדלים אם ירצה שיהיו עונותיו מחולים, או השם יקח ממונו ממנו ויתנהו למי שירצה.

פסוק ט
[ט-טז] נגיד חסר תבונות ורב מעשקות. מענין יריב ר"ל שהנגיד אע"פ שלא יהיה חכם כל זמן שהוא יריב על בעלי העושק והוא ג"כ שונא הבצע ראוי שיאריך ימים, וזה הפירוש ניאות למי שאינו חושש לניקוד כי אם היה מענין ריב היה משפטו להיות קמוץ והוא אינו קמוץ, ע"כ אומר אני שכך פירושו: כשהנגיד אשר משפטו להיות בעל תבונה כשיקרה שהוא חסר תבונה כלומר שאין לו דעת נכון ובני אדם יחשבוהו בעבור זה רב מעשקות, כלומר שיהיה נסכם לסבול העושק, והוא לא יהיה כן אבל יהיה שונא בצע ומואס העושק, ראוי הוא שיאריך ימים כלומר שיהיה נשאר במעלתו כל ימיו, והמפרשים טרחו בזה הפסוק למצוא בו פירש נכון וחשבו כי וא"ו ורב נוספת ופירשו שהנגיד שהוא חסר תבונה יהיה רב מעשקות שונא בצע אבל אדם שהוא שונא הבצע יאריך ימים.

פסוק יז
אדם עשוק. כמו חשוק כי אותיות אחהע"ר מתחלפות וכמוהו עשקה לי ערבני שהוא כמו חשקה לי.

פסוק יח
הולך תמים. באחת ר"ל בפעם אחת או בשעה אחת בלא עיכוב.

פסוק יט
[יט-כא] הכר פנים. ישים סוף הפסוק לתחלתו ותחלתו לסופו, ר"ל גבר שיפשע על פת לחם לא טוב להכיר לו פנים.

פסוק כב
[כב-כג] מוכיח אדם אחרי. כלומר אחר דברי ואזהרותי שהם דברי שלמה, ממחליק לשון כלומר שיוציא מפיו דברים מתוקים וערבים, כי אם היה לענין גנאי מה היה יתרון השבח והפלגתו, ועוד שאלו היה המוכיח הפך המחליק או בלתי מינו לא זכר ביניהם יחס כלל ואין יחס בין שני הפכים, כי לא יאמר זה החם יותר חם מזה הקר ולא זה הלבן יותר לבן מזה השחור, אבל היחס הוא בין שני חמים או בין שני קרים.

פסוק כד
גוזל אביו. מדבר בגזל שאינו נשאר אפילו ביד הבן שגזלו אבל הפקירו ואבדו.

פסוק כה
רחב נפש. האדם שמתרחב בתאותיו ומתפשט בהם, יגרה מפעל הדגוש, למשקל יצוה, כי משפטו היה להיות עין הפועל דגושה ובא כמו שבא: פתהן יערה, ואפשר שהוא מלשון חכמים גיררה חולדה.

פסוק כו
[כו-כח] בקום רשעים. כשרשעים יהיה להם כח ועת ויקומו על אנשי הדור וימשלו בהם ירבה החמס בתוכם והאדם יהיה נסתר ממנו והוא שיפחד מהראות ממונו.

פרק כט

פסוק א
איש תוכחות מקשה ערף. תוכל לפרש אותו על המוכיח או על המקבל תוכחת.

פסוק ב
[ב-ג] איש אהב. יאבד. אפשר שהוא פועל יוצא ויהיה פירושו שהאדם שיהיה רועה זונות כלומר שיהיו לו זונות הרכה תחת ידו בני אדם יהיו נכשלים בהם ויוציאו ממונם עליהן, ועל זה הצד יהיה זה הרועה סבה לאיבוד ממון זולתו לא ממונו.

פסוק ד
[ד-ו] בפשע איש. ושמח, על גזרת פעל וכמוהו ועלז בה, נבל ציץ, ואם עלה בדעתך לפרש שהצדיק הוא השומר על שהמוקש שיהיה בפשע הרשע ובסבתו אינו פירושו טוב.

פסוק ז
[ז-ט] איש חכם. רמז לך שהחכם צריך לו שיהיה נוח בדיבורו ושלא יעשה בתוך דבריו תנועות משתנות ומרגיזות באיבריו ובידיו כמו שעושים הרבה בני אדם בדברם, עד שידברו עם איבריהם כלם ומעוותים צורותיהם ומרקדים ברגליהם ואפילו כשהם מדברים בדברי תורה הם עושים זה, ועל כן אמר שלמה כי כשיקרה לאיש חכם שיעשה אלו התנועות הזרות בדברו בדברי חכמה לא ימלט מהיותו נשפט אח איש אויל, או פירושו כשיהיה איש חכם נשפט את איש אויל כלומר במדרגה אחת שוה בשוה, ורגז ושחק כל האדם על זה המעשה ואין נחת כלומר בלא מנוחה, וכן אמר בקהלת ואיך ימות החכם עם הכסיל, ופירש הג' הוא שהאיש החכם כשהוא עומד בתוך עמי הארץ יהיה בתוכם אנשים כסילים שיהיו מלעיגים על חכמתו וירגזו וישחקו על דבריו כמו שאמר הפסוק אויל הנביא משוגע איש הרוח.

פסוק י
אנשי דמים. וישרים יבקשו נפשו ר"ל שאנשי דמים יכקשו ג"כ להמית נפש הישרים.

פסוק יא
כל רוחו. וחכם באחור ישבחנה. ר"ל שהחכם כשישאלו לו בני אדם על דבר שיהיה בו סוד וצריך העלם הוא ישבח זאת השאלה כשישיבנה לאחור והוא שלא ירצה לגלותה.

פסוק יב
[יב-יג] רש ואיש תככים. אחר שאמר בפסוק שעבר כי המשרתים הם ממין אדוניהם, אמר כי הפחותים מבני אדם ג"כ ממין אחר בהתיחדם ובהגשם יחד ועל כן אמר שהרש ואיש הנכאה כשימצאו זה לזה מתנחמים מדלותם.

פסוק יד
[יד-יח] באין חזון. שאינו מענין נבואה אכל מענין יחזה וחזה, כלומר ראיית הנכון והישר שבענינים והמובחר שבהם, והוא שם מושאל מחזון של נבואה מפני שהנבואה הוא הדבר היותר ראוי והיותר נכון שבענינים עד שהשם יתי ירצה באותו היכר ויבחר בו.

פסוק יט
[יט-כא] מפנק. תרגום מעדני מלך תפנוקי מלכין, ומנון מענין מנוי כמו מנה את מאכלכם, והנון נוספת ומשקלו שאון יגון גאון, ואם תשימנו מענין מוניך יהיה פירושו כי המפנק את עבדו לבסוף ימצא עצמו מרומה ממנו.

פסוק כב
[כב-כה] חרדת אדם. כי זה החורד אינו כל כך חזק בבטחון על השם כמו אותו שנאמר בו ובוטח בה' אבל הוא רך ומפחד מן המקרים, כי אינו מאמין שיסורו מלפניו והוא עומד מסופק בהם. והשני שהוא בוטח בשם הוא כל כך חזק באמונת השם עד שאינו מפחד משום מקרה רע.

פסוק כו
רבים מבקשים. כונה אחת עם מה שאמר דוד אם ה' לא יבנה בית. ובזה הפסוק ובפסוק הבא אחר זה חתם שלמה כל המוסרים והאזהרות ורמז לך שתאמין ותדע כי כל המציאות ומה שבו הולך אחר רצון השם ית' וכמו שגזרה חכמתו.

פסוק כז
תועבת צדיקים. כלל לך גם בזה הפסוק כל מה שזכר בספרו בכלל ובפרט והוא שזכר הצדיק והרשע והעול והיושר. וזכור מה שאמרתי לך ששלמה חלק ספרו לג' חלקים, החלק הא' כלו נוטה אחר החכמה והמוסר, והחלק הב' יספר בו משלים על עניני בני האדם כפי מדותיהם ומוסריהם, והחלק הג' מדברי אגור עד סוף הספר עד שזכר אשת חיל כלו חכמת הטבע אבל בראשי פרקים, ורוב הנביאים לקחו זה הדרך.

פרק ל

פסוק א
דברי אגור. שלמה המלך כשבא להשלים ספרו כיון לזכור בו קצת מחכמים ידועים בחכמה אם שהיו בדורו ולמד מהם או שהיו לפניו, ואמר כן יקה זכר בספרו זאת המשא כלומר זאת החכמה מדברי הגבר אשר שמו איתיאל אשר שמו ג"כ אוכל כי היו לו שני שמות, וכמו שהיו לשלמה שני שמות שלמה וידידיה.

פסוק ב
[ב-ד] מי עלה שמים. בזכרו הרוח והמים והארץ רמז בהם ובכללם עולם ההויה וההפסד והמתהוה מהם, ואמר עליהם על דרך השאלה מי מבני אדם שידע אלו הענינים כפי מה שהם ולפי אמיתתם והשתתפם עם היות סדר טבעם בהם לעולם והיות כל אחד בפני עצמו ושאחד מהם אינו נכנס בגבול האחר, אבל כל אדם יש לו מקום מיוחד אשר שם יסודו והשארותו, אמר בסוד הרוח מי אסף רוח בחפניו ויהיה בחפניו ענינו מקומו המיוחד לו, ואחר כן אמר מי צרר מים בשמלה ויהיה מלת שמלה עמידת היסוד ההוא כלומר יסוד המים בפני עצמו והוא כאלו לובש אותו קרום אחד מבדיל בינו ובין שאר

היסודות הדבקים בו, ואמר על כדור הארץ וקיומו ומיעוט תנועו מי הקים כל אפסי ארץ, ומלת מי הנופלת בכל אחד מאלו הוא לענין מבאר בו זרות הענין וד ותו, והוא אמר מי עלה שמים וירד כלומר מי מן המשיגים העולים בסולם והיורדים בו שיוכל להשיג טבע מציאות העולם השפל כפי מה שהוא וידע טבע היסודות הארבעה ומעשיהם ואופניהם, וזכר העלייה והירידה כטעם זכרו בהשגת יעקב באמרו והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו, שהם הנביאים וזולתם מן העולים בסולם שעניני מדרגות ידועות, מה שמו ומה שם בנו מורה על גדר האדם בכלל ובפרט, כי האדם הוא דבר מוליד ומוכן להוליד כלומר שבא מחומר עכור עד שאין בו יכולת להשיג אלו הנמצאות ההוות הנפסדות על הסדר שזכרם וכל שכן חידוש העולם וקדמותו הרמוז בו, גם כן מי הקים כל אפסי ארץ שענין זה מלבד הקבלה האמיתית שיש לנו בו אם תקחנו בהבחנת עצמו הוא דבר נסתר בטבעו ממין האדם עד שהוא לו מעמד שכל, ואמנם אמרו שם בנו גדר בו האדם לפי החומר הקרוב המשותף לשאר בעלי חיים אחר שהתאמת בו, שאי אפשר שימצא מבלתי היותו בן לאביו ואב לבנו אם הזדמן לו שיהיה לו בן, וזה הגדר נמצא ברוב בעלי חיים בעלי חומר, והסבה האחרה שזכר בזה הגדר ר"ל שם בנו להוציא מכללו השכלים הנפרדים שהם חיים ג"כ וכן להוציא מזה הכלל עצמו השמים שהם בעלי נפש חיה, ואם נאמר שהם בעלי חומר אבל אינם מחומר נולד מוליד מקבל הויה והפסד, וכל זה להודיענו שאלו הענינים אין מניעת השגתם אלא מצד החומר אשר הוא מסך מבדיל בינינו ובין השגות האמתיות. ולא זכר יסוד האש וכוון לזכור רק הגי' היסודות מפני שמציאות כל אחד מהם במקום מיוחד לו ואין אחד מהם לפי טבעו נכנס בתוך חברו, ואם יכנס יהיה מהכרח מכריח כמו שמשים אויר בכלי ריקן בתוך המים או במי שזורק אבן ומעלהו למעלה באויר וכל זה חוץ מן הטבע, אבל מפני שהאש נמצא ממנו בשני מקומות היסודי ממנו הפשוט שמקומו המיוחד לו אמנם הוא תחת גלגל הירח והמורכב ממנו נמצא אצלנו וזה חוץ למקומו המיוחד לו, וזה הענין אינו לא ביסוד הארץ ולא ביסוד הרוח והמים ועל כן לא זכר החכם האש בבירור והניח שיובן ענינו בכלל זכרו השמים, ולפי זה תמצא שהיסודות הד' נזכרים לפי סדרם והנחתם הטבעית תחלה האש והוא הראש ואחריו הרוח ואחר הרוח המים ואחר המים העפר.

פסוק ה

כל אמרת. כלומר מפני שעניני המציאות אי אפשר לכל בעל חומר להשיג ולעמוד על אמתתם ראוי לך שתקבל מה שאמרה לך התורה שאין בה ספק ובלבול דעות.

פסוק ו
אל תוסף. להודיעך שאחרי דברי השם אין צריך תוספת דעת שני וכל מה שתוסיף דברים על דברי השם תוסיף הזק לעצמך, על כן הנבחר שבדעות וכל שכן בדבר שאי אפשר שיעמיד עליו השכל לדעת אמתתו הוא יותר טוב לך שתבחר הקבלה ותמנע בדברים ובויכוחים ולא תתלה דעתך במה שאי אפשר להשיגו, כמו שאמר בקהלת אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני האלהים כי האלהים בשמים ואתה על הארץ על כן יהיו דבריך מעטים.

פסוק ז
[ז-ח] שתים שאלתי. שוא ודבר כזב. מה שאינו נופל עליו לא ראיה ולא מופת ולא מושכל ראשון הוא שוא ודבר כזב וזה מן הקבלה כי הקבלה האמתית אינה צריכה למופת ולראיה, וכן בקש שישפיע עליו השם מן החכמה מה שתספיק לו להשיג במה שראוי להשיגן והוא שידע בה שהבורא הוא אלוה אחד נמצא יכול ומשיג וידע זה מצד המופת האמתי עם כל הסכמות הצריכות לזה, ורמז שהעושר ירחק ממנו ר"ל ריבוי החקירה אחר כל אלו הדעות מפני שאין זה אלא יגיעת הבשר וטורח הנפש.

פסוק ט
פן אשבע. שאם אני עוסק כל ימי בחכמה ובמה שהוא ממנו יותר אין ספק שיתחדשו עלי ספקות ושיבושים, ומה שאמר ופן אורש שלא יהיה נעדר מן החכמה כל כך עד שיהיה תופש על דרכי השם כמו שיעשו הסכלים ועל כן שאל האמצעי שבענינים.

פסוק י
אל תלשן. ותהיה נזהר בעצמך שחומר שלך יהיה בהסכמה אחת עם השכל עד שיהיה ביניהם דבקות עד שלא יפסיד החומר האדם וצורתו, ואמר אל תלשן עבד שהוא הגוף אל אדוניו שהוא השכל כי השכל הזה הוא המנהיג את הגוף והוא כאלו אמר לך שלא יעשה האדם ענינים נוטים אחר החומר יותר מן הראוי, ומה שאמרה התורה ואיבה אשית בינך ובין האשה שהוא דבר מורה על האיבה השלימה אשר בין החומר והצורה בזה באה להורות על טבע שניהם לבד. ואחר כן בא לזכור טבע כתות בני אדם ודיעותיהם בענין המציאות וקראם דורות.

פסוק יא
דור אביו. כי יש מבני אדם שהם הולכים אחר החומר ולא אחר השכל, אביו יקלל כלומר שהוא מקל בצורתו בשאינו נמשך אחריה כי המקלל והמקל ענין אחד הוא, ואת אמו

לא יברך שהוא יברך החומר ולא ישלם עמו כלומר שלא ישים אהבה בינו ובין הצורה שהוא שכל האנושי.

פסוק יב

דור טהור בעיניו. מענין ועינו כעין הבדלח, והוא שיש בני אדם מראים עצמם טהורים וזכים באמונתם ובהנהגתם ואם תדקדק אחר שורש אמונתם לא תמצאנה נקייה מן הליכלוך, וכמו זה הכת היא אמונת הישמעאלים והדומה להם.

פסוק יג

דור מה רמו. רמז בזה על כת האפיקורסים והמינים שאינם מאמינים שהשגחת השם תהיה מתפשטת מגלגל הירח ולמטה, ועל כמו אלו אמר דוד שתו בשמים פיהם, ויהיה עיניו מענין השגחה ויהיה פי' מה רמו עיניו השגחתו מסולקת ומרוממת מזה העולם השפל.

פסוק יד

דור חרבות. אלו שמאמינים בהשגחה הכללית אבל לא בחלקיה, וזה דעת קצת מקדמוני הפילוסופים והכשדים ועובדי הבעלים ואינם מאמינים בעונש ובגמול וזה הכת הוא הרע שבכולם והיותר מגונה.

פסוק טו

לעלוקה. שני בנות רמז לשתי מיני האיכויות שהם שנים פועלים ושנים נפעלים, ולעלוקה הוא רוצה בענינה ההויה והיא מלה יוצאת מן הערבי שהתעלוק הוא ענין תליה ואין לה חבר בכל המקרא, ועל כן הוא יותר קרוב לומר שענינה מורה על ענין הויה מפני שהוא תלויה בשתי איכויות פועלות ונפעלות והם החום והליחות והקור והיובש, ורמז בו ענין ההפסד וענין השתנות.

פסוק טז

שאול ועצר. שאול הוא ההפסד ועוצר רחם הוא העדר ההויה, ארץ וכו' רמז להשתנותם זה לזה כמו שאתה רואה שהאידים עולים מן הארץ תמיד ומשתנים למים, ומשפטו לומר ארץ לא שבעה מתת מים והאש שמשתנה לאויר והוא הדין באויר שהוא משתנה לאש, וזה שאמר הב הב ר"ל בו התמדה הנצחית שהיא באלו הענינים העבעים בכל עת ובכל זמן בעולם ההויה וההפסד, ולא אמרו הון כמו כן מלות מורות על ההתמדה הקיימת כי מלת הון ענינו ריבוי הדבר. ומה שאמרתי לך בשם עלוקה שהוא מושאל מענין תליה לפי הערבי הוא מה שראיתי בספרד שלועזים בארצי שנגוטרא והיא התולעת שמוצץ הדם בבני אדם ולעזו אותו כן, מפני שראו ששם זה התולעת נקרא בערבי עלקה ושמה

מושאל מתלייתה על פיה בעת שהיא מוצצת הדם כי אין לה רגלים שתהיה תלויה בהם כשאר בעלי חיים.

פסוק יז

עין תלעג. שב לזכור בזה הפסוק הענין הראשון שאמר בו דור אביו כדי לחזק הענין ההוא והדבר הנמשל. וזכר שני אלו העופות המשחיתים האחד שט בארץ ואוכל הנבלות והוא העורב, והאחר שהוא קל וחזק ההתעופפות כל זה למשל, ויהיה עורבי נחל משל לחומר שהוא שט בארץ ובני נשר משל למהירות, ויהיה מלת ויאכלוה דבקה עם יקרוה ויאכלוהו מהרה כמהירות הנשר בהתעופפותו, כי איך יקרו העורבים העין ויאכלוהו הנשרים זה דבר שאי אפשר, פי' אשר יקרוהו עורבי נחל או יאכלוהו בני נשר.

פסוק יח

[יח-יט] שלשה המה. דרך הנשר. זה הפסוק אינו קשה כלל לסכלים ולפתיים אם יפרשוהו כפשוטו, אבל היה להם לחשוב ששלמה המלך לא היה טפש שיזכור דברים בעלים, אבל אני אומר שאחר שזכר למעלה בפסוק מי עלה שמים וכו' ענין היסודות ומקומם הטבעי בא לזכור לנו גם כן ענין ההתחלות אשר למציאות, וגלה דעתו בהם כי הם ענינים עמוקים כי אם היה אפשר לנו לעמוד על הנכון בענין ההתחלות היינו עומדים על אמיתת המציאות, ובזה לרמוז לנו ענין ההתחלות שהם שלשה החומר והצורה וההעדר, המשל הראשון היה דרך הנשר כי הנשר בשמים כשאדם רואהו תחלה עף בשמים לא יוכל להכיר מאי זה צד יבא כי לא הניח רושם באויר, והמשל השני דרך נחש שהוא גם כן מענין דומה בהעלם התחלתי כי הצור הוא דבר יבש ולא נראה בו רושם לכת הנחש בו וכן הספינה כשהיא נמצאת בים אין רישומה ניכר כן אין לנו ראיה ברורה באלו ההתחלות אשר כל הנמצאות אשר אתנו מצויות בשבילם לעמוד על ענינם ולהשיג איכות הרכבתם הנעלמת.

פסוק כ

כן דרך. באר הענין כלו וגלה לנו כל הסודות האלו אשר המשלים האלו נאמרים בעבורם, כי אלו הג' משלים ענינם נעלם בלא ספק אבל במשל הרביעי באר לך כל ג' ועל כן הנהיגו כך באמרו שלשה וארבעה והוסיף ברביעי כל הדברים האלו ואיננו ענין רביעי כלל אלא הוא נכנס בכלל השלשה ובא ללמדך מעשהם ופעולתם והוא לבוש החומר צורה אחר צורה באמצעות ההעדר כמו שהתבאר ענין זה בדברי הרב הגדול רבינו משה בבארו פסוק ותחת רגליו וגם בהקדמת מורה הנבוכים.

פסוק כא

[כא-כג] תחת שלוש. תחת עבד. תחת שנואה. תחת עבד לפי הנסתר הוא רומז בו חומר האדם כמו שהתבאר זה למעלה, והשניה היא ונבל כי ישבע לחם והוא כפל לשון עם תחת עבד, וירצה לומר ישבע לחם שהחומר ישבע מתאוותיו, ותחת שנואה ושפחה שניהם משל אחד כפול רמז לנפש החיונית אשר באדם היא ממין החומר ומגדילו והיא נפסדת בהפסד הגוף, ואמר על הרביעית לא תוכל שאת מפני שהיא כוללת את כולם והיא ושפחה כי תירש גבירתה, ותוכל לפרש אותם ג"כ לפי הפשט שאחר שזכר קצת מן הענינים הטבעיים זכר ענינים אחרים שהם הולכים שלא כדין וכמשפט, ועתה בא לזכור ג"כ קצת טבעי בעלי חיים וסדרם הטבעי והנהגתם הדקה.

פסוק כד

[כד-כח] אמר חכמים מחוכמים על דרך ההשאלה כי חכמתם אינה במחשבה ועצה אבל מטבע מוטבע בהם ועל כן אמרו הטבע חכם בלא שכל, הנמלים רמז לליחות אשר בגוף שהם דומות בפעולתם לנמלים הנחבאים בסתיו ויוצאים בקיץ וכן הליחות נחבאות בתוך הגוף כל הסתיו שהוא זמן הקרירות ויוצאות בקיץ, ומה שאמר עם לא עז כן הליחות אין להם כח ככח העצבים והיתרים. שפנים וכו' רמז לד' חושים כי אין להם מציאות כשאר הגשמים ולא יצויר בהם ריבוי ולא גודל אלא בהצטרפם למקומם שהוא גשם והוא הגוף, וישימו בסלע, דבר ניאות לחושים שהם בראש שהוא סלע וצופה לגוף, מלך אין לארבה רמז לחוס הטבעי אשר לבעלי חיים אשר הוא יוצא יחד בלא הפסקה ולא מנוחה מן הלב אל שאר האיברים, וגם יש דמיון להם בענין הפישוט והקיבוץ, כי הארבה תנועתו והליכתו הם עם קיבוץ ופישוט כשהם מנתרים על הארץ, וכן החום הטבעי באדם מתפשט ומתקבץ תמיד בגוף ומנהיג עצמו ואחרים ואין בגוף מי שיצוהו אלא הוא הראש והפועל בו. שממית — אע"פ שאין לנו ידיעה אמתית מה היא מכל מקום הוא בעל חיים ונראה לי שהוא ממיני העופות שהמלכים והשרים צדים בהם שאר העופות והם דורסים בידיהם ותופשים מאכלם בהם, והם בלא ספק מרוב מעלתם וחריפותם עומדים בהיכלי המלכים, ומי שאומר שהוא העכביש או הדרור אינו אומר כלום כי בידים תחפש ראיה גדולה שהוא כמו שפתרתי לך, ומפני שיש לזה העוף כח גדול בעצביו ובצפרניו בתפשו בידו הרבה מבעלי חיים יותר גדולים ממנו — הוא רמז למציאות העצבים אשר בהם החוש והתנועה אשר מקורם וצמיחתם הוא מן הלב תחלה שהוא מלך האיברים ולזה רמז באמרו והיא בהיכלי מלך, ואם תרצה לפרש בהיכלי

מלך הראש מפני שהנפש משתנה במוח שבראש תוכל וזה לדעת מי שאומר שהתחלת העצבים וצמיחתם הוא מן המוח אשר בראש ומשם הולכים אל כל הגוף.

פסוק כט

[כט-לא] ליש גבור בבהמה רמז בו גלגל תשיעי המקיף שהוא יותר תקיף וגדול משאר הגלגלים ויותר מהיר במרוצתו עד שבכ"ד שעות ישלים תנועתו, כי מלת בהמה שם כולל על החיות ועל הבהמות כמו שאמר אדם ובהמה תושיע ה', שר"ל כל שאר בעלי חיים אשר מתחת האדם, ואמר לא ישוב מפני כל שכל הגלגלים מתנועעים מכח תנועתו תנועתם ההכרחית ואל תנועתו הם מקיפים והוא אינו מתנועע מכחם רק אונס אותם והוא אינו נאנס מהם. זרזיר ותיש מפני קלותם ומרוצתם הוא ג"כ רמז לשני המינים האחרים מן הגלגלים והם גלגל הי"ב מזלות שהוא גלגל שמיני ושאר גלגלי שבעה כוכבי לכת שהם ז' הגלגלים בכל גלגל כוכב אחד לבדו, והרביעי יהיה מלך אלקום עמו שרמז בו השמש אע"פ שהוא נזכר בכלל השבעה אמנם קראו מלך מפני שהוא מהיר יותר בתנועתו משאר הז' ומפני שיש לו פעולה גדולה בבעלי חיים ובצמחים יותר משאר הכוכבים, כי מלת זרזיר נגזרת לפי דעתי מזריזת ומלת אלקום מלשון תקומה וקיום כלומר שהשמש תתקיים עמו ההויה ותבוא לידי גמר ומעלה, וזה בסיבת החמימות המתחדש מכח תנועתו ושיש בו הפעולות הידיעות וגם הוא הפועל כמו שנזכר זה בספר ההויה וההפסד.

פסוק לב

[לב-לג] אם נבלת. זה הענין שב לענין המשיג לאותם הענינים הטבעים ומהותם שזכר והזהיר אותו שלא יהיה מתנשא בהם שאלו הגיע בהם למעלה העליונה כי היה עושה בזה נבלה והיה מזיק לעצמו ולאחרים ואמר כי מיץ וכוי הודיעך באלו הגי משלים כי יש מן האנשים שיש להם דעת נבון בהשתכלם עניני החכמה האלוהית ובעמדם עליה ועל שאר החכמות ויכנסו בהם בשלום ויצאו מהם בשלום ויש מהם שקרה להם כמו שקרה לאלישע אחר.

פרק לא

פסוק א

אינו רחוק ששם למואל הוא שלמה אע"פ שאין אנו מוצאים לו חבר במקרא, ומפני שבזה המאמר חתם שלמה ספר משלי והזהיר בו שיתרחק האדם מן התאוות הגשמיות הנמשלות לאשה יחס זה המאמר לאמו.

פסוק ב
ר"ל אלו המלות הכפולות נאמרות להפליג במאמר, ומה בר נדרי ג"כ כמו שדרך הנשים ההרות שנודרות שאם השם יתן להם בן זכר שיתנו סך למקדש.

פסוק ג
מזה הפסוק נראה לי שלמואל אינו שלמה כי שלמה כבר זכר ענין הרחקת הנשים, אבל זה מאמר למואל וזכר אותו שלמה לראיה ולחיזוק על שהוא ג"כ. הזהיר בספרו על ענין החומר, ודרכך למחות מלכין ירצה לומר שאם יהיו דרכיך ללכת אחר עניני האשה יהיה מלכותך נפסד, ואם תרצה להבין בזה הספר מלכות שמים שהם הענינים הטבעיים הרשות בידך.

פסוק ד
מחוקק. ר"ל מי שהוא נודע ומחוקק בלב כל בריותיו והוא האל ית', וישנה דין שהאל ישנה סדר מציאותו השפל אשר הוא כלו עוני ביחסנו אותו לסדר מציאותו העליון, וזה השינוי הוא שיעשה חפצו בעולמו ויהיו בריותיו כמו שתגזור חכמתו ית' וזכר בו לשון שינוי על שסדר השפל הוא סדר משתנה בחלקיו תמיד.

פסוק ו
התיר היין לאובדים ולמרי נפש לרפואה לפי הפשט, ולפי הנסתר בני אדם שאין בהם חכמה חשובים כבהמות ואין הצואה לבהמות.

פסוק ח
[ח-ט] אחר שחתם דבריו כלם רצה לזכור שום דבר מענין הנפש אחר הפרדה מן הגוף ולהודיענו בשכרה ותגמולה כדי להוציא האדם מכל ספק בענין הגמול והעונש וקרא האדם שנפרדה ממנו נפשו אלם מפני האינו מדבר לא הוא ולא נפשו, ואמר אל דין כל בני חלוף שישפטנו בדין הראוי שכל אותם שחלפו ועברו מזה העולם, והוסיף בו שפוט צדק להודיע כי הבורא לוא שופט עולמיו בצדק ברוך הוא וברוך שמו לעד ולנצח נצחים. ואחר שסיים שלמה כל ספרו זכר בסופו זאת המליצה הנאה והמשובחת שהיא הולכת על סדר אלפא ביתא כמו שעשה זה דוד בסוף ספר תהלים.

פסוק יב
גמלתהו טוב. ר"ל אם היה אישה רוצה להזיק לה לא היתה היא גומלת לו אלא הטוב.

פסוק טז
זממה. מן הריוח שלה תקנה השדה שחשקה לקנות אותו ותצוה ג"כ מן הריוח שלה שהנוטע יטע להם כרם.

פסוק יז
חגרה לעשות מלאכתה ואפשר שר"ל לעשות הלחם מפני שצריך לכח הגוף והזרועות.

פסוק יח
לא יכבה. כלומר שהלילה כלה תעסוק או רובה והנר יעמוד דלוק כדי להיותה זריזה לקום

פסוק כא
לא תירא. אינה מפחדת מן הקרירות בסתיו כי כל אנשי ביתה לבושים מבגד שני שהוא היותר טוב והיותר יקר שבבגדים.

פסוק כג
נודע נשערים. מסבתה ומחשיבותה יהיה בעלה נודע בין הגדולים ומנהיגי ארץ שהם הזקנים.

פסוק כז
צופיה. מעיינת ומשגחת כל סדר ביתה וכלי הבית שיהיו מסודרים והולכים על האופן הראוי. והלחם אשר היא אוכלת אינו עשוי בעצלה אבל הוא עשוי בחכמה כדי לשמור בריאותה ובריאות אנשי ביתה כי בלחם לבדו תלוי חלק גדול מן הבריאות אם הוא יעשה כמו שתצוה עליו מלאכת הרפואות.

פסוק לא
תנו לה. כלומר ראוי הוא שיתן לה מאת השם שכר טוב כפי שטרחה ושיהיו בני אדם מרבים כשבחה, ומה שהפליג שלמה בשבח האשה להודיענו כי כוונתו היתה להרחיקנו מן התאוות הגשמיות ושאר מיני המפורסמות ולהכניסו בשכליות אשר הם תכלית מציאות האדם. כי בהיות זה החומר טוב ומשובח ודומה לאשה המשובחת יהיה אז בין נפשנו והחומר אהבה וניאותית ויהיה שכלנו גובר בנו ומנהיג אותנו לעבוד השם ולקבל החכמה והמוסר.
אני זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל מבכי הנדיבים מברצילונה אשר בקצה ספרד בשנת חמשת אלפים וארבעים ותשעה לבריאת עולם ברומי העיר הגדולה לכבוד האל יתברך ולכבוד עם הקדוש קהל רומא החכמים והאדירים אשר קבלוהו ממני והעתיקוהו והבינוהו ושבחו ענינו וידעו שיעורו השם ברחמיו ובחסדיו יזכנו יחד לעבדו שכם אחד כמו שאמר הפסוק.
נשלם הספר בארבעה ימים לחדש טבת שנת חמשת אלפים ומ"ד שנים לבריאת עולם תהלה לאל חי העוזר והנותן ליעף כח יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד הוא ברחמיו יזכנו

לירש ולהוריש עד סוף כל הדורות ולהיות מן הנכתבים לחיים בירושלם עם כל ישראל אמן.